

Nyelvtudományi Közlemények

Felelős szerkesztő:

Szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

89. kötet 1—2. szám

Budapest, 1987—1988

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE
BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
É. KISS KATALIN
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
RÓNA-TAS ANDRÁS
SZIJ ENIKŐ

A szerkesztőbizottság elnöke:

MIKOLA TIBOR

Felelős szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztő:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELÍR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 136,— Ft,

Külföldön terjeszti a KULTURA Külturkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

MÉG EGYSZER A MONDAT INTONÁCIÓJÁRÓL ÉS HANGSÚLYOZÁSÁRÓL

1. Varga László Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról — avagy Brassai és a többiek (Varga 1986) című cikkének a következő a gondolatmenete: a Brassai Sámuel javasolta hangsúlyozási szabályok (Brassai 1863-65, 1888, 1889) a magyar mondat hangsúlyozási lehetőségeinek csupán a töredékét képesek előállítani, s ellentétesek az elmúlt száz év szakirodalmának megállapításával; az általam a magyar mondat hangsúlyozásáról írottak (É. Kiss 1978a, 1981a, 1981b) „minden ponton tökéletesen megegyeznek” Brassai véleményével; következésképp rájuk is ugyanaz áll, mint Brassai álláspontjára.

E hozzászólásomban Varga László érvelésének mindkét premiszóját módosítani szeretném. Egyrészt arra fogok röviden rámutatni, hogy — noha mondattani írásaimban nem törekedtem a magyar mondat hangsúlyozási és intonációs rendszerének feltárására —, idevágó megjegyzéseim jóval árnyaltabbak Brassai álláspontjánál. Másrészt azt szeretném bebizonyítani, hogy jóllehet Brassainak a mondathangsúlyozásról és intonációról való nézetei valóban nem tükrözik a magyar mondat hangsúlyozási és intonációs lehetőségeinek gazdagságát, helyesen jellemzik a magyar mondat hangsúlyozási és intonációs alaptípusát, jól ragadják meg a magyar mondatok túlnyomó többségének mögöttes (underlying) fonológiai szerkezetét. E következtetéseimet a magyar intonáció grammatikai-kommunikatív funkciójának generatív fonológiai keretben való vizsgálatára alapítom. Ennek során Varga (1981a, 1981b, 1982, 1983, 1986) számos megfigyelését hasznosítom; más megfigyeléseit vitatom. Ugyancsak vitatni fogom Barabás et al. (1985) és Prószéky et al. (1984) fő tételét is.

2. Varga (1986) a következőképpen reprodukálja mondatfonológiai megjegyzéseimet: a magyar mondat választható topicra és kötelező commentre tagolódik. A topic hangsúlytalan; az egyetlen mondathangsúly vagy főhangsúly a comment első fő összetevőjére: a fókuszra, vagy fókusz hiányában az igére esik. A commentnek az ígét követő fő összetevői aszerint viselnek másodlagos hangsúlyt, vagy hangsúlytalanok, hogy új vagy ismert információt közölnek-e.

Valójában csak a magyar mondat szerkezet legkorábbi, „legdurvább” megközelítések szorítottam e vázlatos megjegyzésekre. E leegyszerűsített séma azt a célt szolgálta, hogy segítsen megkülönböztetni az egy-egy szóhoz rendelhető különféle szintaktikai szerkezeteket - például (1a)-t és (1b)-t:

(1a) [_TJancsi] [_C'szereti Juliskát]

(1b) [_C[_F'Jancsi] szereti Juliskát]

A mondatok egyre több típusára kiterjedő vizsgálódásaim, valamint a szakirodalom, nem utolsósorban például Varga (1981a, 1981b, 1983), Hetzron (1980), Kozma (1976), Kozma-Szende (1981), Szabolcsi (1980), és főleg Hunyadi (1981, 1983) azonban hamarosan álláspontom módosítására késztek. Így például világossá vált, hogy a progresszív mondatok commentjében minden fő összetevő egyformán erős hangsúlyt visel; vagy hogy több egyformán erős hangsúlyt találunk a többszörös ellentétezt kifejező mondatok commentjében is — ezért a comment első fő összetevőjét É. Kiss (1984a)-ban, (1984b)-ben és (1985)-ben már csak főhangsúlyosként jellemzem, de nem tartom a mondat egyetlen főhangsúlyos elemének.

Amikor az úgynevezett összefoglaló értelmű kifejezéseket is megpróbáltam beleilleszteni az általam javasolt mondatmodellbe, kitűnt, hogy a fókusz előtt az univerzális kvantort tartalmazó, vagy *is*-sel módosított kifejezések kötelezően, a pozitív kvantort tartalmazó kifejezések pedig választhatóan szintén a fókusz hangsúlyával egyenértékű főhangsúlyt kapnak. E jelenséget kezdetben fókuszkettségnek neveztem (É. Kiss 1978b). Hunyadi (1981) megfigyelései azt is világossá tették, hogy az ilyen kvantifikált kifejezések az ige után is viselhetnek főhang-

súlyt — attól függően, hogy az ige előtti operátorokhoz képest kis vagy nagy hatókörűek-e. A kvantifikált kifejezések hangsúlyozásának, mondatbeli pozíciójának és hatókörének összefüggéseit külön tanulmányban is megvizsgáltam (É. Kiss 1984a), valamint (1984b 2.3. fejezet és 1986).

A Varga László által kontrasztív topicnak nevezett kifejezéseket sem sorolom a hangsúlytalan, T pozícióban álló kifejezések közé; ellenkezőleg, É. Kiss (1984a,b)-ben azt bizonyítom, hogy baloldali diszlokációban állnak, azaz a szintaktikai mondatkategória (\bar{S}) határán kívül foglalnak helyet, következésképp önálló intonációs kifejezést alkotnak.

3. Ahhoz, hogy megmérhessük, hogy a Brassaitól megfogalmazott, és korábbi munkáimban általam is javasolt, s a nem progresszív, nem többszörösen ellentétező, kvantort és baloldali diszlokációban álló kifejezést nem tartalmazó mondatokra újabb munkáimban is fenntartott hangsúlyozási szabályok mennyit érnek, s mi a jelentőségük a Varga (1986) által idézett, Brassai-val vitatkozó nézeteknek, tekintsük át a magyar mondat intonációjának és hangsúlyozásának grammatikai-kommunikatív aspektusait. (Nem foglalkozunk tehát az intonáció és hangsúlyozás emotív funkciójával.)

A generatív nyelvelmélet szellemében, melynek alaptétele, hogy a nyelvek működését azonos fő törvényszerűségek határozzák meg, kiindulásként Selkirk (1984) angol és német anyagon felállított, az intonáció grammatikai-kommunikatív funkcióját elemző elméletét fogom használni.

Selkirk (többek között Bolingerre és Schmerlingre támaszkodva, másokkal, például Liebermannal és Pierrehumberttel vitatkozva) az intonáció elsődlegességét bizonyítja a hangsúlyozással szemben (Bolinger 1972, Schmerling 1974, Lieberman 1975, Lieberman és Prince 1977, Pierrehumbert 1980). Megmutatja, hogy egy adott mondathoz rendelt intonációs dallamból, a mondat szintaktikai szerkezete alapján az adott nyelv hangsúlyszabályai segítségével (például az angolban a Nuclear Stress Rule-lal, mely a kifejezések jobb szélső tartalmas szavára teszi a legerősebb hangsúlyt) egyértelműen levezethető a mondat hangsúlyszerkezete. Fordítva viszont ez nem áll; a mondat hangsúlyszerkezetéből nem vezethető le a mondat intonációs dallama.

Selkirk a mondatok intonációs dallamának leírásában a Pierrehumbert kidolgozta autoszegmentális intonációelméletet használja (Pierrehumbert 1980). Az intonáció leírásának egysége az intonációs kifejezés. Egy mondat egy vagy több intonációs kifejezésből áll. Csak szemantikai egységet képező mondatszakasz alkothat önálló intonációs kifejezést. Az intonációs kifejezés legkisebb egységei a hangok (tones); ezek kétfélék lehetnek: magasak és alacsonyok. (Pierrehumbert elveti az intonációs dallam 'eső' és 'emelkedő' hangokkal való jellemzését, például Clark (1978) és Bing (1979) elméletét. Megmutatja, hogy egy 'eső' és 'emelkedő' hangokon alapuló intonációs rendszer szükségképpen megoldhatatlan empirikus problémákat is felvet.)

Az intonációs kifejezés az angolban háromféle dallamrészből épül fel: az intonációs kifejezés első és utolsó szótagjára eső határdallamrészből (boundary tone), a záró határdallamrészt megelőző ún. kifejezés nyomatékból (phrase accent), valamint a hangsúlyos szavak lehangsúlyosabb szótagján megjelenő, tetszőleges számban előforduló ún. magassági nyomatékból (pitch accent). A magassági nyomaték informálisan úgy jellemezhető, mint az intonációs kifejezés dallamvonalának (alapfrekvenciájának) lefelé vagy felfelé való jellegzetes kiugrása. Az ilyen hangmagasság-változást érzékeljük főhangsúlyként — függetlenül attól, hogy párosul-e például a hangerő megnövekedésével. (E felfogást, azaz a hangmagasság-változásnak a hangsúly kulcsingereként való felfogását Kálmán-Kornai (1985) ismerteti bővebben.)

Íme tehát a jól formált angol intonációs kifejezés szerkezete:

(2) (határdallamrész) magassági nyomaték* kifejezés nyomaték határdallamrész

(A zárójel az általa körülvevett elem nem kötelező voltát jelképezi; a * szimbólum pedig az előtte álló elem tetszőleges számban való előfordulásának jele.) A határdallamrész, valamint a kifejezés nyomaték egyetlen — magas (M) vagy alacsony (A) — hangból áll. A magassági nyomatéket egy vagy két hang alkotja. Az angolban például az alábbi magassági nyomaték típusok lehet-

ségesek: A; M; A⁺M⁻; M⁻A⁺; A⁻M^{*}, M^{*}A⁻; M^{*}M⁻. (Az összetett magassági nyomaték típusokon belül a * jel a magassági nyomaték hangsúlyos, a - jel pedig a hangsúlytalan elemét jelöli.)

Az intonációs kifejezés első és utolsó szótagjára eső hárdallamrész, valamint a kifejezés nyomaték nyilvánvalóan az angol intonációs kifejezés specifikumai; s csak az angolra jellemző a magassági nyomaték fajták fenti listája is. Maga a magassági nyomaték mint az intonációs kifejezés lényegi eleme azonban minden bizonnyal univerzális. (Selkirk elméletében egyébként csak a magassági nyomatékknak van grammatikai-kommunikatív funkciója; s annak is csak egy-egy szón való megléte vagy hiánya játszik szerepet; milyensége nem.)

A magyar intonációs kifejezésben is minden prominensnek, főhangsúlyosnak érzett szónak magassági nyomatékot tulajdonítunk. A magassági nyomatékot viselő szavak főhangsúlya természetesen nem lesz teljesen egyformán erős. Hadd vessem fel azt az intuitív, később eszközfonetikai mérésekkel is ellenőrizendő hipotézist, hogy a magyarban az angol kifejezések hangsúlyozását meghatározó Nuclear Stress Rule-nak épp az ellentettje működik. Míg az angol kifejezésekben a magassági nyomatékot viselő összetevők közül a jobb szélső hangsúlya a legerősebb, a magyar kifejezésekben a bal szélső összetevőé. A következő, ciklusról ciklusra újra meg újra végbemenő hangsúlyozási szabályt feltételezzük tehát:

(3) Magyar központi hangsúlyszabály

$$V \rightarrow [1 \text{ hangsúly}] / \# \# X \left[\frac{\quad}{1 \text{ hangsúly}} \right] Y \# \#$$

Feltétel: X nem tartalmaz [1 hangsúly] jegyű magánhangzót.
[Olvasd: Egy kifejezés bal szélső főhangsúlyt viselő magánhangzójának hangsúlyfokozatát növeld meg eggyel!]

A szabály működését először a (4) alatti, két összetevőből álló kifejezéseken figyeljük meg. Szándékunk szerint ezek mindkét összetevője magassági nyomatékot, következésképp főhangsúlyt visel, azaz a kiinduló hangsúlyszerkezetben mindkét összetevő hangsúlyos szótagja a legerősebb, 1-es hangsúlyfokozatot kapja. A központi hangsúlyszabály a kifejezések első össze-

tevéjének hangsúlyát megnöveli eggyel, ami abban nyilvánul meg, hogy az első összetevő továbbra is [1 hangsúly] jegyű, azaz a legerősebb hangsúlyfokozatú marad, s a második összetevő hangsúlya hozzá képest egy fokozattal csökken.

(4) három lány;	az igazgató lánya ;
1 1	1 1
→ [1 2]	→ [1 2]
nagyon ügyesen;	a széken ülve;
1 1	1 1
→ [1 2]	→ [1 2]
a fiára büszke;	Kovács István;
1 1	1 1
→ [1 2]	→ [1 2]

Mint később látni fogjuk, természetesen e kifejezések bármely összetevője főhangsúly nélkül – azaz, intonációs szinten magassági nyomatók nélkül – is maradhatott volna, ha a kontextusból már ismert vagy a szituációból megjósolható, tehát tematikus (nem rematikus) információt közöl. Az ilyen magassági nyomatók, illetve főhangsúly nélküli összetevő nem játszik szerepet a központi hangsúlyszabály működésében, hiszen nem tartalmaz [1 hangsúly] jegyű magánhangzót¹. Tekintsük például az (5)-ös mondat *Kovács István* kifejezését:

(5) Nem Kovács Péter keresett, hanem Kovács István.

A *Kovács István* kifejezés első összetevőjére nem esik magassági nyomatók, illetve főhangsúly; az *István* a kifejezés bal szélső főhangsúlyos összetevője; ezért a központi hangsúlyszabály az *István* főhangsúlyos magánhangzóját jósolja a kifejezés leghangsúlyosabb magánhangzójának. Azaz:

(6) Kovács István²

[1]

Összetettebb kifejezésekben a központi hangsúlyszabály ciklikusan működik. A *Molnár Ferenc utolsó színműve* kifejezésben például háromszor alkalmazzuk:

(7) Molnár Ferenc utolsó színműve

1	1	1	1
		[1	2]
[1	2]		
[1	3	2	3]

Íme a *kertben játszó gyerekekre felügyelő nagymama* kifejezés hangsúlyszerkezetének levezetése:

(8) a kertben játszó gyerekekre felügyelő nagymama

1	1	1	1	1
[1	2]			
[1	3	2]		
[1	4	3	2]	
[1	5	4	3	2]

Véleményem szerint az eredményül kapott hangsúlyszerkezet adekvátan tükrözi a kifejezés ejtés módját.

Mint hogy a mondatban egymásra épülő kifejezések száma nincs korlátozva, a központi hangsúlyszabály – az angol Nuclear Stress Rule-hoz hasonlóan – egy mondaton belül elvileg akárhány hangsúlyfokozatot megállapíthat. Természetesen nem valószínű, hogy akár egy-két tucat különböző hangsúlyfokozatot is valóban meg tudunk különböztetni – ezért, mint Kálmán László és Varga László (személyes közlésben) felhívták figyelmemet, egy olyan szabályt is fel kell tételeznünk, mely a központi hangsúlyszabály megadta hangsúlyszerkezetet, amennyiben az túllép egy bizonyos bonyolultsági fokot, perceptuálható hangsúlyszerkezetre képezi le. E szabály mibenlétének megállapítása a további kutatások feladata lesz.

Visszatérve Selkirk elméletére, ez a Pierrehumbert (1980) kidolgozta eszköztárral funkcionális szempontból elemzi az intonációt. Selkirk az intonációnak kétféle jelentést: expreszszív, valamint a mondatok grammatikai értékét is befolyásoló

kommunikatív (vagy fókusz-) jelentést tulajdonít. (A magyarban az intonációnak a fókusz-jelentés kifejezésén túl egyéb grammatikai funkciói is vannak: tükrözi a mondatok logikai szerkezetét, azaz az operátorok hatókörét, s mutatja a mondatok állító-kérdő-felkiáltó értékét is.) Selkirk elmélete az intonáció kommunikatív jelentésével foglalkozik; azt vizsgálja, hogy hogyan határozza meg az intonáció a mondat fókusz-szerkezetét.

A mondat fókusz-szerkezetének feltárásához az alábbi, úgynevezett alap fókusz szabály szolgál kiindulásul:

(9) Alap fókusz szabály

Az olyan konstituens, melyhez magassági nyomatékot rendelünk, kommunikációs fókusz.³

Selkirk elméletének specifikuma, hogy több kommunikációs fókusz egymásba ágyazódását is megengedi a mondatban. Pontosabban azt feltételezi, hogy egy konstituens kommunikációs fókusz volta bizonyos feltételek teljesülése esetén a konstituenst magába foglaló kifejezést is kommunikációs fókusszá teheti. E feltételeket a kifejezés fókusz szabály adja meg:

(10a) Kifejezés fókusz szabály

Egy összetevő akkor lehet kommunikációs fókusz, ha

(i) vagy (ii) vagy mindkettő fennáll:

(i) a kifejezés fejét alkotó összetevő kommunikációs fókusz

(ii) a kifejezés fejének a kifejezésen belül található valamely argumentuma kommunikációs fókusz

Előre is jelezzük, hogy Selkirk kifejezés fókusz szabályának (ii) kikötését a magyar nyelv fókusz szerkezetének leírásához módosítani fogjuk. (10a) helyett az alábbi kifejezés fókusz szabályt alkalmazzuk majd:

(10b) Kifejezés fókusz szabály

Egy összetevő akkor lehet kommunikációs fókusz, ha

(i) vagy (ii) vagy mindkettő fennáll:

- (i) a kifejezés fejét alkotó összetevő kommunikációs fókusz
- (ii) a kifejezés fejének a kifejezésen belül található valamely argumentuma vagy módosító eleme ('specifier'-je) kommunikációs fókusz

Igei fej esetén (10b) ugyanazt az eredményt adja, mint (10a) — legalábbis a magyarban, ahol az alany is argumentuma az ige- nek (É. Kiss 1985). Mind (10a), mind (10b) a szabad határozókat zárja ki a mondat azon tartalmas fő összetevői közül, melyek kommunikációs fókusz volta az őket magába foglaló kifejezést is kommunikációs fókusszá teheti. Az NP-n, AdjP-n, AdvP-n belül viszont (10a) és (10b) különböző predikciókat tesznek. (10b) akkor is megengedi a kifejezés fókusz szabály alkalmazását, ha a főnévnek determinánsa, melléknévi vagy birtokos jelzője, a melléknévnek vagy határozószónak pedig fok-mértékhatározója kommunikációs fókusz. Mint látni fogjuk, a magyarban (10b) predikciói teljesülnek.

Selkirk elméletében a mondat fókusz szerkezetét a mondat felszíni szerkezetén jelöljük, mégpedig úgy, hogy a felszíni szerkezetnek a (9)-es és (10)-es szabályok által kommunikációs fókuszként elemzett összetevőihöz az *f* szimbólumot rendeljük. E fókusz szerkezetet az alábbi szabály segítségével interpretáljuk:

(11) $f(\text{argumentum}) \longleftrightarrow \text{új információ}$

Figyeljük meg a három szabály működését egy angol példán!

(12) John gave Mary a 'book'.
John adott Marynek egy könyvet.

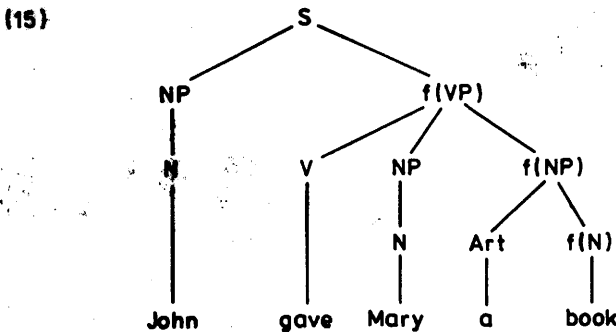
A mondat szavai közül a *book* 'könyvet' magassági nyomatékot visel, ezért a (9) alatti alap fókusz szabály kommunikációs fókusz- nak nyilvánítja. Minthogy a *book* főnevet magába foglaló NP- nek a feje kommunikációs fókusz, (10) értelmében az NP maga is kommunikációs fókusz lesz. Valóban, a mondat adekvát válasz volna a (13)-nak megfelelő angol kérdésre:

(13) Mit adott John Marynek?

Mint hogy az a *book* NP az ige argumentuma, a (10) alatti szabály (ii) pontja értelmében a VP-t is kommunikációs fókuszszá teheti – a mondat tehát a (14)-nek megfelelő angol kérdésre is elhangozhat válaszképpen (feltéve, ha *Mary* már felmerült korábban a diskurzusban, azaz, ha a *Mary* NP nem új információt közöl).

(14) Mit csinált János?

A (9) és (10) alatti fókusz szabályok tehát a (12)-es mondathoz a mondat utolsó szavának magassági nyomatóka alapján az alábbi fókusz szerkezetet rendelik (többek között, hiszen a kifejezés fókusz szabály működése, azaz az NP és VP kommunikációs fókusz-ként való értelmezése nem kötelező):

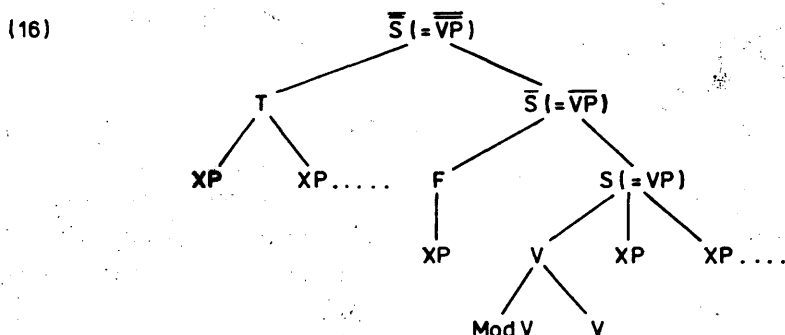

A (15) alatti fókusz szerkezetről a (11) alatti interpretációs szabály a következőket állapítja meg: A *John* és *Mary* konstítuensek a kontextusból már ismert információt közölnek; az a *book* konstítuens viszont új információt. Mint a (10)-es szabályból következik, az ige (mint nem argumentum) új vagy régi információt egyaránt közölhet; e sajátága nem áll korrelációban azzal a ténnyel, hogy visel-e magassági nyomatókat, s ennek következtében kommunikációs fókusz szerepet tölt-e be. Valóban ezt tapasztaltuk: amikor a (12)-es mondattal a (13)-as kérdésre választunk, a magassági nyomatókat nem viselő ige régi informá-

ciót közölt; amikor viszont a (14)-es kérdésre válaszoltunk vele, ugyanaz a hangsúlytalan ige új információt hordozott.

4. Vizsgáljuk meg, hogy milyen intonációs (illetve hangsúlyozási) és interpretációs lehetőségeket engednek meg a Selkirk felállította szabályok a magyar mondat esetében, s ellenőrizzük, hogy a megjósolt lehetőségek egybevágna-e intuíciónkkal.

Tételezzük fel – többek között É. Kiss (1978a, 1984b és 1985) alapján –, hogy a magyar mondat szerkezete a következő:⁴

(A szerkezet nem tartalmazza a kvantifikált kifejezések és a baloldali diszlokációban álló kifejezések pozícióit. Az e pozíciókat elfoglaló kifejezések magassági nyomatéka a mondatnak nem a kommunikációs, hanem a később vizsgálandó logikai szerkezetében játszik szerepet.)

A (16) alatti szerkezetből az következik, hogy a magyar mondatnak: mind a mondat propozíciós komponensének (S-nek), mind pedig S projekciónak (S̄-nak és S̄-nak) az ige a feje. (E feltételezés mellett É. Kiss 1985 sorakoztat fel érveket.)

Elvileg – Selkirk elmélete értelmében – a mondat bármely tartalmas szava esetében választható, hogy kap-e magassági nyomatékat, azaz, hogy kommunikációs fókusz-e, vagy sem. A magyar mondatban azonban a közvetlenül ige előtti, az igekötőt vagy más igemódosítót az ige mögé kényszerítő, elemzésünk szerint F pozícióban álló kifejezés mindig erős hangsúlyt látszik viselni. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a magyar mondat szintaktikailag is rögzült kommunikatív szerkezete olyan, hogy az F pozíciót csakis kommunikációs fókusz foglalhatja el benne; te-

hát az F pozícióhoz kötelezően magassági nyomatékot kell rendelnünk. Ezt az alábbi filterrel fogjuk elérni:

(17) $*[_{F} XP]_{-m.ny.}$

(17) azt mondja ki, hogy ha az F pozícióban álló kifejezésre egyetlen magassági nyomaték sem esik, a mondat helytelen. A filter javasolt változata nem köti ki az F-ben álló kifejezés magassági nyomatékának helyét vagy számát; tehát például az alábbi lehetőségek mindegyikét megengedi:

(18a) Évát [$_{F}a$ 'skandináv 'irodalom] érdekli.

(18b) Évát [$_{F}a$ 'skandináv irodalom] érdekli.

(18c) Évát [$_{F}a$ skandináv 'irodalom] érdekli.

Kössük ki azt is — egyelőre feltételesen, a megbeszélést későbbre halasztva —, hogy a mondat T pozíciójában nem állhat kommunikációs fókusz; tehát a T pozícióra nem eshet magassági nyomaték. Ezt az alábbi filterrel érjük el:

(19) $*[_{T} XP]_{+m.ny.}$

A mondat S komponensén belül a magassági nyomatékoknak s a velük járó f jegynek a tartalmas szavakhoz való hozzárendelése tetszőleges. Az S-en belüli kifejezésekhez, valamint az S, \bar{S} és $\bar{\bar{S}}$ csomópontokhoz a (10)-es szabály (b) változata segítségével rendelünk f jegyet. Ha egy argumentum magassági nyomatékot és f jegyet visel, a (11)-es szabály értelmében új információként interpretáljuk. Magassági nyomaték és f jegy híján az argumentum régi információként értelmezendő.

A Selkirktól átvett, illetve adaptált (9), (10b) és (11) alatti szabályok, valamint az általunk javasolt (17) és (19) alatti filterek a magyar mondatok alábbi intonációs és értelmezési lehetőségeit jósolják meg:

(1) Csak az F pozícióban található magassági nyomatékot viselő összetevő

Pl. (20) [\bar{S} János [\bar{S} [F az 'Akadémiai Kiadónak] [S nyújtotta be a kéziratot]]]

(21) [\bar{S} [\bar{S} [F 'Két 'rendőrautó] [S állt meg a ház előtt]]]

(20)-ban az alap fókusz szabály az *Akadémiai* melléknevet azonosítja kommunikációs fókuszként. A kifejezés fókusz szabály az *Akadémiai*-t magába foglaló NP-hez is hozzárendelheti az *f* jegyet; tehát akár az *Akadémiai* melléknév, akár az *Akadémiai Kiadó* NP értelmezhető kommunikációs fókuszként. Valóban, a (20)-as mondat adekvát válasz volna mindkét alábbi kérdésre:

(22) "János a Gondolat Kiadónak nyújtotta be a kéziratot?"

"Nem, János az 'Akadémiai Kiadónak nyújtotta be a kéziratot."

(23) "János a Valóságnak nyújtotta be a kéziratot?"

"Nem, János az 'Akadémiai Kiadónak nyújtotta be a kéziratot."

(22)-ben a *kiadó* főnév jelzőjére kérdezzük rá; (23)-ban pedig a kézirat János által való benyújtásának helyére; tehát ugyanaz a (20)-as mondat a (22) alatti kontextusban a cselekvés egy argumentumának a jelzőjét, a (23) alatti kontextusban pedig a cselekvés egy argumentumát állítja kontrasztba, illetve emeli a közlés fókuszába.

De hozzárendelheti a (10) alatti kifejezés fókusz szabály az *f* jegyet a (20)-as mondat \bar{S} komponenséhez, sőt a mondategészhez: $\bar{\bar{S}}$ -hoz is, hiszen a kifejezés fókusz szabály alkalmazásának feltétele mind \bar{S} , mind $\bar{\bar{S}}$ esetében fennáll: \bar{S} , illetve $\bar{\bar{S}}$ fejének, az igének egy argumentuma *f* jeggyel bír. Valóban, (20) olyan kontextusban is elhangozhat, melyekben \bar{S} -ra, illetve $\bar{\bar{S}}$ -ra kérdeznénk rá — feltéve, hogy Jánosra és a kéziraatra már történt utalás: vagy explicit megemlítettük őket, vagy felidéztük őket — például Jánost a *kollégák* említésével, akik közül János való, vagy a kéziratot a *projektum* említésével, melynek eredményeképpen a kézirat elkészült. (A (20)-as mondat azért csak olyan kontextusban-szituációban adekvát, melyben a *János* és a *kézirat*

értelmezhetőek ismertként, mert ezek az NP-k nem viselnek magassági nyomatékot, következésképp nincs *f* jegyük sem.)

Az alábbi kontextusban a (20)-as mondat nem kontrasztot fejez ki, hanem *János*-ról mint lélektani alanyról tesz új állítást; az általa végrehajtott cselekvés egészét, tehát a mondat \bar{S} komponensét állítja elének újdonságként, kommunikációs fókuszként.

(24) "Hallom, elkészült János a könyvével."

"Valóban. (János) Az 'Akadémiai Kiadónak nyújtotta be a kéziratot."

De prezentálhatja a (20)-as mondat az általa kifejezett esemény egészét (tehát \bar{S} -t) is újdonságként, kommunikációs fókuszként:

(25) A kollégáim elkészültek a projektummal.

János az 'Akadémiai Kiadónak nyújtotta be a kéziratot.

Ugyanezeket tapasztaljuk a (21) alatti példával kapcsolatban is. A (21)-es mondat F pozíciójában álló kifejezés mindkét szava magassági nyomatékot visel, tehát mindkettő kommunikációs fókuszként funkcionál, ezért külön-külön is kontrasztba állíthatók. Például:

(26) "Úgy látom, három taxi állt meg a ház előtt."

"Tévedsz. 'Két 'rendőrautó állt meg a ház előtt."

Mint a (27) alatti kontextusban megfigyelhetjük, a kifejezés fókusz szabály az F-ben álló NP egészét is kommunikációs fókusszá teheti:

(27) "Mi állt meg a ház előtt?"

"'Két 'rendőrautó állt meg a ház előtt."

A kifejezés fókusz szabály \bar{S} -hoz is hozzárendelheti az *f* jegyet - azaz \bar{S} egésze is közölhet új tényállást. Ehhez még az sem szükséges, hogy a *ház előtt* kifejezés a megelőző mondatban már előfordult legyen, ugyanis a *ház előtt* a kifejezések azon

csoportjába tartozik, az *anyám*-mal, *városunk*-kal, a *miniszter-einök*-kel stb. egyetemben, melyek egy adott szituációban való meghatározott referenciájuk következtében előzetes említés nélkül is topikalizálhatók. Például:

(28) "Mi történt?"

"Két 'rendőrautó állt meg a ház előtt."

A (10)-es kifejezés fókusz szabályból, akár a Selkirk javasolta (a) megfogalmazásból, akár az általam a magyarra javasolt (b) verzióból, az következik, hogy ha az F-ben álló összetevő szabad határozó, akkor csak maga funkcionálhat kommunikációs fókuszként; \bar{S} -hoz és \bar{S} -hoz nem rendelhető *f* jegy. Egy F-ben álló szabad határozó tehát csak kontrasztív, másként szűk fókuszként interpretálható. E predikció is teljesül: például (29) csak a (30a) kontextusban adekvát, a (30b) és (30c) kontextusban nem:

(29) [\bar{S} Péter [\bar{S} [F 'miattam] [S késte le a pécsi gyorsot]]]

(30a) "Ki miatt/miért késte le Péter a pécsi gyorsot?"

"Péter 'miattam késte le a pécsi gyorsot."

(30b) "Mi történt Péterrel?"

*"Péter 'miattam késte le a pécsi gyorsot."

(30c) "Mi történt?"

*"Péter 'miattam késte le a pécsi gyorsot."

Íme egy másik példa:

(31) [\bar{S} A pécsi gyors [\bar{S} [F reggel 'kilenckor] [S siklott ki]]]

(32a) "Hánykor siklott ki a pécsi gyors?"

"A pécsi gyors reggel 'kilenckor siklott ki."

(32b) "Mi történt a pécsi gyorsal?"

*"A pécsi gyors reggel 'kilenckor siklott ki."

(32c) "Mi történt?"

*"A pécsi gyors reggel 'kilenckor siklott ki."

Azt az esetet is vizsgáljuk meg, amikor az F-ben több elemű kifejezés áll, s összetevői közül csak egy visel magassági nyomatékot. Például:

- (33a) Éva a 'skandináv történelemeről írja a disszertációját.
 (33b) Éva a skandináv 'történelemeről írja a disszertációját.
 (34a) 'Két rendőrautó állt meg a ház előtt.
 (34b) Két 'rendőrautó állt meg a ház előtt.
 (35a) Most 'Reagan lányának jelent meg könyve.
 (35b) Most Reagan 'lányának jelent meg könyve.

Selkirk a hasonló angol példapárok elemzésekor azt tapasztalta, hogy míg a (b) mondatok szűk vagy tág kommunikációs fókuszú mondatokként egyaránt értelmezhetők, az (a) mondatokban kizárólag a magassági nyomatékot viselő melléknév, számnév, illetve genitivusi NP funkcionálhat kommunikációs fókuszaként. Többek között e megfigyelés alapján állította, hogy egy kifejezést csak az tehet kommunikációs fókusszá, ha vagy feje, vagy valamely argumentuma, vagy mindkettő kommunikációs fókusz.

A Selkirk kifejezés fókusz szabályában megfogalmazott feltevések a magyarban módosítást kívánnak, ugyanis, úgy tűnik, hogy a fenti mondatpárok (a) és (b) változatai egyaránt értelmezhetők akár szűk, akár tág fókuszúakként. A mondatok szűk fókuszú interpretációja nem kétséges; ezért csak a tág kommunikációs fókuszú, nem kontrasztív jelentésüket fogom kontextussal demonstrálni. Azt fogjuk tapasztalni, hogy jóllehet az F-ben álló NP egyik összetevője nem kap magassági nyomatékot, mert ismert információt közöl, nemcsak hogy az NP egésze, hanem \bar{S} is kommunikációs fókuszaként értelmezhető, mely esetben a magassági nyomatékot viselő elem nem fejez ki szembenállást. (Megfelelő kontextusban természetesen \bar{S} egésze is szerepelhetne kommunikációs fókuszaként.) \bar{S} kommunikációs fókusz:

- (36a) "Hallom, hogy a lányod történelemből aspiráns."
 "Igen, Éva a 'skandináv történelemeről írja a disszertációját."
 (36b) "A lányod skandinavisztikával foglalkozik?"
 "Igen; Éva a skandináv 'történelemeről írja a disszertációját."
 (37a) "A felső szomszédnak megint a rendőrséggel van dolga.
 'Két rendőrautó állt meg a ház előtt."

(37b) "Mi ez a nagy motorbúgás?"

"Két 'rendőrautó állt meg a ház előtt."

(38a) Több amerikai elnök gyermeke is írt apja életéről.

Most (például) 'Reagan lányának jelent meg könyve.

(38b) A Reagan családban többeknek vannak művészi ambíciói.

Most (például) Reagan 'lányának jelent meg könyve.

E példák azt mutatják, hogy a magyar NP esetében egy módosító szerepű összetevő: például számnévi determináns, melléknévi jelző, vagy birtokos jelző *f* jegye is elegendő ahhoz, hogy az NP egésze és az NP-t mint argumentumot magába foglaló kifejezések *f* jegyet kapjanak.

A melléknévi, illetve határozószói csoportot is kommunikációs fókusszá teheti, ha módosító (specifier) szerepű fok-mértékhatározója magassági nyomatékot és így *f* jegyet visel. Az alábbi mondatok például mind értelmezhetők tag fókuszúakként:

(39) "Ez a versenyló mit tud?"

"Nagyon bátran ugorja át az akadályokat."

(40) "Jó volt a moziban?"

"Igen, 'borzasztóan izgalmas filmet láttunk."

(40)-ben a fokhatározó *f* jegye lehetővé teszi az *f* jegynek az AdjP-hez való hozzárendelését; az AdjP *f* jegye pedig megengedi az *f* jegynek az NP-re való kiterjesztését. Minthogy az NP \bar{S} fejének, az igének argumentuma, \bar{S} is kaphat *f* jegyet - ahogy ezt (40)-ben tapasztaltuk.

Mindezek alapján azt javasoljuk, hogy a kifejezés fókusz szabály (10b) változatát alkalmazzuk a magyarban - tehát minden olyan esetben engedjük meg az *f* jegynek egy kifejezéshez való hozzárendelését, ha a kifejezés feje, argumentuma, vagy módosítója *f* jeggyel bír.

(ii) Mind az F, mind az S pozíciókban áll magassági nyomatékot viselő összetevő

Például:

(41) [\bar{S} János [\bar{S} 'Piroskával [S vacsorázott a 'Gundelban]]]

(42) [\bar{S} Péter [\bar{S} 'tavaly [S kapta a 'jó bizonyítványért a biciklijét]]]

A (9)-(11) alatti szabályok e mondattípust is többféleképpen értelmezhetőnek jósolják. Egyrészt a magassági nyomatékot viselő összetevők külön-külön is tekinthetők kommunikációs fókuszoknak. Az efféle több-fókuszú szerkezetet többszörös ellentétezés kifejezésére, vagy többszörös kérdésre adott válaszként használjuk. Például (41) és (42) az alábbi típusú kontextusban funkcionálnának több-fókuszú mondatokként:

(43) "Kivel és hol vacsorázott János?"

"János 'Piroskával vacsorázott a 'Gundelban."

(44) "Péter az idén kapta karácsonyra a biciklijét."

"Tévedsz. Péter 'tavaly kapta a 'jó bizonyítványért a biciklijét."

Másrészt, a kifejezés fókusz szabály értelmében az egész \bar{S} vagy \bar{S} is interpretálható kommunikációs fókuszként, hiszen \bar{S} és \bar{S} olyan kifejezések, melyek fejének több argumentuma is kommunikációs fókusz. Tehát (41) nemcsak a (43) alatti kérdésre volna adekvát válasz, hanem a (45) és (46) alatti kérdésekre is:

(45) "Mit csinált János tegnap este?"

"János 'Piroskával vacsorázott a 'Gundelban."

(46) "Mi történt?"

"János 'Piroskával vacsorázott a 'Gundelban."

A (42)-es mondat \bar{S} , illetve \bar{S} komponense magassági nyomaték és f jegy nélküli argumentumokat is tartalmaz (a *biciklijét*; *János*). Ezek az argumentumok csak ismertként értelmezhetőek; (42) tehát csak olyan kontextusban hangozhat el, melyben például a *bicikli* nem képvisel teljességgel új, váratlan információt; melyben a *bicikli* szó már elhangzott, vagy például már volt szó járművekről. Ha a (42)-es mondat alanya és tárgya ismert is kell hogy legyen, a mondat \bar{S} , illetve \bar{S} összetevője

egészében szerepelhet új információként, kommunikációs fókusz-
ként. Például a (47) alatti kérdésre adott válaszként (42) nem
kettős szembeállítás fejez ki, hanem a topicról: *Péter* -ről
tesz új állítást.

(47) "Látom, már a fiad is motorizálva van."

"Igen, Péter 'tavalý kapta a 'jó bizonyítványért a bi-
ciklijét."

A (48) alatti kérdésre adott válaszként (42) teljes egészé-
ben új tényállást fejez ki — noha két eleme (a *Péter* és a bi-
ciklijét) nem váratlanul hangzik fel.

(48) "Látom, már a gyerekeitek is motorizálva vannak."

"Igen, Péter (például) 'tavalý kapta a 'jó bizonyítvá-
nyért a biciklijét."

Felmerülhet a gyanú, hogy szűk, kontrasztív-korrekción sze-
repű kommunikációs fókuszról csak egy fordulhat elő egy-egy in-
tonációs kifejezésben; tehát a több szűk kommunikációs fókusz-
tartalmazó mondatok, például (41) és (42) a (43), illetve (44)
alatti kontextusban, több intonációs kifejezésre bomlanak. Ez a
lehetőség például (41) esetében valóban fennáll; (42) esetében
azonban nem. Egy intonációs kifejezés közvetlen összetevőinek
ugyanis Selkirk kikötése szerint értelmi egységet kell alkot-
niuk (Selkirk 1984, 286); a (42)-es mondat egyik intonációs ki-
fejezésként szóba jöhető szakasza (a 'jó bizonyítványért a bi-
ciklijét) viszont nem értelmi egység. Az sem képzelhető el,
hogy mind a *jó bizonyítványért*, mind a *biciklijét* összetevőket
önálló intonációs kifejezéseként elemezzük, hiszen az utóbbi
nem visel magassági nyomatékot, és magassági nyomaték nélkül
nincs intonációs kifejezés.

A kitöltött F pozíciót tartalmazó mondatok vizsgálata során
még nem esett szó az ige magassági nyomatékáról. Selkirk elmé-
lete megengedi, hogy az ige magassági nyomatékot, és ezáltal *f*
jegyet kapjon; azonban sem az ige *f* jegyéből nem következik az,
hogy az ige új információt hordoz, sem az *f* jegy hiányából nem
következik az, hogy az ige ismert információt közöl (1. (11)-es
szabály).

A magyarban a kitöltött F pozíciót tartalmazó mondatokban az ige nem kaphat magassági nyomatékot. E jelenség magyarázatát nem tudjuk. Leírni valószínűleg a Prószéky et al. (1984) és Barabás et al. (1985) javasolta irtószabály egy olyan változatával volna célszerű, mely azt mondaná ki, hogy az F-ben álló összetevő kötelezően kiirtja az őt követő ige főhangsúlyát.

A kitöltött F pozíciót tartalmazó mondatok hangsúlytalan igéje Selkirk elméletének jóslatával összhangban megengedi mind a régi, mind az új információként való értelmezést. A (41) alatti mondat igéje például a (43) alatti kontextusban, szűk kommunikációs fókusz esetén ismert információt fejez ki; a (45) alatti kontextusban, tág kommunikációs fókusz esetén pedig új információt közöl.

- (iii) A mondat F pozíciója üres; csak az ige (\bar{V} vagy V) visel magassági nyomatékot

Például:

- (49) [\bar{S} A bizottság [\bar{S} [S 'elfogadta a javaslatot]]]

Az alap fókusz szabály értelmében a magassági nyomatékot viselő \bar{V} f jeget kap; szűk kommunikációs fókusz lesz belőle. A kifejezés fókusz szabály a kommunikációs fókusz jeget S-hez, \bar{S} -hoz és $\bar{\bar{S}}$ -hoz is hozzárendelheti. A (49)-nek tulajdonítható háromféle kommunikációs fókusz szerkezetet három különféle kontextus segítségével mutatjuk be.

\bar{V} kommunikációs fókusz:

- (50) "'Visszautasította a bizottság a javaslatot?"
"Nem, a bizottság 'elfogadta a javaslatot."

\bar{S} kommunikációs fókusz:

- (51) "Hogy döntött a bizottság a tervezetek ügyében?"
"A bizottság 'elfogadta a javaslatot."

$\bar{\bar{S}}$ kommunikációs fókusz:

(52) "Megtárgyalták már a tervezeteket?"

"Igen. A bizottság 'elfogadta a javaslatot.'"

A Selkirk javasolta (11)-es szabályból az következik, hogy az *f* jegyű, szűk kommunikációs fókuszként funkcionáló ige nem hordoz szükségszerűen új információt. Selkirk az alábbi, emfatikus állítást vagy tagadást kifejező mondatfípussal bizonyítja ezt a tényt:

(53) "Tudtommal a bizottság nem fogadta el a javaslatot."

"De igen. A bizottság 'elfogadta a javaslatot.'"

(54) "Tudtommal a bizottság elfogadta a javaslatot."

"Nem. A bizottság 'nem fogadta el a javaslatot.'"

(53) és (54) minden eleme már ismert a kontextusból. Selkirk általánosítása, hogy ilyen esetben a minden mondatban szükségszerűen jelen levő magassági nyomaték mindig az ígére esik. Magassági nyomatéka alapján az alap fókusz szabály *f* jegyet rendel az ígéhez — ennek azonban nincs más szerepe, mint hogy lehetővé tegye a kifejezés fókusz szabály működését és S kommunikációs fókuszként való értelmezését.

Lehetséges, hogy a magyarban az a Selkirknél szigorúbb általánosítás is fenntartható volna, hogy az *f* jegyű ige mindig új információt közöl, s csak a [-*f*] jegyű ige esetében tetszőleges a közölt információ kommunikációs értéke. Azaz, a (11)-es szabályt esetleg a magyarban az alábbi nyelvspecifikus kiegészítéssel láthatnánk el:

(55) $f(\text{argumentum}) \leftrightarrow \text{új}$

$f(\text{ige}) \rightarrow \text{új}$

A magyarban ugyanis mondattagadás esetén a tagadószó az ígéhez klitizálódik, mintegy beleolvad, új, negatív jelentésű igét képezve belőle — tehát az *elfogadta* és *nem fogadta el* akár egymással ellentétbe állított, egymáshoz képest új információt közlő igékként is felfoghatók. Ez esetben viszont (53)-ban és (54)-ben valódi kontrasztív, új információt közlő, \bar{V} -ra kiterjedő kommunikációs fókuszról van szó.

Az olyan mondatok, melyekben az F pozíció üres, csak az ige visel magassági nyomatékot, s az igemódosító követi az igét, sajátos aspektuális jelentéssel bírnak: azt fejezik ki, hogy a mondattal leírt cselekvés, történés meghatározatlan számú alkalommal már végbement, vagy meghatározatlan számú alkalommal végbe fog menni a jövőben. É. Kiss (1984b)-ben egzisztenciális aspektusúnak nevezem ezt a szerkezetet. Például:

(56) A bizottság 'utasított már vissza kiváló javaslatokat.

Ha a mondat igéjének nincs igemódosítója, akkor az egzisztenciális jelentésű mondatváltozat és a szűk kommunikációs fókusként funkcionáló igét tartalmazó mondatváltozat egybeesik:

(57) A bizottság 'foglalkozott kiváló javaslatokkal.

(a) 'A bizottság foglalkozott már kiváló javaslatokkal.'

(b) '("A bizottság nem foglalkozott kiváló javaslatokkal, ugye?"

"De igen.) A bizottság 'foglalkozott kiváló javaslatokkal.'"

Pierrehumbert (1980) intonáció-elmélete megenged úgynevezett intonációs idiómákat, azaz olyan intonációs dallamokat, melyeket mindig változatlan formában, meghatározott jelentéssel alkalmazunk. Az egzisztenciális jelentésű intonációs séma is efféle intonációs idiómának tűnik.

(iv) A mondat F pozíciója üres; az ige és egy vagy több ige utáni összetevő magassági nyomatékot visel

Például:

(58) [$\bar{5}$ A posta [$\bar{5}$ [$\bar{5}$ 'visszaküldi a levelet a 'feladónak]]]

(58)-nak kétféle kommunikációs fókusz szerkezet tulajdonítható. Ha csak az alap fókusz szabályt alkalmazzuk, akkor csak a

magassági nyomatékot viselő két konstituens kap f jegyet, s a mondatot kettős kontraszt kifejezéseként értékeljük. Ez történik a következő kontextusban:

(59) "A posta kézbesíti a levelet a címzettnek, ha nincs rajta bélyeg?"

"Nem, a posta 'visszaküldi a levelet a 'feladónak."

A kifejezés fókusz szabály az (58)-as mondatban S -hez, (nem releváns módon \bar{S} -hoz) és $\bar{\bar{S}}$ -hoz is hozzárendelheti az f jegyet; tehát (58)-nak nemcsak a \bar{V} konstituense, hanem S és $\bar{\bar{S}}$ összetevői is szerepelhetnek kommunikációs fókuszként.

S kommunikációs fókusz:

(60) "Mit csinál a posta, ha egy levélen nincs bélyeg?"

"A posta 'visszaküldi a levelet a 'feladónak."

$\bar{\bar{S}}$ kommunikációs fókusz:

(61) "Mi történik, ha egy levélen nincs bélyeg?"

"A posta 'visszaküldi a levelet a 'feladónak."

A Selkirk javasolta szabályok nem kívánják meg, hogy az ige üres F pozíció esetén magassági nyomatékot viseljen — tehát alkalmazásukkal az alábbi intonációs dallam is előállítható:

(62) A posta visszaküldi a levelet a 'feladónak.

(62)-ben az alap fókusz szabály a *feladónak* N -t kommunikációs fókusznak nyilvánítja, minek alapján a kifejezés fókusz szabály az N -t tartalmazó NP -hez, S -hez és $\bar{\bar{S}}$ -hoz is hozzárendelheti az f jegyet (hiszen egy kifejezés akkor is kommunikációs fókusz lehet, ha a feje nem, csak valamely argumentuma funkcionál kommunikációs fókuszként.) (62)-nek tehát ugyanúgy háromféle kommunikációs fókusz szerkezetet tulajdoníthatunk, mint (58)-nak: N , ill. NP kommunikációs fókusz:

(63) "És a posta kiküldi a levelet a címzettnek, ha nincs rajta bélyeg?"

"Nem, a posta visszaküldi a levelet a 'feladónak."

S kommunikációs fókusz:

(64) "És mit csinál a posta, ha egy levélen nincs bélyeg?"

"A posta visszaküldi a levelet a 'feladónak."

Š kommunikációs fókusz:

(65) "És mi történik, ha egy levélen nincs bélyeg?"

"A posta visszaküldi a levelet a 'feladónak."

A korábban tárgyalt intonációs dallamtípusokhoz képest azonban a (62)-es mondat intonációs dallama jelölt; kollokvialis, sajátos érzelmi színezetű. Többek között, Varga (1981a) terminológiájával a cselekvés, történés magától értetődő voltát hangsúlyozhatja — s talán ezzel összefüggésben különösen felszólításokban gyakori. Abban a Varga (1981a, 1981b, 1986) megfigyelte funkciójában, melyben mintegy a kettőspont kifejezésére használjuk, például:

(66) Következik: az 'Omega együttes.

Vezényelt: 'Lehel 'György.

intonációs idiómának is felfoghatjuk. Elképzelhető volna, hogy e dallamtípust jelöltsége miatt a magyarban ne az alapvető (underlying) intonációs sémák között tartsuk számon, hanem levezetett, mégpedig egy magassági-nyomaték redukáló szabállyal előállított dallamtípusnak tekintsük.⁵

Hogy az alapvető és levezetett intonációs sémák megkülönböztetésére feltétlenül szükség van, egy klasszikus, Csűry (1925)-ből vett példával illusztráljuk:

(67) 'Mit csi'náljak, 'Uram 'Isten, 'mit csi'náljak?!

Nyilvánvalóan azt a szabályt, mely a magassági nyomatékot a szavak első szótagjára teszi a magyarban, nem akarjuk (67) alapján módosítani — hiszen, ha megengednénk, hogy a magassági nyomaték tetszés szerint például a szavak első vagy második szótagjára essék, akkor szabályunk a (67)-es mondat alábbi variációját is létrehozná:

(68) *'Mit 'csináljak, U'ram Is'ten, 'mit 'csináljak?!

Ki kell tehát kötnünk, hogy a magassági nyomaték az alapvető, mögöttes intonációs szerkezetben csak a szavak első szótagjára kerülhet; s (67)-et egy más nyelvekből (például angolból, németből) már jól ismert ritmuskiegyenlítő szabály segítségével kell levezetnünk.⁶

Ha a (62) alatt illusztrált intonációs dallamtípust nem mögöttes, hanem levezetett dallamtípusnak akarjuk tekinteni, akkor generálását úgy kerülhetjük el, ha feltételezzük, hogy a magyarban az F pozícióhoz kötelezően hozzárendelendő magassági nyomaték üres F esetén az igére (\bar{V} -ra) esik. Ezt a (17) alatt javasolt filter alábbi módosításával érhetjük el:

(69) * $[\bar{S} \left\{ \begin{array}{l} XP \\ \bar{V} \end{array} \right\} \dots]$

-m.ny.

(69) azt mondja ki, hogy ha az \bar{S} első fő összetevője nem visel magassági nyomatékot, a mondat helytelen lesz. (Azt, hogy a \bar{V} -ra eső magassági nyomaték a \bar{V} élére kerüljön, tehát elkerüljük a *meg'jött, verset 'ír-féle* alakokat, többek között úgy érhetjük el, ha a ModV+V szerkezetű \bar{V} kifejezéseket a fonológiában összetett szavakként kezeljük. E megközelítés szintaktikailag sem motiválatlan — vö. Ackerman-Komlósy 1983.)

Afféle választhatóan működő magassági-nyomaték redukáló szabályra, mellyel (62)-ben az ige magassági nyomatékát törölnénk, mindenképpen szükség van — például a következő, szintén Vargától (Varga (1982)-ből) vett mondat intonációjának levezetéséhez:

(70) Hol vannak a 'gyerekek?⁷

Abban a magyar intonáció és hangsúlyozás valamennyi kutatója egyetért, hogy az F pozícióban álló összetevőre magassági nyomaték esik — ennek hiánya (70)-ben csak valamiféle választható magassági-nyomaték redukáló szabály működésének eredménye lehet.

Hasonló magassági nyomaték redukció megy választhatóan végbe például akkor is, ha az ige előtt két magassági nyomatékot viselő elem (például egy F-ben álló kifejezés és egy kvantifikált kifejezés) áll; ezek bármelyike elveszítheti magassági nyomatékát. Például:

(71) 'Mindenki 'óra szavazott.

'Mindenki óra szavazott.

Mindenki 'óra szavazott.

Ha azonban egy elem magassági nyomatéka olyan információt hordoz, mely a mondat egyéb aspektusaiból (például a szórendből) nem következtethető ki, ha tehát a magassági nyomatéknak jelentésmegkülönböztető szerepe van, a magassági nyomaték redukció tilos. A *valamennyien* például univerzális kvantorként, Q pozícióban állva magassági nyomatékot visel; egzisztenciális kvantorként, T pozícióban állva viszont hangsúlytalan; következésképp univerzális kvantor funkciójában magassági nyomatéka nem redukálódhat. Vö.

(72) 'Valamennyien (=mind) 'óra szavaztak.

*Valamennyien (=mind) 'óra szavaztak.

de: 'Valamennyien (=mind) óra szavaztak.⁸

Ha a mondat F pozíciója üres, az esetleges igemódosító követi az igét, s nemcsak hogy minden tartalmas összetevő magassági nyomatékot visel, de feltehetőleg önálló intonációs kifejezést is alkot (erre utal például az összetevők közti árnyalatnyi szünet), akkor a mondat progresszív aspektusú; azt fejezi ki, hogy a cselekvés egy adott pillanatban éppen folyamatban van vagy volt:

(73) János épp 'írta a 'levelet, (amikor ...)

(74) János épp 'ment 'le a 'pincébe, (amikor ...)

Ez az intonációs dallamtípus is feltehetőleg az intonációs idiómák közé tartozik.

Selkirk szabályai nem zárják ki, hogy a mondat bármely összetevője magassági nyomatékot kapjon — tehát megengedik, hogy a T pozícióra is essék magassági nyomaték. Varga (1981a, 1983, 1986) szerint ez valóban meg is történhet: akkor, ha a T-ben álló elem önálló intonációs kifejezést alkot; ha kontrasztba van állítva; vagy ha új információt közöl, mint például (75)-ben:

(75) A 'gyerekek 'elbújtak a 'kertben.

Nyelvérzésem e tekintetben különbözik a Vargáétól; én úgy találok, hogy T pozícióban álló összetevő legfeljebb csak akkor kaphat magassági nyomatékot, ha önálló intonációs kifejezést alkot. A (76)-os mondatnak tehát én az alábbi két intonációs dallam valamelyikét tulajdonítanám:

(76a) A gyerekek 'elbújtak a 'kertben.

(76b) A 'gyerekek |'elbújtak a 'kertben.

Íme egy másik Varga (1981a)-ból adaptált mondat. Varga a mondat (a) — (c) intonációs változatait egyaránt lehetségesnek tartja; én csak a (b) és (c) változatokat mondanám. (Varga példájának igéjét igekötőre cseréltem, hogy egyértelműbb legyen, hogy a mondatkezdő elem nem F, hanem T pozícióban áll.)

(77) (Az idén nincs hó.)

(77a) 'Január 'meghozza.

(77b) Január 'meghozza.

(77c) 'Január | 'meghozza.

Álláspontommal egyébként nem állok egyedül; például Kozma (1976) is külön intonációs kifejezésként elemzi a T-ben álló főhangsúlyos összetevőt. Varga azzal az érveléssel utasítja vissza

e nézetet, hogy "ha nem ismernénk el a főhangsúlyos topic és főhangsúlyos comment egy dallamhídon belüli kombinációját, nem tudnánk mit kezdeni az ilyen szembenállásokkal:

(78a) A 'nyavalyások | 'meghátráltak (= csak a nyavalyások hátráltak meg)

(78b) A 'nyavalyások 'meghátráltak (= mind meghátrált)"

(Varga 1981a, 334)

Véleményem szerint (78a) és (78b) szembenállása nem teljes; (78b) mindkétféleképpen értelmezhető. Az érvelés egyébként sem világos — hiszen a két mondat akkor is különbözni fog dallamában, ha mindkettő közepén intonációs kifejezés határt tételezünk fel. (78a)-ban a *nyavalyások* magassági nyomatéka alacsonyról indul és magasra érkezik, míg (78b)-ben viszonylag magasról indul és alacsonyra érkezik.

A T-ben álló összetevők magassági nyomatékáról, s a főhangsúlyos topicot tartalmazó mondatok intonációs kifejezésekre való tagolásának kérdésében az eszközfonetikai vizsgálatoknak kell majd kimondaniuk az utolsó szót. Megszívlelendő Pierrehumbert (1980) megállapítása, miszerint az intuíció és az introspekció mint adatgyűjtési eljárás fonológiai kérdésekben sokkal kevésbé megbízhatóan működik, mint a mondat szintaktikai szerkezetét illetően. Az eszközfonetikai mérések persze csak akkor lesznek biztonságosan értékelhetőek, ha a magyar intonáció részletesen kidolgozott fonetikájára és fonológiájára támaszkodhatnak — ha tehát például pontosan ismerni fogjuk a magyar intonációs kifejezés határ-dallamrészeit.

A topic hangsúlyára visszatérve, ha álláspontom fenntarthatónak bizonyulna, akkor a T-ben álló kifejezések nyomatékatlanságát a (19) alatt javasolt, s itt újra megismétlendő filter segítségével érhetnénk el:

(79) *_T[XP]
+m.ny.

Amennyiben a T pozícióban álló összetevő önálló intonációs kifejezést alkot, akkor természetesen magassági nyomatékot kell

viselnie, hiszen a magassági nyomaték nélkül nincs intonációs kifejezés — következésképp (79)-et az alábbi kiegészítéssel is el kell látnunk:

(80) $*[T \text{ XP}]_{+m.ny.}$

kivéve, ha T önálló intonációs kifejezést alkot.

Amennyiben az eszközfonetikai mérések Varga teóriáját támasztanak alá, azaz bebizonyulna, hogy T-ben álló, önálló fonológiai kifejezést nem alkotó összetevő is kaphat magassági nyomatékot, feltéve, ha a mondat egésze új információt közöl, vagy ha a T-ben álló összetevő szembeállítást fejez ki, akkor a (80) alatti filtert további két feltétellel is ki kellene egészítenünk, a következőképpen:

(81) $*[T \text{ XP}]_{+m.ny.}$

kivéve, ha (i) T önálló intonációs kifejezést alkot;
vagy (ii) XP szembeállítást fejez ki;
vagy (iii) a T-t követő \bar{S} minden XP-je is magassági nyomatékot visel.

5. Az intonációnak a mondat kommunikációs fókusz szerkezete tükrözésén túl egyéb grammatikai funkciói is vannak. Fontos szerepet játszik az intonáció a közlésfajták, elsősorban a kijelentés és kérdés megkülönböztetésében (l. például Varga 1981a, 1983), e szerepe azonban nem képezi vita tárgyát, ezért itt nem térünk ki rá. Végül részt vesz az intonáció a mondat logikai szerkezetének, pontosabban az operátorok hatókörének kifejezésében is. Az intonáció logikai szerepe ugyan É. Kiss (1984a, 1984b, 2.3. fejezet, 1986) szerint áttételes, mivel mind a mondat logikai szerkezete, mind a mondat intonációs szerkezete a szintaktikai szerkezet függvénye — mégis a közvetlen megfigyelés számára gyakran egyedül az intonáció a hatóköri különbségek hordozója. Ezért röviden áttekintjük a hatókör és az intonáció összefüggéseit is.⁹

A kvantifikált kifejezések intonációját legegyszerűbben úgy vezethetjük le, ha kiindulásul kikötjük, hogy egy kvantifikált kifejezés csak akkor kap magassági nyomatékot, ha olyan szintaktikai pozícióba kerül, mely kötelezően magassági nyomatékkal jár együtt. A mondat standard szerkezeti egységeiben álló kvantifikált kifejezéseket tehát az alábbi megoszlásban jellemzi a magassági nyomaték megléte vagy hiánya:

(82) S pozíció: -m.ny.

F pozíció: +m.ny.

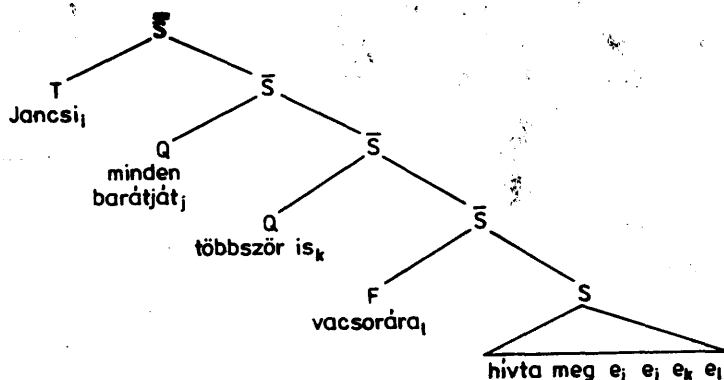
T pozíció: -m.ny.

BD pozíció: +m.ny.

(BD szimbólummal a bal oldali diszlokációban álló, mondathatár előtti kifejezést jelöljük. Magassági nyomatéka abból következik, hogy szükségszerűen önálló intonációs kifejezést alkot.)

Kvantifikált kifejezések azonban nem csak, sőt nem is elsősorban a mondat standard pozícióiban jelenhetnek meg; legtipikusabban az F és T pozíciók, azaz az \bar{S} és $\bar{\bar{S}}$ összetevők közé kerülnek egy adjunctio-nak, hozzácsatolásnak nevezett eljárással. Ezt az eljárást az alábbi példával illusztráljuk:

(83)

Ha egy A elemet (például a *többször is* kifejezést) B-hez (itt \bar{S} -hoz) csatolunk hozzá, akkor A B testvércsomópontja lesz, s kettejük szülőcsomópontjaként B ismétlődik meg.

A T és F közötti Q pozícióban álló összetevők kötelezően magassági nyomatékot kapnak. Ennek megvalósításához nem szük-

séges újabb szabállyal vagy filterrel bonyolítanunk a magyar grammatikát; az a filter, mely az F-ben álló kifejezések magassági nyomatékáról gondoskodik, a Q-ban álló kifejezésekhez is kötelezően magassági nyomatékot rendel. Emlékeztetőül íme a filter:

(84) * [\bar{S} $\frac{XP}{V}$...]

-m.ny.

(84) azt köti ki, hogy egy \bar{S} -től dominált mondatszakasz élén álló fő összetevő magassági nyomatékot kell, hogy viseljen. Minthogy az \bar{S} -hoz való adjunctio újabb \bar{S} csomóponttól dominált mondatszakaszt hoz létre, újból kiváltja a (84) alatti filter működését.

Mivel a (84)-es filter nem köti ki, hogy az F-ben, illetve Q-ban álló kifejezés melyik és hány tartalmas eleme kapjon magassági nyomatékot, az alábbi intonációs változatokat hozza létre:

(85) János nagy lakodalmat csapott;

(85a) 'minden 'barátját 'meghívta.

(85b) 'minden barátját 'meghívta.

(85c) minden 'barátját 'meghívta.

Ezek alapján azt a (82) alatti listát, mely a magassági nyomatékoknak a különféle mondatpozíciókban álló kifejezéseken való megoszlását mutatta, a következőképpen kell kiegészítenünk:

(86) S pozíció: -m.ny.

F pozíció: +m.ny.

Q pozíció: +m.ny.

T pozíció: -m.ny.

BD pozíció: +m.ny.

A kvantifikált kifejezésnek nemcsak a magassági nyomatéka, hanem a hatóköre is a kifejezés szintaktikai pozíciójának függvénye. A kvantifikált kifejezések (és általában az operátorok) hatókörét a magyarban az alábbi szabály adja meg:

(87) Egy operátor hatóköre a testvércsomópontja (i) által dominált mondatszakaszra terjed ki.

Figyeljük meg a szintaktikai pozíció, az intonáció és a hatókör összefüggéseit az alábbi példákon!

(i) Kvantifikált kifejezés S pozícióban:

(88a) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{F} 'Ketten] [\bar{S} hívtak meg mindenkit]]]¹⁰

(88b) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{F} 'Ketten] [\bar{S} hívtak meg valakit]]]

(88c) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{F} 'Ketten] [\bar{S} hívtak meg sok embert]]]¹¹

(88d) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{F} 'Ketten] [\bar{S} hívtak meg kevés embert]]]

Az S-ben álló kvantifikált kifejezés, legyen az univerzális, egzisztenciális, pozitív vagy negatív értelmű, nem visel magassági nyomatékot. Hatóköre S-en belüli testvércsomópontjaira terjed ki; tehát nem foglalja magában az F-ben álló *ketten* kvantifikált kifejezést; ellenkezőleg, a *ketten* hatóköre foglalja magában az S-ben álló kvantifikált kifejezést. (88a-d) jelentése tehát: 'Két olyan személy volt, aki mindenkit/valakit/sok embert/keves embert hívott.'

(ii) Kvantifikált kifejezés F pozícióban:

(89a) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{F} 'Sok embert] [\bar{S} hívtak meg ketten]]]

(89b) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{F} 'Kevés embert] [\bar{S} hívtak meg ketten]]]

Az F-ben álló kifejezés magassági nyomatékot visel; hatóköre S-re terjed ki, tehát magában foglalja a *ketten* kifejezést is. Ennek megfelelően (89a,b) jelentése: 'Sok/keves olyan ember van, akit ketten hívtak meg.'

(iii) Kvantifikált kifejezés Q pozícióban:

(90a) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{Q} 'Mindenkit] [\bar{S} [\bar{F} 'ketten] [\bar{S} hívtak meg]]]]]

(90b) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{Q} 'Sok embert] [\bar{S} [\bar{F} 'ketten] [\bar{S} hívtak meg]]]]]

A kvantifikált kifejezésre magassági nyomaték esik; hatóköre a testvércsomópontjától, \bar{S} -tól dominált mondatszakasz. Ennek megfelelően a *mindenkit/sok embert* hatóköre nagyobb, mint a *ketten* kvantifikált kifejezésé, tehát (90a,b) jelentése a következő: 'Mindenkire/sok emberre igaz, hogy ketten hívták meg.'

(iv) Kvantifikált kifejezés T-ben:

(91a) $[\bar{S}[_T \text{Valakit}] [\bar{S}[_F \text{'ketten}] [S \text{hívtak meg}]]]$

(91b) $[\bar{S}[_T \text{Sok embert}] [\bar{S}[_F \text{'ketten}] [S \text{hívtak meg}]]]$ ¹²

A T-ben álló kvantifikált kifejezésnek nincs magassági nyomatéka, hatóköre a tőle közvetlenül jobbra álló \bar{S} szakasz; azaz (91a,b) a következőképpen interpretálandó: 'Van valaki/sok olyan ember, akit ketten is meghívtak.'

(v) Kvantifikált kifejezés BD-ben:

E kifejezéseket a magassági nyomatékon kívül a kifejezés végének folytatást ígérő emelkedése is jellemzi.

(92a) $[[_{BD} \text{'Mindenkit}] [\bar{S}[\bar{S}[_F \text{'ketten}] [S \text{hívtak meg}]]]]]$

(92b) $[[_{BD} \text{'Valakit}] [\bar{S}[\bar{S}[_F \text{'ketten}] [S \text{hívtak meg}]]]]]$

(92c) $[[_{BD} \text{'Sok embert}] [\bar{S}[\bar{S}[_F \text{'ketten}] [S \text{hívtak meg}]]]]]$

(92d) $[[_{BD} \text{'Kevés embert}] [\bar{S}[\bar{S}[_F \text{'ketten}] [S \text{hívtak meg}]]]]]$

A BD-ben álló kifejezések mind kis hatókörűek; a (87) alatti szabályt látszólag megsértve hatókörük mindössze S-re terjed ki. A (92a-d) alatti mondatok tehát így parafrázálhatók:

(93a) 'Ketten hívtak meg mindenkit.'

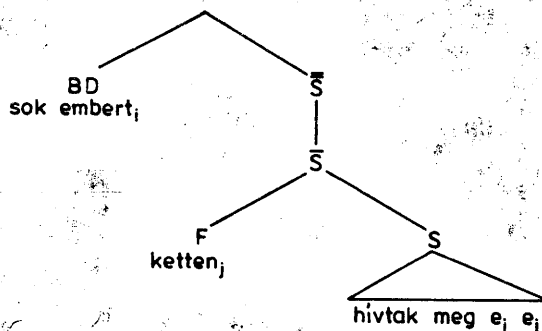
(93b) 'Ketten hívtak meg valakit.'

(93c) 'Ketten hívtak meg sok embert.'

(93d) 'Ketten hívtak meg kevés embert.'

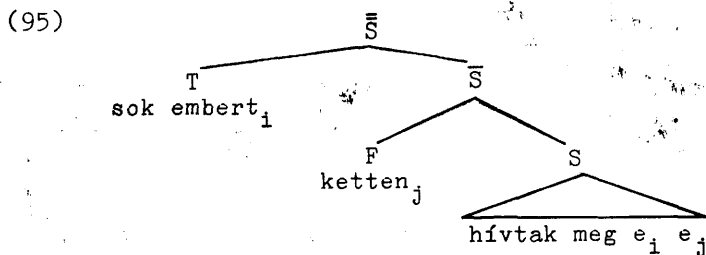
Tekintsük például (92c) szerkezetét:

(94)

(87) alapján azt váránk, hogy a *sok embert* hatóköre az \bar{S} -tól dominált mondatrész. Azonban, mint É. Kiss (1984a) állítja, jó okunk van azt feltételezni, hogy a mondat szintű műveletek, többek között a kvantor-értelmezés maximális tartománya \bar{S} ; következésképp egy baloldali diszlokációban, \bar{S} -on kívül álló kifejezés nem vehet részt bennük saját maga; csak a vele koindexált, S-ben álló üres argumentum képviselheti e folyamatokban. (94)-ben tehát nem a baloldali diszlokációban álló *sok embert_i*, hanem a vele koindexált *e_i* összetevő lép hatóköri relációba a *ketten* kvantifikált kifejezéssel; ezért értelmezzük a *sok embert* kifejezést (pontosabban a *sok embert_i e_i* lánc alkotta kifejezést) a *ketten* hatókörén belül állónak.

Ha (92c)-t összevetjük (91b)-vel, úgy tűnhet, hogy a két mondat jelentéskülönbsége kettejük intonációs különbségének a következménye. Valójában nem erről van szó; a két mondat szintaktikai szerkezete különbözik, s ez okozza mind az értelmezési, mind az intonációs különbségeket. Vessük össze a (92c) szerkezetét ábrázoló (94)-gyel a (91b) szerkezetét ábrázoló (95)-öt:

(95)-ben a *sok embert* az \bar{S} kategórián belül foglal helyet; így nem alkot külön intonációs kifejezést, s maga vesz részt a hatókör-értelmezésben.

A (88a-d) és (92a-d) alatti példák a kvantifikált kifejezések négy alapvető típusát illusztrálták. Ezek a következők: (i) univerzálisan kvantifikált kifejezések (*mindenki, mindig, senki, soha, állandóan, teljesen, az is-sel, még...is-sel, akár...is-sel* módosított kifejezések stb.); (ii) a (*vala- és ne-*morfémával kezdődő) egzisztenciálisan kvantifikált kifejezések (*valami, valahol, némi, néhol* stb.); (iii) a pozitívan kvan-

tifikált (például pozitív számosságot, gyakoriságot, minőséget stb. jelentő) kifejezések (*sok ember, három ember, gyakran, nagyon, ügyesen, világosan* stb.); (iv) a negatívan kvantifikált kifejezések (*kevés ember, ritkán, későn, rosszul, ügyetlenül* stb.)

Mint az F-ben, Q-ban és T-ben álló kvantifikált kifejezések illusztrálása során ((89)-(91) alatt) a példamondatok négyről kettőre való apadása mutatta, bizonyos kvantifikált kifejezés típusok bizonyos mondatpozíciókból ki vannak zárva; csak S-ben és BD-ben jelenhet meg valamennyi típus; s csak a pozitívan kvantifikált kifejezések (például *sok ember*) jelenhetnek meg minden mondatpozícióban. Az univerzális kifejezések S-en és BD-n kívül csak Q-ban állhatnak; az egzisztenciális kifejezések csak T-ben; a negatív kifejezések pedig csak F-ben. (E megszorítások valószínű okairól l. É. Kiss 1984a, 1984b 2.3. fejezet, 1986.)

A kvantifikált kifejezések szintaktikai pozíciójának, hatókörének és intonációjának itt bemutatott összefüggései egy ponton kiegészítésre szorulnak: az S-ben álló univerzális és pozitív kvantifikált kifejezések csak jelöletlen esetben — de nem mindig — magassági nyomaték nélküliek és kis hatókörűek; magassági nyomatékot is kaphatnak, s ez esetben hatókörük nem S-re, hanem \bar{S} -ra fog kiterjedni. Hasonlítsuk például össze a jelöletlen esetet képviselő (88a, c) példákkal a következő mondatokat:

(96a) [\bar{S} [\bar{S} 'Ketten [S hívtak meg 'mindenkit]]]

(96b) [\bar{S} [\bar{S} 'Ketten [S hívtak meg 'sok embert]]]

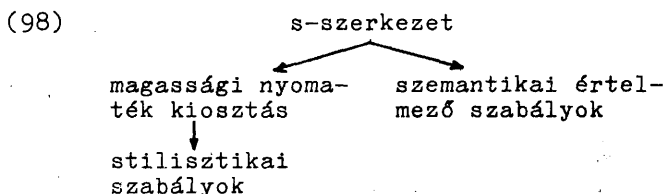
(96a,b) jelentése: 'Mindenkire/sok emberre igaz az, hogy ketten hívták meg.'

Sőt, az S-ben álló egzisztenciálisan kvantifikált kifejezésnek is tulajdoníthatunk — jelölt esetben — \bar{S} -ra kiterjedő hatókört; tehát (88b)-ben is értelmezhetjük az S-ben álló kvantifikált kifejezést nagy hatókörűnek. Íme ismét a (88b) alatti példa:

(97) [\bar{S} [\bar{S} 'Ketten [S hívtak meg valakit]]]

'Van valaki, akit ketten hívtak meg.'

E jelenségek látszólag mind a kvantifikált kifejezések értelmezését megadó (87) alatti szabály, mind a kvantifikált kifejezések intonációját jellemző (86) alatti általánosítás érvényét kétségbe vonják — mindazonáltal a generatív elmélet eszköztára lehetőséget nyújt rá, hogy beillesztjük őket a kvantifikált kifejezések szintaktikai pozíciójának, értelmezésének és intonációjának fentebb vázolt rendszerébe. A javasolt megoldás (É. Kiss 1984a) a generatív elmélet azon feltételezésén alapul, hogy a mondatok szintaktikai szerkezete (s[ekély -szerkezete) különbözik a mondatok megjelenési formájától. Az úgynevezett stilisztikai szabályok (például a szórendet jelentésbeli különbségek nélkül felcserélő szabályok) csak a mondat megjelenési formáját befolyásolják, s-szerkezetét nem. A szemantikai értelmező szabályok és a fonológiai szabályok viszont a mondat s-szerkezetén működnek. Azaz:

A generatív elmélet keretein belül tehát legitim az a feltételezés, hogy a nagy hatókörű, magassági nyomatékot viselő univerzális vagy pozitív kvantifikált kifejezések az s-szerkezet szintjén Q pozícióban foglalnak helyet, s egy stilisztikai szabállyal kerülnek az ige mögé, a mondat S komponensébe. Íme tehát (96a,b) s-szerkezete:

- (99a) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{Q} 'Mindenkit] [\bar{S} [\bar{F} 'ketten] [\bar{S} hívtak meg]]]]]
 (99b) [\bar{S} [\bar{S} [\bar{Q} 'Sok embert] [\bar{S} [\bar{F} 'ketten] [\bar{S} hívtak meg]]]]]

Minthogy a szemantikai és fonológiai értelmezés alapja az s-szerkezet, a *mindenkit*, illetve *sok embert* kifejezésekhez a (87) alatti értelmező szabály — helyesen — \bar{S} -ra kiterjedő hatókört, a (69) alatti filter pedig magassági nyomatékot rendel.

Ugyanígy elemezzük az S-ben álló nagy hatókörű egzisztenciálisan kvantifikált kifejezést is: feltételezzük, hogy az s-

szerkezet szintjén T pozícióban áll — ezért nem kap magassági nyomatékot, s ezért terjed ki hatóköre \bar{S} -ra. Később, a feltételezett stilisztikai szabállyal a mondat S komponensébe kerül, ez azonban szemantikai és fonológiai értelmezését már nem befolyásolja. (100) tehát azért kétértelmű, mert két különböző szerkezetre vezethető vissza: (100a)-ra és (100b)-re.

(100) 'Ketten hívtak meg valakit.

(100a) [\bar{S} [\bar{S} 'Ketten [S hívtak meg valakit]]]

'Két olyan személy volt, aki meghívott valakit.'

(100b) [\bar{S} Valakit [\bar{S} 'ketten [S hívtak meg]]]

'Volt valaki, akit ketten hívtak meg.'

A kvantifikált kifejezéseket Q, illetve T pozícióból S pozícióba vivő stilisztikai szabályt a következőképpen fogalmazhatnánk meg:

(101) Az olyan kvantifikált kifejezés, mely egy \bar{S} csomópont testvéreként funkcionál, hátravihető S-be.

E megoldás természetesen csak a generatív elmélet keretében működik; ha e keretből kilépünk, akkor a (88a)-(96a) vagy a (88c)-(96b) alatti mondatpárok logikai szerkezetének különbségét kizárólag a mondatok intonációjának különbségéből kell levezetnünk (ahogy ezt például Hunyadi 1981 is teszi.) Ezt például efféle értelmező szabályokkal érhetjük el:

(102) [S ... $\left\{ \begin{array}{l} \text{univerzális} \\ \text{pozitív} \end{array} \right\}$ kvantifikált XP ...] \rightarrow hatóköre \bar{S} ¹³
+ m. ny.

(103) [S ... $\left\{ \begin{array}{l} \text{univerzális} \\ \text{pozitív} \end{array} \right\}$ kvantifikált XP ...] \rightarrow hatóköre S
- m. ny.

Természetesen, ha ezt az utat járjuk, akkor a kvantorok pozíciójának, intonációjának és értelmezésének fentebb felállított rendszerét több más ponton is módosítanunk kell (nem köthetjük ki például, hogy egy kvantifikált kifejezés csak akkor kaphat magassági nyomatékot, ha olyan mondatpozícióban áll, mely kötelezően magassági nyomatékkal jár együtt; s fel kell

adnunk a (87) alatti értelmező szabály univerzális érvényét is).

6. Miután generatív keretben rendszerbe foglaltuk a magyar intonáció grammatikai-kommunikatív-logikai funkciójával kapcsolatos megfigyeléseket, vegyük közelebbről is szemügyre Brassai mondatfonológiai nézeteit. E nézetek Brassai mondatnani teóriájában gyökereztek. Brassainak is az volt az álláspontja, hogy a magyar mondat topicra és commentre, azaz Brassai terminológiájával inchoativumra és zömre tagolódik. A zöm élén ige, illetve választhatóan fókusz+ige (Brassai terminológiájával jelző+ige) szakasz áll. Az igt bővítmények (Brassainál határozók) követhetik. E mondatpozíciók hangsúlyviszonyait az alábbiak jellemzik:

- (i) A fókuszra kötelező accentus esik.
- (ii) Ha a mondat fókusz pozíciója üres, az igré kerül kötelezően accentus.
- (iii) Az ige utáni bővítmények akkor accentuáltak, ha új, tudandó információt hordoznak.
- (iv) A topic tipikusan accentuálatlan.
- (v) A zöm első összetevőjének szintaktikai megkülönböztető szereppel is bíró accentusa erősebb, mint az ige utáni új információt közlő bővítmények accentusa.

Brassai (i) állításának igazságához nem fér kétség. A Vargától — például Varga (1982)-ben idézett — látszólagos ellenpéldák (pl. *És hol vannak a 'gyerekek?*) nyilvánvalóan olyan intonációs dallamváltozatok, melyekben az alapszabályokkal létrehozott mögöttes intonációs séma a levezetés során valamilyen hangsúlyredukáló szabály hatására módosult.

A (ii) állítás ellenpéldái — például Varga (1986) *Nézd a 'televíziót!* mondata — számosabbak, de szintén jelöltek, ezért legitim az a megközelítés, mely Brassai (ii) állítását tekinti az alapszabálynak, s a *Nézd a 'televíziót!*-féle mondatokat az (ii) állításnak eleget tevő *'Nézd a 'televíziót!* típusból vezeti le. Brassai (1863-65) egyébként tárgyalja ezt a mondatípust. Brassai példája:

- (104) Van 'pénze, van 'háza, van 'telke.

Brassai felveti a kérdést, hogy vajon (104)-ben az ige inchoativumként, azaz topicként elemzendő-e — ahogy ezt Varga (1981b)-ben javasolta —, vagy a zöm, azaz comment élén áll, de kivételesen hangsúlyát veszítette. Brassai az utóbbi választ tartja a valószínűbbnek.

Brassai (iii) állítását nem vonta kétségbe a szakirodalom. Lényege: az az azóta közkinccsé lett, Selkirk (1984) elméletében is kulcsszerepet játszó, valószínűleg univerzális érvényű megfigyelés, miszerint a mondatrészek hangsúlyát vagy hangsúlytalanságát alapvetően befolyásolja, hogy új vagy ismert információt közölnek-e, Brassai felfedezése.

Brassainak a topic hangsúlytalanságára vonatkozó (iv) állítását Varga (1981a, 1983, 1985, stb.) vitatja; de végül is ő sem az állítás elvetését, hanem megszorítását javasolja. Varga szerint a topic tipikusan hangsúlytalan, s csak a teljes egészében új információt közlő mondatok új információt hordozó topicja, a kontrasztos topic vagy a külön intonációs kifejezést alkotó topic lehet főhangsúlyos.¹⁴ Akármi legyen is majd a Varga javasolta megszorítások sorsa az eszközfonetikai mérések fényében, azt aligha lehet kétségbe vonni, hogy Brassai általánosítása a jelöletlent, az alapesetet ragadja meg.

Brassai azon intuícióját, melyet (v) megállapításában megfogalmazott, én is osztom, sőt talán Varga is, hiszen Varga (1985)-ben azt olvassuk, hogy a magyar intonációs kifejezésben az egymást követő főhangsúlyos szótagok talán egy-egy árnyalattal halkabban hangzanak. Varga ezt a szubglottális nyomás csökkenésének, azaz a mechanikus lesodródásnak tulajdonítja. (Az effajta árnyalatnyi halkulás azonban nem lehet mechanikus, hiszen akkor egyrészt például az angol kifejezésekben is végbemenne — azokban azonban a főhangsúlyos összetevők hangsúlyának árnyalatnyi erősödését tapasztaljuk, a Nuclear Stress Rule ellenkező irányú működésének megfelelően. Másrészt, ha a halkulásnak valóban mechanikus okai lennének, akkor az egymást követő összetevők egyenletesen halkulnának; például az *Ismerem a témával kapcsolatos szakirodalom megállapításait* kifejezésben a *megállapításait* lenne a leghalkabb. Valójában viszont mind a *kapcsolatos*, mind a *szakirodalom* halkabb a *megállapításai-nál*.)

Feltevésém szerint azt a benyomást, hogy a mondat főhangsúlyos összetevői közül a comment élén álló elem a leghangsúlyosabb, a (3) alatt javasolt magyar központi hangsúlyszabály működése kelti. Ha valóban e szabály határozza meg a főhangsúlyok egy kifejezésen belüli viszonylagos erősségét, akkor a mondat S, \bar{S} és $\bar{\bar{S}}$ komponensein belül is meg kell tudnia jósolni a hangsúlyviszonyokat. Ellenőrizzük, hogy például (105) esetében a szabály predikciói megfelelnek-e nyelvérzékünknek.

(105) Megérkezett Németországból elvált férjének rokonsága.

Emlékezzünk, hogy a központi hangsúlyszabály értelmében ciklusról ciklusra haladva minden kifejezés bal szélső főhangsúlyos összetevőjének hangsúlyfokozatát meg kell növelnünk eggyel, amit úgy érünk el, hogy a kifejezés többi összetevőjének hangsúlyfokozatát eggyel csökkentjük. (105) esetében a hangsúlymegállapítás a következőképpen megy végbe:

(106) ['Megérkezett 'Németországból [['elvált 'férjének]'rokonsága]]

1	1	1	1	1
		[1	2]	
		[1	3	2]
[1	2	2	4	3]

A központi hangsúlyszabály a kifejezések hangsúlyviszonyainak megállapításakor természetesen csak a magassági nyomatékkal ellátott főhangsúlyos szavakat veszi figyelembe. Ha tehát (106)-ban az első két összetevő nem viselne magassági nyomatékot — például mert egy kontextus kiváltotta redukciós szabály törölte magassági nyomatékukat —, akkor a központi hangsúlyszabály csak az utolsó fő összetevő elemeinek hangsúlyfokozatát határozná meg. Azaz:

(107) (Hogy egyedül lehessen, azt mondta minden ismerősnek, hogy elutazik →
s erre [megérkezett Németországból [['elvált 'férjének]'rokonsága]]

1	1	1
[1	2]	
[1	3	2]

Íme egy kitöltött F pozíciójú példa hangsúlyozásának levezetése:

(108) [_SJános ma este [_S[legújabb 'barátnőjével] [_Svacsorázik a 'Gundelban]]]

1	1	1
[1	2]	
[1	3	2]

Lássuk, mi történik akkor, ha a mondat kvantifikált kifejezést is tartalmaz!

(109)

[_SJános [_S['minden['szombat 'este]] [_Sa 'barátnőjével [_Svacsorázik a 'Gundelban]]]]]

1	1	1	1	1
	[1	2]		
[1	2	3]		
			[1	2]
[1	3	4	2	3]

Mint ahogy Brassai általánosításai értelmében és az általam feltételezett rendszerben is T pozícióban álló összetevő nem viselhet magassági nyomatókót, legalábbis akkor, ha T egy intonációs kifejezést alkot a commenttel, nem fordulhat elő, hogy egy T-ben álló összetevőnek a hangsúlyszabály a fókuszénál erősebb hangsúlyt juttat. Varga (1986) (3)-as mondatához például szerintem csak az alábbi két intonációs szerkezet rendelhető:

(110a) Egy ismerősöm 'megbolondult.

(110b) Egy 'ismerősöm | 'megbolondult.

Ha a topic és a comment egy intonációs kifejezést alkot, mint (110a)-ban, a topicra nem esik magassági nyomatókó, s következésképp nem esik rá hangsúly sem. Ha viszont a mondat két intonációs kifejezésre bomlik, mint (110b)-ben, akkor a két összetevő magassági nyomatóka két azonos fokozatú hangsúlyban realizálódhat.

Ha a javasolt hangsúlyszabály valóban fenntarthatónak bizonyulna, akkor tulajdonképpen érvül szolgálna a (110)-es mon-

dat Varga-féle intonációs leírása ellen. A Vargától a mondathoz rendelt intonációs szerkezetet (111a) ugyanis a hangsúlyszabály a (111b)-ben ábrázolt hangsúlyszerkezetre képezné le, s ez még Varga (1985) szerint is ellentmond a magyar beszélők nyelvérzékének.

(111a) Egy 'ismerősöm 'megbolondult.

(111b) 1 1
 [1 2]

A magyar központi hangsúlyszabály adta eredmények tehát végül is egybevágnek Brassai (v)-ös állításával: a mondat főhangsúlyos összetevői közül a comment élén álló összetevő hangsúlyát jósolják a legerősebbnek.

Pontosabban, a hangsúlyszabály azt is megengedi, hogy egy mondat magassági nyomatékokat viselő összetevői azonos erősségű főhangsúlyokat kapjanak — ha külön-külön intonációs kifejezésekben foglalnak helyet. Többek között a progresszív mondatok keltik azt a benyomást, hogy bennük minden összetevő egyformán hangsúlyos — s az ilyen mondatokban az összetevők közti árnyalatnyi szünetek valóban arra engednek következtetni, hogy az összetevők külön-külön intonációs kifejezéseket alkotnak.

Összegezve az elmondottakat: Brassai mondathangsúlyozási teóriája helyesen jellemzi a magyar mondat tipikus hangsúlyszerkezetét. Bizonyos jelöltebb szintaktikai szerkezetek, például a bal oldali diszlokációt vagy kvantifikált kifejezést tartalmazó mondatok hangsúlyozására, vagy bizonyos sajátos expresszív értékű, egy általánosabb mögöttes intonációs, illetve hangsúlyszerkezetből levezethető intonációs, illetve hangsúlyozási sémák leírására nem tér ki — de, minthogy Brassai nem magyar fonológiát, hanem magyar szintaxist írt, ezt bizonyára nem is tekintette feladatának.

7. Varga (1986) azt állítja, hogy Brassai mondatfonológiai nézetei szemben állnak az elmúlt száz év szakirodalmának álláspontjával. (Hadd jegyezzem meg, hogy ennek a nézetnek igazságára vagy hamisságára nézve természetesen nem volna bizonyító ereje.) Varga Joannovicstól, Balassától, Simonyitól, Kicskától, Bulá-

nyitól, Demétől, Szendétől, Elekfitől, Wachától, Hetzrontól, Kiefertől, Szabolcsitól, valamint Kálmán és munkatársaitól idéz Brassait bíráló vagy Brassai álláspontjának ellentmondó nézeteket. Az idézett szerzők — Szabolcsi és Kálmán és munkatársai kivételével — Brassai elméletének ugyanazon elemeivel nem értenek egyet, mint Varga — ezért lényegében már reflektáltam kifogásaikra. (A Szabolcsitól idézett nézettel a 15. jegyzetben foglalkozom; Kálmán és munkatársai álláspontjára pedig lentebb, a 8. pontban térek ki.) Joannovics (1889), Simonyi (1880), Kicska (1891) és Varga értelmezésében a Brassaira nem hivatkozott Kiefer (1969) is például nem fogadják el, hogy a mondat T pozíciójára nem eshet főhangsúly. De azok a kifejezések, melyeket főhangsúlyos topicnak vélnek, főhangsúlyos kvantifikált kifejezések, s ezeket — legalábbis a *jól*-t, az *egészen*-t és hasonlókat — Brassai F pozícióban állóknak, a fókusz (azaz nála jelző) részének tekintette (l. például Brassai 1863-65, 46). A hivatkozott szerzők közül csak Kicska (1891-92), Balassa (1887-1890), Deme (1962) és Hetzron (1980) engedik meg, hogy egy T-ben álló, nem kvantifikált kifejezés főhangsúlyos legyen, s Kicska (1895) szerint ez ritkán fordul elő. (Értelmezésünk szerint Balassa, Kicska, Deme és Hetzron bizonyára azokra az esetekre gondolnak, amikor a T-ben álló kifejezés önálló intonációs kifejezést alkot.) Joannovics (1903), Simonyi (1902) és Elekfi (1964) a fókusz nélküli, hangsúlytalan ígés, véghangsúlyos commentre hoz példákat, e Brassaitól is vizsgált, véleményünk szerint jelölt, levezetett intonációs dallamtípusra. Végül majd mindegyik hivatkozott szerző azt állítja, hogy a comment több főhangsúlyt is tartalmazhat. Igaz; de ezek nem teljesen egyforma erősségűek — tennénk hozzá —; a comment élén álló a legerősebb köztük, hacsak nem alkotnak a főhangsúlyos összetevők külön-külön intonációs kifejezéseket.

8. Egy újabb, először Prószéky, Kálmán et al. (1984)-es tanulmányában kifejtett, Vargától érdemben nem ismertetett magyar mondatfonológiai rendszer a Vargától és a hivatkozott szerzőkétől gyökeresen eltérő szemszögből bírálja a Brassai által és általam képviselt álláspontot — ezért erre külön is kitérek.

A szerzők két, élesen szemben állónak tekintett fonológiai-szintaktikai mondattípust különböztetnek meg a magyarban: az irtó és a lapos prozódiajú mondatokat. Az irtó mondatokban egy vagy több irtó hangsúly van, azaz egy vagy több olyan hangsúly, amit fonológiai külső határ közbeiktatása nélkül nem követhet újabb főhangsúly. Az utal egyértelműen irtó hangsúlyra, ha a lehetségesnél kevesebb fonológiai szót találunk a mondatban. A lapos mondatokban egy vagy több lapos hangsúly található. Az irtó mondatok korrekciós beszédértékűek; Selkirk terminológiájával élve szűk fókuszú mondatok; a lapos mondatok pedig semleges beszédértékűek; Selkirk terminológiájával tág fókuszúak.

Ez a megközelítés kizárja annak lehetőségét, hogy egy és ugyanazon mondat kommunikációs értékét tekintve többértelmű legyen, s a kontextus döntse el korrekciós vagy semleges mivoltát. Ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát a fentebb, a 4. pontban elemzett példák már bebizonyították. Hadd emlékeztessünk rá, hogy Prószéky et al. (1984) álláspontja szerint például az

(112) Egy 'autó állt meg a ház előtt.

(113) 'Csalókat tartóztatott le a rendőrség.

típusú mondatok csak kontrasztív értelműek lehetnének, azaz, csak a (114b), illetve (115b) alatti kontextusokban fordulhatnak elő; a (114a), illetve (115a) alatti kontextusokban nem.

(114a) "Mi történt?"

"Egy 'autó állt meg a ház előtt."

(114b) "Mi állt meg a ház előtt?"

"Egy 'autó állt meg a ház előtt."

(115a) "Mi történt?"

"Csalókat tartóztatott le a rendőrség."

(115b) "Kiket tartóztatott le a rendőrség?"

"Csalókat tartóztatott le a rendőrség."

A problémák oka részben abban rejlik, hogy az elmélet nem ismeri el annak lehetőségét, hogy semleges mondatban az ismert információt közlő mondatrészek hangsúlytalanul álljanak. A kö-

vetkező mondatot például csak irtó prozódiajú, korrekciós mondatként tudná elemezni:

(116) Mari 'könyvet ír a disszertációjából.

Pedig a mondat tökéletesen adekvát az alábbi semleges, nem korrekciós kontextusban is:

(117) "Hallom a feleséged megvédte a disszertációját. És mit csinál most?"

"(Mari) 'könyvet ír a disszertációjából."

A nehézségek egy részének kiküszöbölésére az elmélet újabb változatában kísérlet történt: a szerzők, ezúttal Barabás et al. (1985), a lapos prozódiajú, semleges mondatok között olyanokat is megengednek, melyek F pozíciója ki van töltve, igéje pedig hangsúlytalan. Ezeket azonosító beszédértékűeknek nevezik. Pl.

(118) 'Holnap ünnepeljük meg a 'születésnapodat.'

Mint hogy azonban szerintük lapos mondatokban csak az ige lehet választhatóan hangsúlytalan, a (114)-(115) típusú mondatok tág fókuszú értelmezését továbbra sem tudják levezetni. E módosítás tehát nem oldja meg a problémákat — viszont lehetetlenné teszi az irtó és lapos hangsúlyok következetes megkülönböztetését. Az irtó hangsúly azonosításának alapja az volt, hogy kiirtja az utána következő szintaktikai szó hangsúlyát, megszünteti annak fonológiai szó értékét — de a (118)-as lapos mondat első szavának hangsúlya is ezt teszi. (Az irtó hangsúly azért nem azonosítható annak alapján, hogy külső fonológiai határ közbeiktatása nélkül nem követheti újabb főhangsúly, mert akkor a lapos mondatok utolsó szavának hangsúlya is irtó volna — tehát valószínűleg nem is léteznének lapos mondatok.)

Az is kétséges, hogy a többszörösen ellentétező korrekciós mondatokban valóban mindig fonológiai külső határ választja-e el az irtó hangsúlyos kifejezéseket. Tekintsük az alábbi mondatokat:

(119a) A 'feleségem adta át az 'italt az ünnepeltnek, és 'én adtam át a 'virágot.

Sőt (119b) A 'feleségem adta az 'italt át az ünnepeltnek, és 'én adtam a 'virágot.

Ha az *italt* külön intonációs kifejezésbe kerülne, akkor (119a)-ban az *italt* az *ünnepeltnek*, sőt, (119b)-ben az *italt* át az *ünnepeltnek* kellene, hogy intonációs kifejezést alkosson — ez azonban Selkirk (és másik, például Halliday 1967) elmélete szerint nem lehetséges, hiszen az intonációs kifejezés összetevői nem képeznének szemantikai egységet.

Az sem világos, hogyan kezelné az elmélet az efféle mondatokat:

(120) ("Miről ír János könyvet?")

"János a 'modern 'amerikai 'építészetéről ír könyvet.

Itt három irtó hangsúly követi egymást egy fonológiai kifejezésen belül? Vagy csak egy irtó közülük, kettő pedig lapos? Ez esetben a három közül melyik az irtó hangsúly?

Prószéky et al. (1984) az irtó és lapos mondatokat nemcsak prozodiájuk és beszédértékük, hanem szintaktikai tulajdonságaik tekintetében is megkülönböztetik. Azt állítják, hogy a lapos mondatok kötött (vagy kötöttebb) szórendűek, az irtó mondatok pedig szabad szórendűek. Ez az állítás sem felel meg a tényeknek. Vizsgáljuk meg egy lapos mondat (121a) elvileg lehetséges permutációit! Azt fogjuk tapasztalni, hogy a mondat minden permutációja ejthető lapos prozodiával.

(121a) A tanár kiküldött egy diákot az osztályból.

(121b) A tanár egy diákot kiküldött az osztályból.

(121c) Az osztályból kiküldött a tanár egy diákot.

(121d) Egy diákot kiküldött a tanár az osztályból.

(121e) Kiküldött a tanár egy diákot az osztályból.

(121f) Kiküldött egy diákot a tanár az osztályból.

stb.

Talán Prószéky et al. arra gondoltak, hogy a lapos mondatoknak többnyire van egy úgynevezett neutrális szórendi válto-

zatuk, mely kontextus híján a legsemlegesebbnek, legadekvátábbnak hat. (Például a (121)-es mondatnak talán az (a) a legneutrálisabb változata.) Ez abból adódik, hogy kontextus hiányában az adott valósághelyzet alapján rendeljük valamelyik összetevőhöz a topikalizálásához szükséges 'ismert' jegyet. A legspecifikusabb, legjobban egyedített, [+humán] argumentum lesz a topic szerep várományosa. De a lapos mondatok kontextuálisan kötöttebb változatai is ugyanúgy lehetnek lapos prozódiajúak, mint a neutrális változat.

A korrekciós, irtó mondatok természetesen kontextuálisan mindig kötöttek; nincs neutrális változatuk. Mivel egy adott kontextus többnyire csak egyféle irtó mondatot enged meg, épp az irtó mondatok azok, melyek szórendje kötött. Például a (122a) alatti kérdésre csak (122b) adekvát válasz; (122c) vagy (122d) nem.

(122a) Kit küldött ki a tanár az osztályból?

(122b) A tanár 'Pétert küldte ki az osztályból.

(122c) Péter a 'tanár küldte ki az osztályból.

(122d) A tanár az 'osztályból küldte ki Pétert.

É. Kiss Katalin

Jegyzetek

¹Selkirk elmélete tehát kiküszöböli a Nuclear Stress Rule Chomsky-Halle (1968)-féle megfogalmazásában Bolinger (1972) által kimutatott problémákat — ezeket Varga (1981c) is ismerteti. Bolinger szerint a hangsúlyok kiosztása elsősorban a kifejezések téma-réma szerkezetének függvénye. Ezt az álláspontot Selkirk (1984) is magáévá teszi, de továbbra is fenntartja a Nuclear Stress Rule érvényességét a téma-réma szerkezet alapján kiosztott hangsúlyok viszonylagos erősségének megállapításában.

²Varga László (személyes közlésben) olyan kifejezésekre is felhívta a figyelmemet, melyek első tartalmas összetevője mindig vagy többnyire főhangsúly nélkül marad, függetlenül attól, hogy új vagy ismert információt hordoz-e. Ilyen például a *holmi jöttment, valóságos csoda, egyszerűen hazugság, offensége a király*.

Varga László egyébként az ilyen kifejezések első elemét is főhangsúlyosnak, jöllehet a második összetevő főhangsúlyánál gyengébb hangsúlyúnak tartja, következésképp úgy értékeli, hogy e kifejezések ellentmondanak a (3)-as központi hangsúlyszabálynak. Véleményem szerint e kifejezések első összetevőjére magasági nyomoték s így főhangsúly nem esik; ezek hangsúlya az a minden tartalmas szó első magánhangzóján megtalálható mellék-

hangsúly, melynek létezését épp Varga (1981a) mutatta ki a 'Szoktak jönni , arabok 'Szoktak ,jönni a ,rabok szembenállás segítségével.

³Selkirk *focus* terminusát 'kommunikációs fókusz'-nak fordítom, s *F* helyett *f* szimbólummal rövidítem, hogy megkülönböztessem a magyar mondat szintaktikai szerkezetének *F*[ókusz] összetevőjétől.

⁴Az *F* és *T* pozíciókban álló bővítményeket *S*-ben, a mondat propozíciós komponensében generáltuk, s transzformációval vitük előre, operátor pozícióba. A helyükön maradó 'nyomot', azaz üres argumentum pozíciót csak akkor fogjuk jelölni, ha szerepet játszik az adott érvelésben.

⁵Varga (1981b) és (1982) is e felfogást képviselte.

⁶E szabály két főhangsúly egymás mellé kerülését küszöböli ki. Íme egy angol példa:

thir'teen 'thirteen 'men

Német példa:

halb'tot der 'halbtote 'Mann

⁷A szintén Varga (1982) megfigyelte

(i) A 'gyerekek hol vannak?

mondat intonációjának rendhagyó volta feltehetőleg abból ered, hogy e mondattal Selkirk (1984) terminológiájával élve metalingvisztikai állítást teszünk; tehát például a

(ii) Hol vannak a felnőttek?

kérdést mint mondatot, azaz nyelvi-nyelvészeti objektumot korrigáljuk. Varga (i)-ről adott parafrázisa kompatibilis e magyarázattal: 'Nem azt kérdezem, hogy hol vannak a felnőttek, hanem hogy a 'gyerekek hol vannak.'

⁸Tévedés volna a (72) alatti mondatok alapján arra következtetnünk, hogy az univerzális értelmű *valamennyien* inherensen magassági nyomatékot kap. Ha az ige után áll kis hatókörrrel, nincs magassági nyomatéka; ebben az esetben tehát megkülönböztethetetlen az egzisztenciális jelentésű *valamennyien*-től. Például:

(i) 'Jánost hívták meg valamennyien.

a. János az, akit mindenki meghívott.

b. János az, akit páran meghívtak.

A kvantifikált kifejezések magassági nyomatékával az 5. pontban foglalkozunk részletesebben.

⁹Varga (1981a) 'az intonáció kognitív funkciója' alcím alatt tárgyal olyan eseteket, ahol egy és ugyanazon morfémasornak

kétféle szintaktikai szerkezet tulajdonítható, s a kétféle szerkezet a szintaktikai szerkezetre érzékeny intonációs és hangsúlyszabályok eltérő működését eredményezi.

Íme Varga (1981a) egyik példája:

- (i) 'Zrínyi és 'Frangepán `barátai (mindkettejük barátai)
- (ii) 'Zrínyi | és 'Frangepán `barátai (Frangepán barátai és Zrínyi)

A *Zrínyi és Frangepán barátai* főnévi csoporthoz az alábbi két szintaktikai szerkezet rendelhető:

- (iii) [_{NP}[_{NP}Zrínyi]] és [_{NP}Frangepán]] [_Nbarátai]]
- (iv) [_{NP} [_{NP}Zrínyi] és [_{NP} [_{NP}Frangepán] [_Nbarátai]]]]

A mondat intonációs kifejezésekre való tagolásának feltétele, hogy az intonációs kifejezés szemantikai egységet alkosson — következésképp a *Zrínyi* után csak a (iv)-es szerkezet esetén állhat intonációs kifejezés határ, tehát a (ii) alatti intonációs dallam csak a (iv) alatti szerkezethez tartozhat.

Az (i) alatti dallam viszont, Varga állításával ellentétben, mind a (iii), mind a (iv) alatti szerkezettel együttjárhat. Ha a *Zrínyi és Frangepán barátai* egyetlen intonációs kifejezés, s mindhárom tartalmaz szava magassági nyomatékot visel, akkor az intonáció alapján nem, csak a (3) alatt javasolt hangsúlyszabály segítségével tudunk köztük különbséget tenni. E szabály a (iii) alatti szerkezet esetében a következőképpen működik:

(iii') [[Zrínyi és Frangepán] barátai]

	1	1	1
	[1	2]	
	[1	3	2]

A (iv) alatti szerkezet elemei a következő hangsúlyfokozatokat kapják:

(iv') [Zrínyi és [Frangepán barátai]]

	1	1	1
		[1	2]
	[1	2	3]

^{10, 11}Az univerzális, illetve pozitív kvantifikált kifejezések jelölt esetben magassági nyomatékkal (és nagy hatókörrel) is állhatnak az ige után: e lehetőség vizsgálatára lentebb kerül sor.

¹²Természetesen a T-ben álló kvantifikált kifejezésre is igaz, hogy ha önálló intonációs kifejezést alkot, szükségszerűen magassági nyomaték esik rá — például:

- (i) 'Valaki | 'szóljon már 'hozzá!

¹³Szabolcsi (1984) azt állítja, hogy bizonyos NP-típusok [-specifikus] volta is intonációjukból vezethető le. Például ha egy számnévi determinánst tartalmazó NP az ige utáni mondatpo-

zíciónban magassági nyomatékot visel, [+specifikus] jegyű, míg az ige utáni magassági nyomaték nélküli NP-k [-specifikus]-ak.

- (i) 'Ismerek 'két 'híres 'embert. [+specifikus]
(ii) 'Ismerek két híres embert. [-specifikus]

Véleményem szerint az (i) képviselte példatípusban az NP specifikussága az NP nagy hatóköréből, operátor jellegéből fakad — vö. (i) és (ii) parafrázisát:

- (iii) 'Két x-re, x híres ember, (igaz az, hogy) ismerem x-t'
(iv) '(Igaz az, hogy) ismerek két híres embert.'

Remélhetőleg tehát a Szabolcsi elemezte példák interpretációja is megoldható a (101) alatti stilisztikai szabály és a (87) alatti hatókör értelmező szabály segítségével.

¹⁴Az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy a topic hangsúlyozásával kapcsolatos vitában azt kellene először tisztázni, hogy új információ szerepelhet-e topicként vagy sem. A kérdésnek nagy az irodalma — l. például a Sgall, Hajičová, Firbas, Daneš nevek fémjelezte cseh iskola munkásságát; és a válasz nem egyszerűen igen vagy nem. Úgy látszik, olyan konstituens, melyre a kontextusban még nem történt utalás, akkor funkcionálhat topicként, ha a beszélő és a hallgató tudatában egyaránt "előtérben levő", "felszínen levő" objektumra utal, tehát egy adott valóság helyzetben egyértelmű referenciával bír. A következő típusú NP-k például általában topic helyzetben szoktak állni már egy adott szövegben való legelső előfordulásukkor is: a *Föld, Európa, a kormány, apám* stb.

Irodalom

- ACKERMAN, F. — KOMLÓSY A. (1983), Néhány lépés a magyar szórend megértése felé. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézete.
BALASSA JÓZSEF (1887-91), Hangsúly a magyar nyelvben. NyK 21: 401-434.
BARABÁS A. — KÁLMÁN C. Gy. — KÁLMÁN L. — PRÓSZÉKY G. (1985), A magyar mondat prozódiai, információs és szintaktikai szerkezetéről. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézete.
BING, J. (1979), Aspects of English Prosody. Doktori disszertáció. University of Massachusetts, Amherst.
BOLINGER, D. (1972), Accent is Predictable (If You're a Mind-Reader). *Language* 48: 633-644.
BRASSAI SÁMUEL (1863-65), A magyar mondatról II, III. *Magyar Akadémiai Értesítő* 3: 3-128, 173-409.
BRASSAI SÁMUEL (1888), Szórend és accentus. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből* 14: 9.
BRASSAI SÁMUEL (1889), Szerény észrevételek a „Hangsúly” című értekezés irányában. *MNyr.* 18: 341-351, 396-406.
CLARK, M. (1978), A Dynamic Treatment of Tone, with Special Attention to the Tonal System of Igbo. *Indiana Linguistics Club*, Bloomington, Indiana.
CHOMSKY N. — M. HALLE (1968), *The Sound Pattern of English*. Harper and Row, New York.

- CSÜRY BÁLINT (1925), A számosháti nyelvjárás hanglejtésformái. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei 22. Budapest.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1953), A mondat elemzésének fő szempontjai. MNy. 49: 69-76, 370-380.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1968), Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete. NyK 70: 329-350.
- HETZRON RÓBERT (1980), Ízelítő a magyar tonoszintaxisból. NytudÉrt. 104. 389-398.
- HALLIDAY M. A. K. (1967), Intonation and Grammar in British English. Mouton, The Hague.
- HUNYADI LÁSZLÓ (1981), A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban. Kandidátusi disszertáció.
- HUNYADI LÁSZLÓ (1983), Remarks on the Syntax and Semantics of Topic and Focus in Hungarian. ALH
- JOANNOVICS GYÖRGY (1889), Hangsúly. MNyr. 18: 61-68, 100-113, 153-160, 200-212, 249-262.
- JOANNOVICS GYÖRGY (1903), Szórendi tanulmányok. MNyr. 32: 16-19, 215-220, 318-324, 361-369, 486-490.
- KICSKA EMIL (1891-92), Hangsúly és szórend. MNyr. 19: 6-18, 153-158, 203-209, 390-395, 433-440; 20: 292-298, 337-345, 385-394, 433-445, 481-491.
- KICSKA EMIL (1895), Alany és állítmány. MNyr: 24: 337-346, 385-391, 435-447, 537-554.
- KIEFER FERENC (1969), Az emfázis kérdéséhez. MNyr. 93: 97-115.
- É. KISS KATALIN (1978a), A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK 80: 261-286.
- É. KISS KATALIN (1978b), A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése. Kandidátusi disszertáció.
- É. KISS KATALIN (1981a), Structural Relations in Hungarian a 'Free' Word Order Language. Linguistic Inquiry 12: 185-213.
- É. KISS KATALIN (1981b), Topic and Focus: The Operators of the Hungarian Sentence. Folia Linguistica 15:305-330.
- É. KISS KATALIN (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN (1984a), The Order and Scope of Operators in the Hungarian Sentence. Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik 24: 82-126.
- É. KISS KATALIN (1984b), Configurationality in Hungarian. Reidel, Dordrecht, és Akadémiai Kiadó. Megj. 1987-ben.
- É. KISS KATALIN (1985), Is the VP Universal? In: Kenesei István (szerk.), Approaches to Hungarian II. JATE, Szeged. Megj. 1987-ben.
- É. KISS KATALIN (1986), Logical Structure in Syntactic Structure: The Case of Hungarian. In: James Huang — Robert May (szerk.), Logical Structure and Syntactic Structure. Reidel, Dordrecht. Megjelenés alatt.
- KOZMA ENDRE (1976), Az intonáció és a szórend kapcsolatáról. MNy. 72: 69-80.
- KOZMA ENDRE — SZENDE TAMÁS (1981), Elmenni elmehetek...?! Egy önálló szövegfonológiai dallamtípus elemzése. MNy. 77: 141-148.
- LIEBERMAN, M. (1975), The Intonation System of English. Doktori disszertáció. MIT, Bloomington, Indiana.
- LIEBERMAN, M. — A. PRINCE (1977), On Stress and Linguistic Rhythm. Linguistic Inquiry 8: 249-336.

- PIERREHUMBERT, J. (1980), *The Phonology and Phonetics of English Intonation*. Doktori disszertáció. MIT, Cambridge, Massachusetts.
- PRÓSZÉKY GÁBOR — KÁLMÁN LÁSZLÓ — KÁLMÁN C. GYÖRGY — NÁDASDY ÁDÁM (1984), *Topic, focus and auxiliaries in Hungarian*. *Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* 24: 162-177.
- SCHMERLING, S. (1974), *A Re-examination of Normal Stress*. *Language* 50: 66-73.
- SELKIRK, E. (1984), *Phonology and Syntax*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- SIMONYI ZSIGMOND (1980), *Az is szórendi szerepe*. *MNyr.* 9: 289-299, 337-345.
- SZABOLCSI ANNA (1980), *Az aktuális mondattagolás szemantikájához*. *NyK* 82: 59-83.
- SZABOLCSI ANNA (1983), *A specifikus-nem specifikus megkülönböztetésről*. *NyK* 85: 83-91.
- VARGA LÁSZLÓ (1981a), *A magyar intonáció - funkcionális szempontból*. *NyK* 83: 313-339.
- VARGA LÁSZLÓ (1981b), *A topicről és a fókusz utáni elemek sorrendjéről (egy szintaktikai modellt kapcsán)*. *MNy.* 77: 198-200.
- VARGA LÁSZLÓ (1981c), *D. L. Bolinger and L. S. Hultzén on Accent*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica* 12: 85-91.
- VARGA LÁSZLÓ (1982), *Két szintaktikai pozícióról*. *MNy.* 78: 159-169.
- VARGA LÁSZLÓ (1983), *Hungarian Sentence Prosody: An Outline*. *Folia Linguistica* 17: 117-151.
- VARGA LÁSZLÓ (1986), *Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról — avagy Brassai és a többiek*. *NyK.* 88: 181-188.

ONCE MORE ON THE INTONATION AND STRESSING OF THE
HUNGARIAN SENTENCE

by Katalin É. Kiss

The paper is an answer to an article entitled "Opinions on the Intonation of the Hungarian Sentence or Brassai and the Others" by László Varga (Varga 1985). Varga, on the one hand, criticizes the stress rules proposed by Sámuel Brassai (Brassai 1863-65, 1888, 1889), saying that they can only generate a minority of the stress patterns of the Hungarian sentence, and on the other hand, claims that my statements on the stress and intonation of the Hungarian sentence are identical to those of Brassai, consequently, they are subject to the same criticism. The paper refutes both claims. It proves that while Brassai's theory correctly generates the basic underlying stress and intonation pattern of the Hungarian sentence, my statements handle a much wider range of data. In the paper I not only summarize but also supplement my previous statements on Hungarian sentence stress, proposing a rule system consisting, among others, of a Nuclear Stress Rule, a Basic Focus Rule, and a Focus Rule, adapting the framework of Selkirk (1984).

HOZZÁSZÓLÁS EGY HANGSÚLYTANULMÁNYHOZ

1. É. Kiss Katalin Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról c. tanulmánya (É. Kiss 1988) az intonáció központi elemét, a hanglejtést csak annyiban érinti, amennyiben az összefonódik a hangsúllyal. A tanulmány a magyar hangsúlyozás levezetésének, grammatikai-kommunikatív szerepének nagyszabású, generatív elvű kifejtése. Emellett É. Kiss Katalin e dolgozatában először kísérel meg saját elméletén belül átfogó választ adni azokra a kérdésekre és aggályokra, amelyek a magyar mondat hangsúlyozásáról szóló korábbi nézeteivel kapcsolatban felmerültek, miközben korábbi nézeteit több ponton túlhaladja. Így egyebek között válaszol az én írásaim egy részére is, különösen Varga (1986)-ra.

Utóbbi írásomban azt állítottam, hogy a Brassai-féle, illetve a Brassaiéval lényegében megegyező É. Kiss-féle hangsúlyszabályok a magyar mondat hangsúlyozási lehetőségeinek csak egy töredékét állítják elő és ezért kiegészítésre szorulnak (vö. Varga 1986). E szabályok szerint ugyanis a) a magyar mondat elsőrendű hangsúlya (főhangsúlya), mint mondathangsúly, kötelezően a comment élén álló elemre kerül; b) az ige utáni bővítmények csak gyengébb (másodrendű) hangsúlyt kapnak; c) a topic helyzetű bővítmények pedig még azt sem (vö. É. Kiss 1981a. 188).

Nem vitattam, hogy az ilyen hangsúlyozású mondatok helyesek lehetnek, ha a bennük lévő T helyzetű és ige utáni bővítmények ismert információt hordoznak. A probléma akkor merül fel, amikor ezek a bővítmények újak. Az új információt hordozó bővítmények ugyanis — akár T pozícióban, akár az ige után állnak —

nagyjából ugyanolyan prominenciát kaphatnak, mint a comment élén álló összetevő, sőt, néha az ige utáni bővítményen van az erősebb hangsúly. Vagyis a Brassai által elismert, kötelező mondathangsúlyt tartalmazó mondatok mellett sok olyan mondat is van, amelyben nagyjából egyforma erejű főhangsúlyok sorakoznak kiemelkedő mondathangsúly nélkül — azonkívül olyanok is szép számmal akadnak, melyekben a mondathangsúly az ige utáni bővítményen van. Saját szubjektív megfigyeléseim alapján én magam is erre a véleményre jutottam már akkor, amikor az idevágó szakirodalmat még alig ismertem. Véleményemet többször elmondtam (Varga 1981a; 1981b; 1982; 1983), de eddig érdemi választ nem kaptam.

2. É. Kiss mostani tanulmányából (1988) már az elején kiderül, hogy szerzőjének a magyar mondat hangsúlyozásával kapcsolatos álláspontja időközben árnyaltabb lett a korábinál, illetve a Brassaiénál. Négy írására is hivatkozik, amelyekben ez a változás nyomon követhető lett volna. Bevallom, én ezekről az írásokról nem tudtam. Mentségemre szolgáljon, hogy egyikük egy külföldi folyóiratban látott napvilágot, a többi három pedig nem jelent meg a cikkem leadása után még másfél évvel sem, és létezésükről senki sem tájékoztatott. Saját összefoglalója szerint É. Kiss ezekben az írásokban csak kicsiny engedményeket tett: megengedte a kontrasztív topicban (pontosabban: baloldali diszlokációban) álló bővítmények főhangsúlyát; megengedte azt, hogy a progresszív, valamint a többszörös ellentétezt kifejező mondatok ige utáni bővítményei is főhangsúlyosak legyenek; és megengedte, hogy az ige utáni kvantifikált kifejezések is főhangsúlyt viselhessenek. Ezek az engedmények még mindig nem elégségesek, mert nem térnek ki arra a legtermészetesebb lehetőségre, hogy egy T-ben álló vagy egy ige utáni bővítmény pusztán azon a jogon is főhangsúlyos lehessen, hogy új információt hordoz. Vagyis, még ha módomban állt volna is e tanulmányokat cikkem leadásakor (1985 júniusában) figyelembe venni, az a Brassairól mondottakat nem érintette volna, az É. Kiss-féle hangsúlypredikciók hiányait pedig csak csökkentette volna, de nem szüntette volna meg.

3. Mostani tanulmányában É. Kiss (1988) viszont még tovább finomítja a magyar mondat hangsúlyozására vonatkozó nézeteit.

Selkirk (1984) elmélete alapján azt vallja, hogy a „magassági nyomatékot” viselő (azaz dallamilag kiemelt) összetevők főhangsúlyosak, kommunikációs fókuszak minősülnek, és mint ilyenek, új információ hordoznak. Ezzel kijelenti, hogy az új információt hordozó, ige utáni bővítmények — legalábbis a mögöttes (underlying) fonológiai szerkezetben — egyformán főhangsúlyosak, valamennyien első hangsúlyfokozatúak. Így az ige utáni bővítmények hangsúlyozásának kérdésében álláspontjaink jelentősen közeledtek egymáshoz. Hogy mégsem egyeznek meg, annak az oka, hogy É. Kiss az elsőrendű hangsúlyokat csak kiindulásnak tekinti, és a szintaktikai szerkezet függvényében tovább differenciálja őket.

Amikor Bolinger (1958) a főhangsúly kulcsingerét a radikális hangmagassági változásban (dallami kiemeléskben) találta meg, a főhangsúlyokat a kiemelkedés ereje szempontjából nem differenciálta. É. Kiss (1988) viszont a Nuclear Stress Rule (NSR) magyarra alkalmazásával éppen ezt kísérli meg. Feltételezi, hogy „a magyarban az angol kifejezések hangsúlyozását meghatározó Nuclear Stress Rule-nak épp az ellentettje működik”, azaz egy kifejezés „magassági nyomatékot” viselő összetevői közül végül is a bal szélső hangsúlya lesz a legerősebb. Mivel az NSR ciklikusan működik, a szabály alkalmazása a beágyazástól függően jelöli ki az egyes főhangsúlyos szótagok konkrét erőfokát. Így még viszonylag egyszerű példákban is megtörténhet, hogy egy főhangsúlyos szótag 5. erősségi fokra csökken (a legerősebb mindig 1. fokozatú marad), de megfelelően bonyolult esetben jóval alacsonyabb fokra is csökkenhet, sőt — mivel a beágyazások elvileg végtelenül folytathatók — elméletben akár végtelen számú, különböző erősségű főhangsúlyváltozat is kialakulhat, a hangsúlytalan szótagok mellett.

Bár az emberi fül finom hangerőbeli megkülönböztetésekre képes, e fokozatokat azonosítani nem tudja. Valószínű, hogy a dallami eszközökkel kiemelt főhangsúlyoknak legfőljebb két fokát tudjuk viszonylagos biztonsággal azonosítani: egy közönségeset, meg egy különlegesen kiemelkedő (emfatikus) főhangsúlyt (vö. Kicska 1891. 341). Mivel az NSR alkalmazása füllel ellenőrizhetetlen finomságú hangsúlyfokokhoz vezet, kétlem, hogy a *Zrínyi és Frangepán barátai* szintagma kétértelműségét (ti.

azt, hogy Z. és F. közös barátairól van-e szó, vagy pedig F. barátairól és külön Z.-ről) a főhangsúlyok különböző erőfokai-
val lehetne megszüntetni, mint ahogy azt É. Kiss feltételezi.
Nem vitás, hogy akusztikai mérőműszerekkel még több erősségi
fokot lehet megkülönböztetni, mint pusztá füllel, de e fokoza-
toknak perceptuális relevanciája kérdéses. Ha pedig sikerülne
őket egy-két perceptuális fokozatra leképezni, akkor csökkenne
vagy elveszne a struktúra-megkülönböztető erejük.

Egyébként úgy tűnik, hogy a mondatban sorakozó főhangsúlyok
finom erőkülönbségeit nem lehet csupán a struktúrára
visszavezetni, mert ezek kialakításában az összetevők hírér-
téke is szerepet játszik. Például, a (2a) mondat hangsúlyké-
pletének a struktúra alapján meg kellene egyeznie a (2b) hang-
súlyképletével. Mégis úgy érezzük, hogy a *barátnőjével* főhang-
súlya erősebb, mint az *elme*gy szóé:

(2a) 1 3 4 2
Minden szombat este a barátnőjével vacsorázik a
3
Gundelban.

(2b) 1 3 4 2 3
Minden szombat este elme³gy a Gundelba.

A (3a) *kenyerem* szaván kevésbé erős a főhangsúly, mint a
(3b) *kalapom* szaván:

(3a) 1 2
Megeszem a kenyere²m.

(3b) 1 2
Megeszem a kalapom².

Az NSR alapján a (4a) és (4b) hangsúlyképletének is meg
kellene egyeznie. Ennek ellenére, a *helyét* szón megjelenő fő-
hangsúly gyengébb lehet, mint a *vidékre szállítását* kifejezésé:

(4a) 1 2 3
Megbeszél²ték a kiállít³ás helyét.

(4b) 1 2 3
Megbeszél²ték a kiállít³ás vidékre szállítását.

Az eddigieket összefoglalva, É. Kiss tehát ma már elismeri, hogy az ige utáni bővítmény is főhangsúlyos lehet, de nála a főhangsúly a szerkezet függvényében különböző erősségi fokon jelenhet meg, és a legerősebb úgy van definiálva, hogy az csak a comment élén álló elemre kerülhet. Vagyis továbbra is osztja Brassainak a comment-éli kötelező mondathangsúlyra vonatkozó nézetét. Sőt, hozzáteszi, hogy ebben talán én is egyetértek vele, hiszen Varga (1986)-ban azt írtam, hogy a magyar intonációs kifejezésben az egymást követő főhangsúlyos szótagok a szubglottális nyomás csökkenése (azaz a lesodródás) következtében egyre lejjebb kerülnek, és talán egy-egy árnyalattal halkabbak is. Valóban elképzelhető, hogy pl. az (5) alatti mondatok kimondása közben, ahogy a levegőnk fogy, minden főhangsúlyos szótag nemcsak alacsonyabb lesz, hanem valamivel halkabbá is válik mint az előző, úgy, ahogy egy hangos sóhaj vagy cse-csemősírás is lefelé tendáló görbét ír le mind a hangmagasság, mind a hangerő tekintetében:

(5a) 'Keresztülmentek az 'előcsarnokon az `ajtó felé.]

(5b) 'János bácsiékat 'feldühítették a `kérdéseim.]

A lesodródás fiziológiai jelenségének azonban semmi köze nem lehet a fonológiai hangsúlyfokok megállapításához: a három dallamilag kiemelt szótagot egyformán főhangsúlyosnak kell tekintenünk, ha csökken is a fizikai prominenciájuk.

A lesodródást azonban szándékosan meg lehet törni, és ennek már lehet nyelvi relevanciája. Ilyenkor a beszélő a soron következő dallamot magasabbról kezdi, mint ahonnan a lesodródásban részesülve annak indulnia kellene, és így a dallamkezdő szótag főhangsúlya különlegesen kiemelkedik, miközben még a hangereje is megnőhet. Ezt a jelenséget gátképzésnek hívom, és fölfelé mutató nyíllal jelölöm (vö. Varga 1984. 226-227). Gátképzés lehetséges például egy félig eső dallamú mondatösszetevő után, ha ez ún. „konferáló mondat” előrésze. (A félig eső dallam olyan „elő eső” dallam, amely nem ér le a beszélő normális hangterjedelmének alsó határára.) A (6a) a lesodródott, a (6b) és a (6c) pedig a gátképző változatot mutatja be:

- (6a) Kö
vetkezik az 0
mega-együttes.
- (6b) Kö
vetkezik az 0
mega-együttes.
- (6c) Kö
vetkezik az 0
mega-együttes.

A gátképzés (tehát a lesodródás felfüggesztése) azonban külön prozódiai tényező, amely nem érinti az egyes főhangsúlyok fonológiai státusát. Ezért jelölhető a hangsúlyjel elé tett nyíllal és nem a hangsúlyjel megváltoztatásával:

- (7a) = (6a) 'Következik az `Omega-együttes.]
(7b) = (6b, c) 'Következik az ↑`Omega-együttes.]

Úgy tűnik, az angolban a lesodródás megtörése az intonációs egység utolsó, dallamindító hangsúlya előtt gyakoribb jelenség, mint a magyarban. Például az *absolutely* szóból álló megnyilatkozás tipikus, semleges intonációját a (8a), míg a feltétlen egyetértésről tanúskodó érzelmi változat intonációját a (8b) mutatja (vö. Bolinger 1986. 60):

- (8a) lute
Ab
so
ly.
- (8b) Ab
so lute
ly!

A (8a) *-lute-* szótagja megtöri a lesodródást, a (8b) *-lute-* szótagja viszont lesodródik. E különbségek azonban nem érintik a két hangsúly fonológiai státusát (vö. Bolinger i.h.).

É. Kiss (1986) szerint a lesodródással járó „árnyalatnyi halkulás ... nem lehet mechanikus, hiszen akkor ... az angol kifejezésekben is végbemenne — azokban azonban a főhangsúlyos összetevők hangsúlyának árnyalatnyi erősödését tapasztaljuk, a Nuclear Stress Rule ellenkező irányú működésének megfelelően”. Hogy a lesodródással járó esetleges halkulás valóban nem mechanikus, az nyilvánvaló, hiszen a lesodródást — mint láttuk — meg lehet törni. Azt viszont, hogy az angol kifejezés-

sekben a főhangsúlyos összetevők hangsúlyának árnyalatnyi erősödését tapasztaljuk, angol és amerikai vélemények nem támasztják alá (vö. pl. Bolinger 1958; 1986. 60; Gimson 1965. 216-226, 234-253; Crystal 1969. 158-159; Bing 1980. 140-147). E vélemények szerint az angol főhangsúlyt nem a hangereje, hanem a vele társuló dallami eszközök szerint lehet differenciálni. Még az ún. másodrendű hangsúly sem föltétlenül hangerőben különbözik az elsőrendűtől, hanem abban, hogy az elsőrendű hangsúly olyan speciális dallamot indít, amely megnyilatkozás végén állhat, míg a másodrendű hangsúly nem indít ilyen dallamot.

4. Továbbra is a comment prozódiajánál maradva, megállapítható, hogy a valóságban sűrűn előfordulnak olyan mondatok, amelyekben egy ige utáni bővítmény kiemelkedőbb hangsúlyt kap, mint a comment élén álló elem. Ez egyrészt úgy jön létre, hogy az ige utáni elem előtt gát képződik, vö. (7b).

Hasonló helyzet áll elő akkor is, ha a comment élén álló elem másodrendű hangsúlyúvá (mellékhangsúlyossá) redukálódik, és csak az ige utáni bővítmény főhangsúlya marad meg:

(9) Következik az `Omega-együttes. |

Az ilyen mondatok főhangsúlyát hívtam antifókusznak (Varga 1982). Ha Brassai megemlítette is a *Van 'pénze, van 'háza, van 'telke* példát, ahol a felsorolt főneveken marad csak hangsúly, az antifókuszos mondatokat és azok hangsúlyozását érdemben nem tárgyalta. Pedig az antifókusz nem valami különleges, ritka csodabogár, hanem meglehetősen gyakori, különböző okokból rendszeresen fellépő jelenség.

Az antifókuszos mondatok hangsúlyképletének levezetésével kapcsolatban egykor azt javasoltam, hogy a mellékhangsúlyos, commentkezdő igét tekintsük „másodlagos topicnak” (Varga 1981b. 199). Ez akkori elképzelésem szerint úgy jött volna létre, hogy az eredeti commentkezdő mondatrész főhangsúlya jobbra tolódik. Később ezt elvettem, és a commentkezdő mondatrész mellékhangsúlyát redukcióval magyaráztam: az ilyen commentkezdő elemek főhangsúlya mellékhangsúllá redukálódik (Varga 1982. 166).

E kérdésben most É. Kiss és én közöltünk teljes az egyetértés: mindketten azt valljuk, hogy az antifókuszos mondatok hangsúlyozása nem alapvető, hanem levezetett prozódiai séma. De másképp ítéljük meg a kérdés fontosságát. É. Kiss gondolatmenete azt a látszatot kelti, mintha a levezetett formák érdektelenek volnának az alapvető, kiinduló formákhoz képest. Véleményem szerint ez nem így van. Az alapszabályok megalkotása önmagában nem elegendő. Szükséges az átalakító szabályok feltételeinek és mechanizmusának a kidolgozása is. Ha ez elmarad, a nyelvész nem végezte el a dolgát: a megmagyarázatlan tények tömege gyengíti az alapszabályok erejét.

Egyébként az antifókuszos mondatok hangsúlyképletének levezetése közvetett érveléssel szolgál a comment Brassai javasolta alaphangsúlyozásával szemben. Ha ugyanis Brassait követve azt valljuk, hogy a kiinduló képletben elsőrendű hangsúly áll a comment élén és másodrendű az ige utáni bővítményen, akkor a levezetéshez két lépés kell:

(10) $\overset{1}{\text{Következik az Omega-együttes.}} \rightarrow \overset{1}{\text{Következik az Omega-}} \overset{1}{\text{együttes.}} \rightarrow \overset{2}{\text{Következik az Omega-}} \overset{1}{\text{együttes.}}$

A gátképző változathoz is két lépésre van szükség:

(11) $\overset{1}{\text{Következik az Omega-együttes.}} \rightarrow \overset{1}{\text{Következik az Omega-}} \overset{1}{\text{együttes.}} \rightarrow \overset{1}{\text{Következik az}} \overset{1}{\uparrow \text{Omega-együttes.}}$

Ha viszont az általam javasolt kiindulóképletet fogadjuk el, amelyben két elsőrendű hangsúly van, a levezetés egyszerűbbé válik:

(12) $\overset{1}{\text{Következik az Omega-együttes.}} \rightarrow \overset{1}{\text{Következik az Omega-}} \overset{2}{\text{együttes.}}$

(13) $\overset{1}{\text{Következik az Omega-együttes.}} \rightarrow \overset{1}{\text{Következik az}} \overset{1}{\uparrow \text{Omega-együttes.}}$

5. Térjünk most át a topic prozódiajára. Sem Brassai annak idején, sem É. Kiss mostanáig nem ismerte el annak a lehetőségét, hogy egy új információt hordozó, T pozíciójú összetevő főhangsúlyos legyen. Ehhez képest előrelépés, hogy új tanulmányában É. Kiss (1988) már megengedi a T helyzetű, új információt hordozó összetevők főhangsúlyosságát is, feltéve, hogy önálló intonációs kifejezést (az én terminológiámban: külön dallamhidat) alkotnak.

Szerintem annak, hogy a T helyzetű bővítmény főhangsúlyos legyen, nem feltétele, hogy külön dallamhídban álljon. A T-ben álló főhangsúlyos, új információt hordozó bővítmény közös dallamhídban lehet a commenttel; különösen akkor, ha mind a topicban, mind a commentben csak egy-egy főhangsúly van (vö. Varga 1981a; 1983). Arra a kérdésre, hogy *Mi újság?*, a (14) alatti mondatok mind lehetséges válaszok:

(14a) Egy 'ismerősöm 'megbolondult. |

(14b) A 'nyavalyások 'meghátráltak. |

(14c) A 'teherautók 'lerobbantak. |

Ezek ugyanolyan dallammal és dinamikával futhatnak, mint a nyilvánvalóan egy dallamhidat alkotó (15):

(15) Csak 'felveszem a 'fizetésem. |

Vessük össze:

(16a) = (14a) is
Egy merősöm meg bolondult.

(16b) = (15) fel
Csak veszem a fi zetésem.

Emlékeztetnék arra, hogy az É. Kiss javasolta hangsúlyszabály így foglалható össze: egy kifejezés „magassági nyomatókot” viselő összetevői közül a bal szélső hangsúlya a legerősebb. É. Kiss (1988) szerint, ha ez a szabály helyesnek bizonyul, akkor egyúttal érvül szolgál az ellen az általam vallott lehetőség ellen, hogy egy főhangsúlyos topic a commenttel közös

ki van töltve. Ezt pedig éppen Brassai szerint az inchoativum előzi meg. Vagyis éppen Brassai alapján joggal hihették a korabeli és későbbi nyelvészek, hogy a (18) pozitívan kvantifikált kifejezése szintén inchoativum. Ezért mondhatta Simonyi: „ennyiben már most módosítást szenved Brassainak az inchoativumról adott jellemzése; látjuk ugyanis, hogy van két eset, melyben az inchoativumnak van hangsúlya” (1880. 291). (Az egyik esetben *is*-sel kapcsolt fogalom, a másikban *is* nélküli a pozitív jellemű kifejezés, pl. *nagyon, sok, mind.*)

Egyébként ez az egyetlen pont, ahol kezdettől fogva különbség volt Brassai és É. Kiss álláspontja között is. É. Kiss ugyanis — Brassaival szemben — szintén helyesnek tartja a (18) hangsúlyozását. A (18) pozitív jellemű kifejezésének főhangsúlyát É. Kiss kezdetben fókuszkezdéssel magyarázta (1978), később pedig egy Q pozíció beiktatásával tette lehetővé (1981b). Ezt a különbséget Brassai és É. Kiss álláspontja között Varga (1986)-ban azért nem mutattam ki, mert nem tartozik lényegileg az ige utáni és a T pozíciójú összetevők hangsúlyozása körüli polémiához.

É. Kiss (1988) úgy látja, hogy „Varga szerint a topic tipikusan hangsúlytalan”, és csak az új információt hordozó topic, a kontrasztos topic, vagy a külön intonációs egységet alkotó topic lehet főhangsúlyos. Ez így nem pontos. Még az ismert információt hordozó (nem névmási) topic sem kell, hogy hangsúlytalan legyen, mert mellékhangsúlyos, sőt — ritmikai okokból — főhangsúlyos is lehet (vö. Varga 1983. 136). Noha az utóbbi levezetett forma, csak akkor mondhatnánk, hogy a topic tipikusan hangsúlytalan, ha kijelentenénk, hogy a topic tipikusan ismert információt hordoz. De nem tudom, hogy ezt kijelenthetjük-e.

Összefoglalva: ha a topicban álló mondatrész meghatározott szótagjai a hangsúlytalan szótagokhoz képest hangerőtöbblettel rendelkeznek és dallamot indítanak, éppúgy főhangsúlyosnak kell őket tartani, mint a comment élén vagy belsejében álló mondatrész hangerőtöbblettel és dallamindítással kitüntetett szótagjait. Noha a topic főhangsúlya gyakran kevésbé prominens, mint a comment-éli főhangsúly, mert az utóbbi prominenciáját

gátképzés, szünet és extra hangerőtöbblet fokozhatja, azért a topic főhangsúlya még főhangsúly marad.

Varga László

Irodalom

- BING, J. (1980), Aspects of English Prosody. Indiana University Linguistics Club, Bloomington.
- BOLINGER, D. (1958), A Theory of Pitch Accent in English. Word 14: 109-149.
- BOLINGER, D. (1986), Intonation and Its Parts. Edward Arnold, London.
- BRASSAI S. (1889), Szerény észrevételek a „Hangsúly” című értekezés irányában. MNyr. 18: 341-351, 396-406.
- CRYSTAL, D. (1969), Prosodic Systems and Intonation in English. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. KISS K. (1978), A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK 80: 261-286.
- É. KISS, K. (1981a), Structural Relations in Hungarian, a "Free" Word Order Language. Linguistic Inquiry 12: 185-213.
- E. KISS, K. (1981b), Topic and Focus: The Operators of the Hungarian Sentence. Folia Linguistica 15: 305-330.
- É. KISS K. (1988), Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról. NyK 89: 1-52.
- GIMSON, A. C. (1965), An Introduction to the Pronunciation of English. Edward Arnold, London.
- JOANNOVICIS Gy. (1889), Hangsúly. MNyr. 18: 61-68, 100-113, 153-160, 200-212, 249-262.
- KICSKA E. (1891), Hangsúly és szórend. MNyr. 20: 292-298, 337-345, 385-394, 433-445, 481-491.
- SELKIRK, E. (1984), Phonology and Syntax. The MIT Press, Cambridge — Massachusetts.
- SIMONYI Zs. (1880) Az „is” szórendi szerepe. MNyr. 9: 289-299, 337-345.
- VARGA L. (1981a), A magyar intonáció — funkcionális szempontból. NyK 83: 313-339.
- VARGA L. (1981b), A topicről és a fókusz utáni elemek sorrendjéről. MNy. 77: 198-200.
- VARGA L. (1982), Két szintaktikai pozícióról MNY. 78: 159-169.
- VARGA L. (1983), Hungarian Sentence Prosody: An Outline. Folia Linguistica 17: 117-151.
- VARGA, L. (1984), The Syntactic Structure and Intonational Segmentation of Hungarian Sentences. ALH 34: 197-250.
- VARGA L. (1986), Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról — avagy Brassai és a többiek. NyK 88: 181-188.

REMARKS ABOUT A PAPER ON STRESSING

by László Varga

The paper being discussed here is K. É. Kiss's „Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról" ['Once more on the intonation and stressing of the Hungarian sentence'; in this volume]. In contrast with Miss É. Kiss's claims I think that a) the further differentiation according to strength of Hungarian primary stresses signalled by pitch prominence by applying a Hungarian version of the Nuclear Stress Rule is problematic, and that b) when conveying new information, the element in topic position can be primary stressed and in the same intonation unit as the comment.

SZÁMÍTÓGÉPES SZÓTÁRAK

Noha az első számítógépes szótárak a hatvanas években készültek, a számítógépes szótárírás a nyolcvanas években kezd önálló tudományággá válni. Míg az első számítógépes szótárak főként a fényszedés melléktermékeként készültek, a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején mind több olyan projektum indult meg, amelynek fő célja egy lehetőleg sokoldalúan felhasználható szótári adatbázis, avagy nyelvi korpusz előállítás, és csak mintegy melléktermékeként áll elő ebből a nyomtatott szótár. A számítógépes lexikográfia mint önálló tudományág jelen pillanatban van születőben; jól jelzik ezt a sűrűsödő számítógépes lexikográfiai konferenciák, szimpóziumok és „workshop”-ok, illetőleg a lexikográfiai konferenciák számítógépes szekciói. E tudományág kialakulását elsősorban a számítógépek technikai fejlődése tette lehetővé, és a korábbi számítógépes szótárak kedvező és kedvezőtlen tapasztalatai tették sürgetővé.

Mivel 1984-ben az MTA Elnökségének határozata alapján megindult A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára elnevezésű projektum, amelynek célja a magyar nyelv történeti nagyszótárának elkészítése számítógép felhasználásával (a továbbiakban NSz.), szükségessé vált a téma nemzetközi szakirodalmának gondos áttanulmányozása. A meglepően bőséges angol nyelvű szakirodalom és a magyar publikációk csekély száma arra ösztönzött, hogy magyar nyelvű összefoglalást készítsen a témakörben az utóbbi években megjelent angol nyelvű publikációkról.

I. Mire jó a számítógépes szótár (és mire nem)?

A számítógépes szótárak legfőbb előnye a nyomtatottakkal szemben az, hogy míg a nyomtatott szótárakban kizárólag a címszavak ábécérendjében tudunk keresni, a számítógépes szótári adatbázisban — az adatbázishoz használt szoftver minőségétől függően — számtalan különböző szempont szerint kereshetünk. Az Oxford English Dictionary számítógépes változatához eddig elkészült program segítségével például választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy melyek a magyar eredetű szavak az OED-ben, és mely forrásokban találták meg az első előfordulásukat.¹ Kíráthatjuk az összes Shakespeare-idézetet, vagy az összes olyan idézet szövegét, amely tartalmaz egy bizonyos állandósult szókapcsolatot, így kikutathatjuk egy idióma használatának történetét stb. A szótár gépesített változatából tehát olyan kérdésekre kaphatunk választ, amelyekre a nyomtatottból nem, vagy csak óriási, lélekölő és pontatlan munkával válaszolhatunk.

Le kell szögeznünk azonban, hogy a számítógépes szótárak általában nem képesek helyettesíteni a nyomtatott változatot (l. Landau 1984. 290; Benbow 1986a. 10; Merkin 1983b. 383). Amikor például egy címszót akarunk megkeresni, és egyaránt rendelkezésünkre áll a nyomtatott szótár meg a számítógépesített, sokkal egyszerűbb levenni a polcra a könyvet, és fellapozni a címszót, mint bekapcsolni a gépet, beindítani a megfelelő szoftvert, beírni a keresett címszót, megvárni a választ, lapozgatni a képernyőn, keresgélve a minket érdeklő részt. Kétségtelen viszont, hogy a kompakt lemezekre való adattárolás olyan ütemben fejlődik, hogy 10–20 éven belül minden valószínűség szerint sokkal olcsóbb lesz megvenni egy nagyszótárat optikai lemezen, mint nyomtatott formában, így feltehetően sokan fogják a számítógépes változatot használni a nyomtatott helyett is. Ettől azonban — különösen Magyarországon — egyelőre nagyon messze vagyunk, ezért is célszerű olyan szótári adatbázist készítenünk, amely nyomtatott formában is kiadható.

A számítógépes szótárak további nagy előnye, hogy viszonylag könnyen javíthatók, aktualizálhatók, pótkötetek készítése helyett a kiegészítések, javítások az egységes anyagba beágyazhatók. Ha egyszer létrehozunk egy szótárat számítógéppel olvas-

ható formában, utána a szótár újabb, módosított kiadásai könnyen elkészíthetők, ráadásul minimális az esélye annak, hogy a javítás során újabb hibákat vigyünk fel az adatbázisba. Kellő körültekintéssel készíthető olyan számítógépes szótári adatbázis is, amely egyszerre több nyomtatott szótár anyagát tartalmazza, például egy szótári család három tagja, a nagyszótár, a kézisztár és a zsebsztár szócikkei tárolhatók közös adatbázisban, ha speciális jelekkel megkülönböztetjük, hogy melyik címszó szerepel mindháromban, melyik csak a nagyszótárban. A szócikkekben szintén elkülönítjük a közös, és csak az egyik vagy másik változatban publikálendő részeket, jelentéseket stb. Erre az egyik legszebb példa a New Van Dale projektum (erről részletesebben l. Sterkenburg 1981), amelyben összesen 21 szótár alapanyagát tárolják egy közös adatbázisban: először is létrehozunk a meglévő Van Dale nagyszótár alapján egy alapsztárt, majd ebből kiindulva elkészítik a módosított Van Dale egynyelvű nagyszótárt, a holland-francia, francia-holland, holland-német, német-holland, és a holland-angol, angol-holland nagyszótárakat, ugyanazt a címszóállományt felhasználva; végül pedig elkészítik az összes felsorolt szótár kézisztár és zsebsztár változatát. Az ilyen projektumok teremtik meg a számítógépes lexikográfiát mint önálló, alkalmazott tudományágat, mivel effajta bonyolult munkára számítógép nélkül még csak gondolni sem lehetett.

Mindezen túl, bármely számítógépes szótár tekinthető úgy, mint az adott nyelv egy korpusza, amely sok szempontból érdekesebb információkat tartalmaz, mint egy folyó szövegekből összeállított korpusz, hiszen számos grammatikai, esetleg nyelvtörténeti adat is található benne. Különösen izgalmas kutatásokat folytathatunk akkor, ha egy nyelvről folyó szövegekből álló korpuszunk és szótárunk is van számítógépesített formában: összehasonlíthatjuk a kétféle adatbázisból kapott adatokat. Sőt, a szótárból eleve legalább háromféle adatot kaphatunk ugyanarra a nyelvi jelenségre, attól függően, hogy a címszavak között, az értelmezések között vagy az idézetek között keressük, hiszen a címszóállományból például a szókincre vonatkozó információkat kaphatunk, az idézetekből korok szerint csoportosított szó/szókapcsolat előfordulásokat kerestethetünk, míg az értel-

mezésekből a szótárírók által használt nyelvről nyerhetünk adatokat.

II. A számítógépes szótárak fajtái és használatuk

A számítógépes szótárakat többféleképpen csoportosíthatjuk. Megkülönböztethetjük a számítógéppel olvasható szótárakat (machine-readable dictionaries) és a számítógépesített szótárakat (computerized dictionaries) (Kazman 1986. 10.). A különbség a kettő között az, hogy a számítógéppel olvasható szótár rendszerint csupán a fényszedés melléktermékeként jön létre, és ezért csak a fényszedésnél használt speciális jeleket tartalmazza, nem tükrözi megfelelően a szótár belső struktúráját, és így nem támogatja a szótárban való több szempontú keresést. A számítógépesített szótár ezzel szemben olyan adatbázis, amely jól tükrözi a szótár belső szerkezetét, speciális adatbáziskezelő szoftverrel van ellátva, amelynek segítségével hatékonyan kereshetünk a szótár bármely részében. A számítógéppel olvasható szótárak egy részét fokozatosan átalakítják számítógépesített formára. Mivel a strukturálatlan, csupán számítógéppel olvasható szótárak meglehetősen érdektelenek, a továbbiakban csak a számítógépesített szótárakkal foglalkozom és az egyszerűség kedvéért ezentúl csak ezeket nevezem számítógépes szótárnak.

A számítógépes szótárak feloszthatók használati körük szerint is. Némelyik a gépi fordítás vagy a természetes nyelvű számítógépes interfész segédeszközüül szolgál, némelyik elsősorban korpuszként használatos különböző nyelvészeti-lexikológiai kutatáshoz, mások pedig elsősorban a nyomtatott szótár számítógéppel támogatott előállítására vannak hivatva. Mivel a NSz. elsődleges célja egy nyomtatott szótár előállítása párhuzamosan a szótári számítógépes adatbázis kialakításával, elsősorban olyan szótári projektumokat fogok ismertetni, amelyeknek céljai hasonlóak. Kimerítő ismertetésre azonban nem törekszem, hiszen egyrészt angolul elérhetőek teljességre törekvő beszámolóik (Amsler 1984, Kipfer 1984, Keitz 1982, Warwick 1986)², másrészt a NSz. szempontjából hasznosabbnak tűnik néhány szótári projektum valamivel részletesebb ismertetése, mint az összes vázlatos felsorolása. Nem foglalkozom gyakorisági szótárakkal

és a természetes nyelvi interfészekhez, fordítórendszerekhez készített szótárakkal. Igyekszem tehát azokra a projektumokra korlátozni az ismertetést, amelyek a NSz. szempontjából relevánsnak tűnnek. Nem céлом itt a magyar számítógépes szótárak ismertetése, noha az Értelmező Szótár számítógépre vitele világviszonylatban is úttörő jellegű vállalkozás volt, erről azonban már számos publikáció látott napvilágot (Papp 1969, Kornai 1986).

1. Néhány szótári adatbázis, amely nyomtatott szótárból készült

1.1. Merriam-Webster

Az első számítógépen is tárolt angol szótár a Merriam-Webster Seventh New Collegiate Dictionary (W7), és a Merriam-Webster New Pocket Dictionary volt (MPD) (Amsler 1984). Miután elkészültek a nyomtatott szótárak, kutatást indítottak a számítógépes változat kidolgozására. Az erre irányuló projektum 1966-68-ig tartott Olney és Ziff vezetésével. Először is lyukkártyára gépelték a két szótár teljes anyagát, ami nem volt könnyű, mivel a lyukkártyák karakterkészlete jóval kisebb, mint a nyomtatott szótáré. A felvitel után programokat írtak a szócikkek egy részének elemzésére, konkordanciát készítettek az értelmezésekre, morfológiai elemző és generáló programokat fejlesztettek és leválogatták a szócikkek egy részét további kutatás céljára. Ez a projektum a számítógépes lexikográfia „hőskorának” terméke. Az adatbázis jelenleg is a kutatók rendelkezésére áll, számtalan — elsősorban nyelvészeti — kutatás alapanyagául használták.

Az egyik ilyen, a W7-et alapanyagául használó kutatás során (Byrd 1984, 1985) a szótárhoz egy olyan adatbáziskezelőt készítettek, amellyel 3 „dimenzióban” lehet kérdéseket feltenni. A Wordsmith elnevezésű szótári adatbáziskezelő használatakor a képernyő közepén állandóan az aktuális szócikket látjuk egy ablakban, az ablak körül csillag alakban kifirathatók a kapcsolódó címszavak. A dimenzió itt az anyag háromféle szempontból való rendezettségét jelenti. Eszerint az első dimenzió a címszavak ábécérendje, a második dimenzió a rímelő szavak listája, a harmadik dimenzió az atergo rendezés. Azaz minden aktuális szócikkhez kifirathatók a szótárban előtte-utána lévő címszavak,

az ezzel rímelő szavak, a megegyező végződésű szavak. Mivel az adatbázisba beleépítették Roget Thesaurusának anyagát is, kérhetjük egy további dimenzióban az egyes szavak szinonimáit is. Később a Longman Dictionary of Contemporary English szócikkállományát szintén hozzáillesztették az adatbázishoz, és folyamatosan újabb és újabb kérdés-dimenziókat adnak a rendszerhez. Ilyen pl. a kiejtés-dimenzió, amely az aktuális címszó összes lehetséges kiejtését listázza ki. Ez a projektum mindent összevéve jó példa arra, hogyan lehet és kell fokozatosan továbbfejleszteni egy szótári adatbázist, részben újabb és újabb szótárak hozzáadásával, részben pedig a szoftver eszközök állandó fejlesztésével.

1.2. Az új Van Dale szótár

A Van Dale szótárat (Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal) először 1872-ben adták ki, ezt újabb és újabb átdolgozott kiadások követték (l. Sterkenburg 1981). A szócikkek a Woordenboek der Nederlandsche Taal (A holland nyelv szótára) alapján készültek, amely az 1500–1920 közötti szókincsállományt öleli fel.

1976-ban a Van Dale korábbi kiadóvállalata (Kluwer) létrehozta a Van Dale Projektum leányvállalatot, abból a célból, hogy elkészítsék a Van Dale-nek egy olyan módosított változatát, amelynek címszóállománya többnyelvű szótárak alapanyagául szolgálhat.

Első lépésként a jelenlegi holland szókincs feltérképezését tűzték ki célul. Mivel a kiadó viszonylag gyors eredményt várt, nem törekedhettek arra, hogy sok nyomtatott szöveget vigyenek számítógépre, és ebből próbálják előállítani az aktuális szókincset. Inkább a Van Dale címszóállományát vitték gépre, csupán néhány népszerű folyóirat és magazin anyagával egészítették ki. Ugyanakkor egy csoport hagyományos módon gyűjtötte az új szavakat/jelentésárnyalatokat, az ezekre talált idézeteket szintén hozzáadták az adatbázishoz.

A Van Dale mintegy 220 000 címszavát körülbelül 90 000-re kellett csökkenteni, részben azért, hogy csak a szinkrón szókincset tartalmazza, részben azért, hogy kevesebb helyet foglaljon el. Ezért felvitték a Van Dale utolsó kiadását teljes terjedelmében mágnesszalagra, majd a lexikográfusok minden címszó minden jelentésárnyalatát ellátták egy „szinkronia kóddal”,

amely azt jelölte, felvegyék-e a címszót/jelentést az új címszóállományba. (A kód 0-5 terjedő érték volt.) A kód felhasználásával a gép válogatta le az új címszóállományt.

A címszóállomány összeállítás után megtervezték az új szótárak szerkezetét. Ehhez segítségképpen felhasználták egy felmérés eredményeit. A felmérést 1979-ben piackutatással együtt végezték, megkérdezték a várható szótárhasználókat, szerintük milyen adatoknak kell a szótárakban lenniük. Az általános vélemény szerint az egynyelvű értelmező szótárban elsősorban a szó helyesírásának és értelmezésének kell szerepelni, de szeretnék, ha a régies szavak és a szinonimák is benne lennének. Az etimológiát, tabu szavakat, antonimákat kevésbé tartják fontosnak.

Elhatározták, hogy a nyelvtant belefoglalják a szótárba, a szócikkekben pedig erre a nyelvtanra fognak hivatkozni. A kétynyelvű szótárakban összehasonlító nyelvtan lesz, példákkal.

Mivel a teljes szótári adatbázist számítógépen fogják tárolni, az általános szócikkszerkezetet és az alkalmazott kódokat úgy alakították ki, hogy az egyértelmű gépi tárolást és keresést biztosítsák. Külön kód jelzi a címszó elején, melyik szótárban legyen benne (nagy-, közép-, zseb-), utána nyelvtani szempontból szétbontva következnek a jelentések, példákkal.

Az így kialakított adatbázis legfőbb előnye az, hogy a három nyelv (francia, német, angol) kétynyelvű szótárai ugyanazt a szókincset fogják tartalmazni, a szerkezetük szintén egyforma lesz, így aki az egyik szótárt megtanulja kezelni, az összes többit is tudja használni. Az egységes grammatikai-szemantikai kódolás biztosítja a számítógépes változatban való keresést.

1.3. Az új Oxford English Dictionary

Az Oxford English Dictionary (OED) a legnagyobb egynyelvű történeti angol szótár (Murray, 1884-1928). A 19. század közepén kezdődött meg az anyaggyűjtés, az első füzet 1884-ben jelent meg, az utolsó 1928-ban, eredetileg 125 papírkötésű vékony füzetben. Ezt egy pótkötet kiadása követte 1933-ban, amit a szótár első és utolsó kötetének megjelenése közt eltelt 44 év tett szükségessé (Ország 1966. 341).

Az ötvenes évek végén az Oxford University Press (a továbbiakban OUP) Bob Burchfield irányításával hozzákezdett egy

újabb pótkötet készítéséhez, amely az 1933 óta keletkezett új szavakat, illetve új jelentésárnyalatokat tartalmazta, s amely végül is négykötetes lett: az első 1972-ben, az utolsó 1986-ban jelent meg. Ebben az időszakban vált nyilvánvalóvá, hogy az OED-t legközelebb csak fényszedéssel lehet kiadni, mivel az eredeti nyomólemezek alapján több utánnyomást már nem lehet készíteni. Ezért elhatározták, hogy a teljes OED-t és a négy pótkötetet számítógépre viszik, a pótkötetek anyagát — amennyire lehet, automatizálva — integrálják az OED eredeti szócikkállományával, és egyúttal a nyolcvanas években keletkezett új szavakat is hozzáadják a szótárhoz. Az így elkészítendő szótári adatbázis anyagát teljes egészében kiadják, a továbbiakban pedig a szótári anyag kiegészítését mindig a számítógépes adatbázison végzik el.

A New OED számítógépesítése két fő munkafázisból áll: az elsőben számítógépre viszik a szótár teljes szövegét a pótkötetekkel együtt, összeolvasztva őket a szótárral, és némi javítás után kiadják a teljes szótárat. Az új szótár várhatóan 1989-ben fog megjelenni. A második fázis a szótári adatbázis kialakítása oly módon, hogy az mind a lexikográfusok munkáját segítse, mind pedig az átlagos kutatói igényeket kielégítse.

A program megvalósítására több intézmény fogott össze. A rögzítéssel kapcsolatos legnagyobb probléma az volt, hogyan őrizzék meg a szótár eredeti belső struktúráját, amit elsősorban a tipográfiával fejeztek ki a szerkesztők. Végül is kidolgoztak egy speciális kódrendszert, amely átmenet a tipográfiai kódolás és a strukturális kódolás között. Elsősorban az volt a cél, hogy a rögzítők számára könnyen érthetők és alkalmazhatók legyenek a jelek, de ugyanakkor semmilyen információ ne vesszen el az eredeti szótárból.

Ahhoz azonban, hogy az ily módon rögzített szövegből létre tudjanak hozni egy olyan adatbázist, amelynek struktúrája tükrözi az eredeti szótár struktúráját, és ugyanakkor biztosítja a különböző szempontok szerinti keresést, egy külön elemző programot kellett írniuk. A program külön erre a célra fejlesztett mesterséges nyelv használatával működik. A nyelv szerepe elsősorban az volt, hogy explicitté tegye azt a struktúrát, amelyet a kódolt változat csak impliciten tartalmazott (vö.

Kazman 1986). A pótkötetek anyagát csak részben lehet automatikusan összefésülni az eredeti szótár anyagával, ezért egy speciális interaktív programot készítettek ennek a munkafolyamatnak a támogatására. A pótkötetektől származó címszavak egyértelmű információt tartalmaznak arról, milyen műveletet kell velük végezni (helyettesíteni egy régi definíciót egy újjal, vagy csak idézeteket kell hozzáadni a megfelelő jelentéshez, esetleg egy új címszót felvenni a megfelelő helyre).

A pótkötetek szövegének integrálása után a korábbi hivatkozások jelentős része helytelen lesz, ezért ezeket — amennyire lehet automatikusan — módosítani kell az OED teljes szövegében. Az OED-ben speciális, Murray által kifejlesztett fonetikai jeleket alkalmaztak, ezeket most helyettesítik az International Phonetic Alphabet jeleivel.

Az új kiadás előtt a címszavak egy részét is átdolgozzák, ill. kijavítják, felvesznek egy-két új jelentést is, mindez azonban csak néhány címszót fog érinteni. Az új címszókhoz hagyományosan, kézzel gyűjtik az idézeteket, majd a kiválasztott anyagot az e célra fejlesztett szócikk-szerkesztést támogató programrendszer segítségével viszik az adatbázisba (l. Simpson 1985a). A szótári adatbázist jelenleg egy standard IBM adatbáziskezelő nyelv, az SQL segítségével érik el, de a szótári projektum második fázisában kifejlesztendő adatbázis nem az SQL-t fogja használni, hanem külön szótárra orientált adatbáziskezelő rendszert írnak.

Az adatbázisból fényszedéssel fogják előállítani a nyomtatott szótárat. A kiadás várható időpontja 1989 tavasza (Benbow 1986b). A nyomtatott formában való kiadáson túl az optikai lemezen való terjesztést is tervezik. Már 1987 végén ki akarják adni az eredeti OED szövegét a pótkötetek nélkül optikai lemezen, főként abból a célból, hogy tapasztalatokat szerezzenek a számítógépes változat használatával kapcsolatban. Ezen tapasztalatok felhasználásával akarják kifejleszteni azt a szoftvert, amelyet majd a teljes szótárhoz fognak árusítani.

Az ún. második fázis — a szótári adatbázis kiadáson túli, kutatási célokra való továbbfejlesztése — a valóságban párhuzamosan kezdődött az elsővel, és valószínűleg több egymást követő fázisból fog állni. A szótári adatbázisokkal kapcsolatos

kutatói és szoftver-fejlesztői tevékenységet a waterlooi egyetem (Kanada) számítógépes lexikográfiai kutatócsoportja végzi. A kutatóközpont — szoros együttműködésben az OUP-vel — részt vett az elemző program kidolgozásában, és hozzákezdett a szöveges adatbázisok számára leghatékonyabb adatbáziskezelő rendszer kialakításához. Ezért először is felmérést készítettek a számítógépes szótár várható felhasználói körében arról, milyen kérdésekre akarnak majd választ kapni (Benbow 1986a).

Kérdőív segítségével összehasonlították a nyomtatott és a számítógépes változat legjellemzőbb gyakorlati hasznosítását, melyből kiderült, hogy a felhasználók egészen másfajta keresésekre akarják használni a számítógépes változatot, mint a nyomtatott szótárat. Míg a nyomtatott szótárban elsősorban az egyes címszavakhoz tartozó értelmezéseket akarják kikeresni, a számítógépes változatban az idézeteket, ill. a hozzájuk tartozó címszavakat akarják a leggyakrabban kifíratni. Részben ebből a felmérésből, részben a gyakorlati tapasztalatokból azt a következtetést vonták le, hogy a szótári adatbáziskezelő szoftver fejlesztésekor nem arra kell törekedniük, hogy a nyomtatott szótár helyett használják a számítógépes változatot, hanem arra, hogy olyan kérdésekre tudjanak választ adni, amelyekre számítógép nélkül nem, vagy csak igen nehezen lehetne válaszolni.

Az adatbevitellel párhuzamosan megkezdődött a hatékony szövegkezelő programok fejlesztése. A PAT (Gonnet 1986) olyan szövegkereső program, amely hatalmas szövegállományokban képes szavakat, szópárokat, karaktersorozatokat keresni rendkívüli gyorsasággal. Pillanatok alatt megjeleníthetjük a képernyőn bármely szó összes, vagy valamilyen szempont szerint válogatott előfordulását a szótár teljes szövegében. Egy új programnyelvet is fejlesztettek, abból a célból, hogy a New OED adatbázisában a szótári struktúrát használva kereshessünk adatokat. Ennek segítségével megadhatjuk, hogy egy szót vagy betűsorozatot a címszavak közül, vagy csak az idézetek közül írjon ki a program. Így például táblázatot készíthetünk vele az összes, képzőt tartalmazó címszóról képzők szerint csoportosítva, felüntetve a címszó első előfordulását; így kimutatható, melyik képző mennyire volt produktív a különböző évszázadokban.

1.4. A Longman szótár

A Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE) (Procter 1978) az első olyan számítógép segítségével készült nyomtatott szótár, amelynél a számítógépet nem pusztán a fény-szedéshez használták, hanem a szócikkek kidolgozásához is. Az LDOCE legfőbb újítása, hogy az értelmezéseket egy 2000 szónyi alapszókincsállományra vezeti vissza. A definíciókban csak olyan szavak szerepelhetnek, amelyek vagy ennek az alapszókincsnek elemei, vagy az alapszavak segítségével definiálva vannak. Ez többek közt az angolt idegen nyelvként tanulók számára lehet nagyon hasznos: ha először megtanulják az első 2000 szó jelentését, utána eligazodnak a szótárban. Lexikográfiai szempontból is logikus törekvésnek tűnik a körkörös definíciók kiszűrése. Noha egyes lexikográfusok szerint az így készült értelmezések nem feltétlenül egyszerűbbek és használhatóbbak, mint az e megszorítás nélkül készült egynyelvű szótárakéi (Herbst 1986), a számítógépes szótárkészítésben mégis óriási jelentősége van ennek a műnek.

A korlátozott szókincsállomány használata lehetővé tette a körkörös definíciók kiküszöbölését. Így a címszavak definíciói jól formalizálhatók, a számítógépes változatot kiegészítették egy szemantikai kódrendszerrel (MICHIELS 1981). A szemantikai kódok egy része hierarchikus (a főneveknek pl. ilyen kódjai lehetnek: +Animal, +Female stb.), más része a címszó használatára vonatkozó információ (az igénél például a lehetséges alany és tárgy sajátosságait jellemzik). Grammatikai kódrendszerrel is ellátták a címszavakat, ill. a különböző jelentésárnyalatokat (pl. a "claim" egyik jelentésében C5 kódot kap, annak jelzésére, hogy megszámlálható, és "that"-tel kezdődő mellékmondatot vonz, a másik jelentésében C3-at kap, megszámlálható és "to"-val kezdődő infinitívuszt vonz stb.). Az egyes jelentésárnyalatokat a számítógépes verzióban tárgyszavakkal is ellátták (pl. a "hammer" szónak a tőzsdei csőd jelentésárnyalatához a "Gazdaság", "Tőzsde" tárgyszavakat rendelték).

A Longman-Liege projektum az LDOCE és a Longman Dictionary of English Idioms (LONG 1979) (LDOEI) számítógépes változatát felhasználva alakít ki egy olyan szótári adatbázist, amelyet gépi fordítórendszerek szintaktikai-szemantikai elemző-generá-

ló moduljaihoz akarnak majd felhasználni. Tekintettel arra, hogy az LDOCE korlátozott definiáló szókincset használ, és a fent röviden jellemzett kódrendszerrel van ellátva, ideális alapanyagoknak tűnik a gépi fordítás számára. A kutatócsoport 81-ben részben a kódrendszer továbbfejlesztésén dolgozott, részben pedig automatikus szintaktikai-szemantikai elemzőt írt az angolra. Az elemző fő újdonsága, hogy elsősorban a lexikonban lévő információk irányítják az elemzést. A grammatikai kódok alapján az elemző először is megjósolja, milyen szintaktikai szerkezet következik; ha azonosítani tudja a keresett szerkezetet, sikeres az elemzés. Az elemző segítségével megvizsgálják a címszavak értelmezéseit, és feljegyzik, hogy a grammatikai kódok és a ténylegesen előfordult szövegekörnyezetek összhangban vannak-e. Ennek segítségével elkészítenek egy annotált szótári adatbázist, amiben szerepel az LDOCE-beli homográfakód, az értelmezés száma, a választott grammatikai kód, és a fenti elemzés eredménye. Egy interaktív programmal feljegyzik az anaforákat és az operátorok hatókörét is.

Az adatbázis felépítésére és lekérdezésére az IBM STAIRS adatbáziskezelőt használják.

2. Új szótárak készítése számítógép segítségével

Kevés az olyan projektum, amelyben teljes mértékben számítógépes gyűjtésre támaszkodva próbálnának új szótárt készíteni. Úgy tűnik, a NSz. tervezésekor nem sok idevágó nemzetközi tapasztalatot hasznosíthatunk.

2.1. A Trésor de la langue française

A francia Trésor talán a legambiciózusabb számítógépes történeti szótári projektum. A szótári adatgyűjtés 1960-ban kezdődött meg, Paul Imbs vezetésével. Folyamatos szövegekből számítógépes archívumot készítettek. 1800 szépirodalmi szövegből vették a mintát, a feldolgozandó források listáját az egyes korszakok szakértői állították össze. A szövegek mintegy 20%-a nem szépirodalom. A szövegeket 1789-1960 között megjelent művekből válogatták. A szótárszerkesztéshez felhasználtak mintegy 6 millió cédulából álló, 1936-1969 között gyűjtött anyagot is, lerögzítették továbbá valamennyi eddig megjelent egynyelvű

francia szótár anyagát is, ezek között számos szakszótárét is. Az összesen mintegy 150 millió szövegszó terjedelmű korpusz három logikai részből áll: a szépirodalmi anyagból, a szótárakból és a felhasznált források bibliográfiai adatbázisából.

Ezt a forrásanyagot elsősorban egy publikálandó történeti szótár alapanyagának szánták, ugyanakkor azonban ezt a hatalmas nyelvi korpuszt a kutatók számára is hozzáférhetővé tették hatékony szövegkereső programok segítségével. Az archívumból a fantasztikusabbnál fantasztikusabb kérdésekre tudnak választ adni a számítógép segítségével, például ilyenekre: „Melyek a halállal kapcsolatos kifejezések Zolánál?“, „Milyen szavak írják le a *kellemetlenséget* a 18. század utolsó 10 évében?“, „Hogyan fejlődött az alkoholizmus szó, milyen jelentésváltozáson ment keresztül?“ (Martin 1984).

Ahhoz, hogy ilyen, s ezeknél jóval bonyolultabb kérdésekre választ adhassanak gépi úton, a puszta szövegrögzítésen túl számos kiegészítő információt is fel kellett vinniük. A bibliográfiai adatokat nyilvántartó file-ban például a kiadás adatain túl rögzítették a műfajt, azt, hogy a mű valós vagy képzelt világban játszódik-e, a benne szereplők nevét, azt, hogy milyen olvasóközönségnek szánták, milyen célból írták, és milyen a mű hangvétele. A szövegrészlet által felölelt tudományterületeket is bejelölik. A felvitt szótárak anyagát is többféleképpen használják fel az archívumban; a szinonimaszótár és egy tezaurusz használata teszi lehetővé, hogy szemantikailag összefüggő szavakat részben automatizálva kilistázhassanak. Az archívum melléktermékeként gyakorlati szótárat is készítettek az első fázisban felvitt 90 millió szövegszónyi adatállományból, ezt 1971-ben publikálták.

Azt remélték, hogy a számítógépes archívumból néhány év alatt a teljes szótárat ki tudják adni, ezzel szemben 1971 és 1986 között 12 kötet jelent meg; ez körülbelül fele-kétharmada lehet a teljes szótárnak. A viszonylagos lassúságnak az az oka, hogy — bár a számítógépes archívum sokat lendít a lexikográfusok munkáján, megóva őket a cédulák rendezésének és különböző szempontok szerinti válogatásának lélekölő munkájától — a szócikkeket továbbra is az embereknek kell megtervezniük, nekik kell kiválogatniuk a sokszor sok ezer konkordancia-sornyi,

egy-egy címszóra vonatkozó adatból azt a néhányat, amely meggyőződésük szerint legpregnansabban tükrözi az egyik vagy a másik jelentést, el kell dönteniük, hány jelentésárnyalatot különböztessenek meg minden egyes szócikknél stb. Azaz az érdemi lexicográfiai munkát ugyanúgy, és minden valószínűség szerint hasonlóan elmélyülten, körültekintően kell elvégezniük, mint cédulákon dolgozó elődeiknek. Ráadásul még ilyen elképesztő mennyiségű forrásanyag esetén sem biztos, hogy minden szó minden jelentésárnyalatára akad példa a teljes számítógépes archívumban, minden bizonnyal ezért kellett hagyományosan, cédulákon gyűjtött anyag is kiegészíteniük a forrásanyagot. A teljes szótár talán a század végére készülhet el ebben a tempóban.

Az elkészült kötetek szócikkeinek szerkezeti felépítésén jól látszik, hogy számítógép segítségével készítették, feltűnően áttekinthető a szócikk struktúrája. Mig az OED-ben a jelentésekre bontás bizonyos esetekben rendkívül bonyolult, itt jól elkülönülnek az összefüggő és távolabb eső aljelentések. Történeti szótárban újdonság, hogy a címszók után az előfordulás gyakorisága is szerepel, ez a melléktermékként előállított gyakorisági szótárnak köszönhető. Az értelmezések rendkívül rövidiek, csak a legfontosabb információkat tartalmazzák, az idézetek hivatottak a jelentés pontosabb megvilágítására. Az idézeteket jelentésárnyalatokként mindig szigorúan a forrás időrendjében közlik, egy-egy jelentéshez 5-10 idézetet válogattak ki az archívumból. A szó stilisztikai értékét, használati körét is megjelölik. A szótár normatív. Külön tárgyalják a címszó részletesebb történetét, és külön a szorosán vett etimológiát. A szócikkek végén felsorolják azoknak a munkáknak a bibliográfiai adatait, amelyek az adott címszóval kapcsolatban készültek.

2.2. Dictionary of Old English

A Dictionary of Old English (DOE) adatgyűjtését 1970-ben kezdték meg a torontói egyetemen. A szótár első főszerkesztője Angus Cameron volt, számítástechnikai tanácsadója Richard Venezky, akinek már számottevő számítógépes lexicográfiai tapasztalatai voltak, mivel részt vett az amerikai tájszótár gépesítésében is.

A DOE alapanyaga az összes 750 és 1200 között keletkezett és fennmaradt angol kézirat. Első lépésben fénymásolat formájá-

ban összegyűjtötték az összes forrásanyagot, az eredeti és publikált verziókat egyaránt. (Az anyaggyűjtés 5 évet vett igénybe.) A teljes korpusz mintegy 3 millió szövegszó terjedelmű, az egészet számítógépre vitték (Amos 1984).

A számítógéprevitelt, megfelelő hardver hiányában, elképesztően bonyolultan oldották meg. Először egy gépíró nő legelpelte az összes szöveget olyan speciális írógépen, amelynek karaktereit a rendelkezésükre álló optikai olvasó le tudta olvasni; az ellenőrzés és javítás után olvasta be az optikai olvasó, természetesen újabb hibákat téve a szövegbe. Mivel akkoriban a munkacsoportnak nem volt saját számítógépe, a mágnesszalagon tárolt szöveget kinyomtatták, ellenőrizték, visszaküldték javításra Madisonba, újra kinyomtatták stb.

Az adatgyűjtéssel párhuzamosan készültek a feldolgozó programok (Venezky 1971). A LEXICO elnevezésű programrendszer a konkordanciakészítést támogatta. Ehhez először is lemmatizálni kellett a teljes szöveget; a program lehetővé tette az interaktív, nem automatikus lemmatizálást. A lemmatizálással párhuzamosan az idézeteket besorolták az egyes címszavak alá, és a géppel cédulákat készítettek. (Erre azért volt szükségük, mert hardver hiányában a lexikográfusok nem tudtak közvetlenül a számítógépen dolgozni.)

Amint elkészültek a forrásanyag felvitelével, kiadták a teljes konkordanciát mikrofichen. Egy-egy szó konkordanciája két soros, lexémára rendezett. Külön táblázat tartalmazza a címszavak listáját és indexét, továbbá a gyakoriságra vonatkozó adatokat. A konkordancia és a gép által készített cédulák felhasználásával készítik a szócikkek. Eddig az A és C betű anyagát tudták kiadni, 1987 tavaszán kezdték meg a B betű szerkesztését.

Az utóbbi években saját számítógépet kaptak, egy VAX 11/730 minigépen dolgoznak, két 121 Mbyte-os lemezen tárolják a szótár anyagát, és XEROX Dandelion munkaállomásokat csatlakoztattak hozzá, amelynek nagy grafikus képernyője, saját memóriája (1,5 Mbyte), és 43 Mbyte-os fix lemeze van. Jelenleg fejlesztik azokat a programokat, amelyek az on-line (azaz közvetlenül a gépen történő) szócikkírást támogatják; a program kikeresi a konkordanciaállományból a kijelölt azonosítójú idézeteket, és bemásolja a szócikkek megfelelő részébe, segít a nyomtatási formátum kialakításában. Mivel a képernyő grafikus, a teljes karak-

terkészlet megjeleníthető rajta, úgy látjuk a szócikket, ahogy a nyomtatott szótárban meg fog jelenni. A szócikkeket aztán laser printeren nyomtatják ki, a szerkesztők ellenőrzik és javítják.

Csak most kísérleteznek azzal, hogy a lexikográfusok számítógépen szerkesszék a szócikkeket (jelenleg papírra írnak mindent, a gépirónő rögzíti a szócikkeket), olyan programot készítenek, amellyel a címszóhoz tartozó összes konkordancia kikereshető és a képernyőre íratható, vagy válogatások, minták készíthetők az idézetekből. Becslésük szerint a szócikkírás várhatóan újabb 15 évet fog igénybe venni. Tapasztalataik szerint még a számítógép segítségével is nagyon nehéz azoknak a szócikkeknek a kidolgozása, amelyekre túl sok vagy túl kevés adat van.

2.3. New York Times Everyday Dictionary

A New York Times Everyday Dictionaryt 1982-ben adták ki. A szótár címszóanyagát a New York Times fényszedőszalagjairól készített konkordanciákból állították össze (Paikeday 1983). A konkordanciákat a mikroszámítógépek hőskorában készítették, egy icipici számítógépen. (TRS-80 Model I. A gépnek 48K memóriája volt, óra frekvenciája 2MHz!)

A Lexicon elnevezésű program először is összefűzte a szövegállományokat egy logikai állományba. Az összefűzött szövegeken különféle kereséseket lehet végrehajtani, a FIND parancs hatására a program egy szó teljes képernyőnyi szöveggörnyezetét, a PHRASE hatására szavak, karakterek együttes előfordulását írja ki. (Lényegileg csupán egy átlagos szövegszerkesztő képességeivel rendelkezik.) Ezenkívül lehetőség van a szövegben talált szövegszavak mennyiségének kiíratására, továbbá az egyes szavak egysoros konkordanciáinak előállítására.

Hősi erőfeszítésnek tűnik ilyen kis számítógépen szótári programokat fejleszteni, a szerző azonban, úgy tűnik, sosem alkalmazta 200 000 szövegszónál nagyobb anyagra a programot, ami egy szótár készítésénél meglehetősen kis adatmennyiségnek tűnik. Mindenesetre úgy látszik, hasznos volt a számítógép a címszóállomány kiválasztásában és a jelentések definiálásában, de azért ne higgyünk a szerzőnek, aki szerint a Merriam-Webster vagy az OED sok milliós cédulaállománya mikroszámítógépre tehető és azon hatékonyan kezelhető. (Ezen a gépen a 200 000 szónyi anyag-

ban egy szó kikeresése átlagosan 8 perc volt, ugyanez a New OED SUN gépén néhány század másodperc.)

2.4. Német lexikográfiai adatbázis

A manheimi Institut für deutsche Sprache számítógépes nyelvészeti osztálya elhatározta, hogy létrehoznak egy olyan német szótári adatbázist, amely folyamatos szövegmintákból készül, de az ezekből kapott adatokat összevetik a korábbi szótárak szócikkállományával (Teubert 1984).

Első lépésként összegyűjtötték az összes számítógépes adathordozón lévő német nyelvű korpuszt, amelyek természetesen mind különböző konvenció szerint voltak lerögzítve, ezeket programmal egyformára alakították. Mintegy 7 millió szövegszónyi korpuszt sikerült így összeállítaniuk. Optikai olvasó segítségével további szöveges korpussszal fogják kiegészíteni.

Ahhoz, hogy a meglévő szótárakkal összehasonlíthassák a szövegekből kapott címszóállományt, egy szótári adatbankot is létre kell hozniuk, amit elsősorban a BONNLEX „Kumuliertes Lexikon” szótári adatbázis felhasználásával remélnék megoldani.

A BONNLEX (1. Brustkern 1981, 1982) szótári adatbázist a bonni egyetem Kommunikationsforschung und Phonetik intézetében hozták létre abból a célból, hogy az összes német számítógépes szótárat egy helyen, azonos formátumban tárolják. Tizenegy, más-más célra készült számítógépes szótárat fésültek össze egy adatbázisba, ezért a bennük található információ tartalma és struktúrája sokféle. Miután felmérték, melyek azok az információk, amelyek minden szótárban szükségesek, megtervezték az új adatbázis szerkezetét és az előállításához szükséges szoftvereket. Az így létrejövő szótár elsődleges funkciója a természetes nyelvű interfészek és fordítórendszerek kiszolgálása lesz, de azt remélik, hogy az itt tárolt adatokat a lexikográfusok is fel tudják majd használni. A központi szótár lehetővé teszi, hogy ne kelljen minden projektumnak előlről kezdenie a szótárkészítést, elég, ha kiegészítik a meglévő alapszótárat azokkal a specifikus információkkal, amelyekre az adott kutatásnak szüksége lehet. Az egyes szócikkek általános szerkezete formálisan:

A szótár

$$W = LE_1, LE_2 \dots LE_m$$

szótári címszavak halmaza, (ahol LE_i szótári címszó). Minden szótári címszó n információt tartalmaz:

$$LE_i = (I_{i,1}, I_{i,2}, I_{i,3}, \dots, I_{i,n}); I_{i,j} K_j$$

Minden $I_{i,j}$ információ egy lexikológiai információ osztályba tartozik, ezeket az osztályokat így definiálták:

K_1 : a címszó grafikus reprezentációja, az írásváltozatokkal együtt

K_2 : fonetika, fonológia, szótagolás, hangsúly

K_3 : szófaj

K_4 : morfológia: információ a ragozásról, képzésről stb., a szótő megadása

K_5 : szintaktikai információk: vonzatok, lehetséges szintaktikai szerkezetek, mélyszerkezetek stb.

K_6 : szemantikai információk: szemantikai primitívek, szemantikai mezők, releváns szöveggörnyezetek, jelentés-definíció

K_7 : pragmatikai megjegyzések: stílusérték, használat stb.

Az így előállított szótári és szöveges adatbázisokat felhasználva, speciális szótárszerkesztői munkaállomások segítségével írják az új szócikkeket a lexikográfusok. Minden szócikket külön állományban helyeznek el, ezeket módosítják, javítják stb. Külön szoftver segíti az egységes stílusú szócikkírást.

3. A történeti szótárak és a számítógép

Amikor az első számítógéppel támogatott szótári projektumok megindultak a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején (a francia Trésor, a DOE), a főszerkesztők rendkívül optimisták voltak, úgy gondolták, a számítógépes gyűjtés töredékére csökkentheti a szótárkészítésre fordítandó időt. A DOE-t 15 év alatt remélték befejezni — ezzel szemben 15 év után kezdődött meg a tényleges szócikkírás, és most úgy gondolják, jó ha újabb 15 év elég lesz a szótár elkészítéséhez. A Trésor főszerkesztője 1971-ben úgy nyilatkozott, hogy várhatóan 6-7 éven belül a teljes szótárat kiadják — jelen pillanatban, 16 évvel később kb. a szótár felét-kétharmadát sikerült kiadniuk.

Tekintélyes lexikográfusok is azt állították, hogy a számítógép forradalmasítani fogja a történeti szótárkészítést. Zgusta szerint: „It is also quite possible that large academic dictionaries will not be published anymore. The point is that even the academic dictionaries which consist of ten, twenty, or any number of volumes, do not and cannot present the whole material contained in the archive... then why publish a twenty-volume reduction of the material if a one, two or four-volume reduction could suffice for the first information, which must be eventually be followed by the archive search, in any case?”³ (Zgusta 1971. 354-355). Aitken is ugyanerre a következtetésre jutott: „the existence of computer archives would often seem to remove the need to burden library shelves with still larger dictionaries filled with still more detailed information of interest to only a few people”⁴ (Aitken 1971. 16).

A gyakorlat azonban nem igazolja ezt a derűlátást. Egyrészt bármilyen hasznos is egy nagy számítógépen tárolt szövegarchívum, nem helyettesíti a lexikográfusok által kiválogatott, jelentésárnyalatok szerint rendezett szócikkeket. A lexikográfusok több száz idézetből válogatják ki azt a néhányat, ami véleményük szerint legjobban reprezentálja az adott jelentésárnyalatot, s az átlagos szótárfelhasználó számára sokkal hasznosabb az így készített összefoglalás, mint az archívumból kiratható, esetleg több ezer sorból is álló konkordancia. Amsler is azt írja: „Simply obtaining a multimegabyte set of words by grabbing all the machine-readable sources available and merging them together hardly provides the basis for scientific observation of the nature of the language as a whole. Thus ten million words of newspaper stories can be less useful than one million words of carefully sampled text taken from variety of sources.”⁵ (Amsler 1982. 661) Ha pedig a több ezer konkordanciából véletlenszerűen iratunk ki néhányat, semmi biztosíték sem lesz arra, hogy az összes jelentésre kapunk példát, a jelentésárnyalatok kialakulása pedig végképp nem követhető a puszta konkordanciákból. Legcélyszerűbbnek az látszik, hogy párhuzamosan hozzáférhetővé tegyük a szótárkészítésre használt archívumot és a szótári adatbázist egyaránt.

Ami a számítógéppel segített adatgyűjtést illeti, mint a Trésor és a DOE példáján láthatjuk, nem számíthatunk arra, hogy

a számítógép alkalmazása lényegesen gyorsabbá teszi a szótárírást. Ha lerögzítettük a korpuszt, a gép nagyon gyorsan tud szólistát készíteni, ábécébe rendezni, konkordanciát listázni. A baj éppen az, hogy „túl jól” csinálja (Oakman 1980. 16.). Ha nagy a korpuszunk, bizonyos szavakról kétségbeejtő mennyiségű idézetünk lesz, ezeket egyenként megvizsgálni, eldönteni, melyiket érdemes felhasználni, időnként csaknem lehetetlen. Ez a művelet gyorsítható ugyan azzal, ha a gyakori szavakról csak bizonyos számú véletlenszerűen kiválasztott mintát kérünk, ilyenkor azonban nem biztos, hogy a kapott mintában még mindig benne lesz a szó összes jelentésárnyalata. Lehetséges ugyan, hogy lassan kialakul egy új, kifejezetten számítógépes szótáríró módszer, ami talán valóban gyorsítani fogja a szóckikírást, a valószínűbb azonban az, hogy változatlanul kb. 50-60 évig fog készülni egy-egy történeti szótár, feltéve, hogy a történeti szótártól ugyanazt várjuk el ezentúl is, amit Grimm vagy Murray nyújtott az első igazi történeti szótárakban. Ahhoz, hogy minden szó összes jelentésárnyalatának legkorábbi előfordulását megadjuk, a nyelv teljes írott korpuszát számítógépre kellene vinni, ami lehetetlen, vagy kombinálni kell a régi gyűjtési módszert és a számítógépes gyűjtést.

Mivel teljes korpuszt csak a holt nyelvek esetében vihetünk számítógépre, az élő nyelvek szótárainak készítésekor törekedhetünk a teljesség helyett arra is, hogy egy jó mintánk legyen az adott nyelv szókincséről. Megtehetjük, hogy egy valamilyen elv szerint kiválogatott zárt korpuszt gépre viszünk, ennek szinkrón vagy diakrón leírását elkészítjük és publikáljuk, leszögezve, hogy az így készült szótár milyen zárt korpusz leírására vállalkozik. Az így készülő diakrón szótár ugyan nem azonos a hagyományos történeti szótárral, de többé-kevésbé pótolhatja azt.

A történetiszótár-készítés ugyan, mint láttuk, nem gyorsul fel a remélt mértékben a számítógép alkalmazásától, mégis célszerűbbnek látszik a jelenleg induló projektumok esetén a gépi gyűjtés használata. Egyrészt számos rendkívül unalmas műveletet takarítunk meg (ábécébe rendezés, kor szerinti rendezés stb.), másrészt a számítógépen tárolt adatok sokkal többféleképpen elérhetőek, könnyen módosíthatók, kiegészíthetőek. Számolnunk kell azonban azzal, hogy a számítógépes szótár sokkal

alaposabb tervezést igényel, mint a hagyományosan készülő, különösen akkor, ha olyan szótári adatbázist akarunk készíteni, ami nem csak egy célra használható fel; márpedig számítógépen éppen sokcélú adatbázist célszerű létrehozni. A tervezéskor tehát gondolnunk kell a későbbi revíziókra, rövidített kiadásokra és a szótár egyes részeinek leválaszthatóságára is, ami a tervezés időszakában még nagyon távolinak tűnik. A DOE és a Trésor meglepő lassúsága valószínűleg annak is köszönhető, hogy még csak most ismerkednek a számítógép felhasználási lehetőségeivel a szótárírásban, számos olyan problémát kell megoldani, amellyel nagy lexikográfus elődeinknek nem kellett szembenézni. (Pl. a számítógépes szótárban megsérülhet a lemez, elveszhet rengeteg adat; külön tudomány, hogy lehet visszaállítani az elveszett adatokat. Murray céduláinak egy részét viszont az egerek ették meg.) Röviden szólva, a számítógépes lexikográfus dolga nem könnyebb és nem nehezebb, mint elődeié volt: más.

Lényegesen meggyorsíthatja azonban a számítógép használata az új, egynyelvű, hétköznapi használatra készülő értelmező szótárak írását. Erre a New York Times Everyday Dictionary nagyon jó példa, hiszen ha kész fényesedő szalagokat használhatunk fel a konkordanciakészítéshez, valóban töredékére csökkenhet az adatgyűjtésre fordítandó idő.

III. A számítógépes szótárak előállítására

1. Adatgyűjtés és rögzítés

A szótárkészítés első munkafázisa a gyűjtendő anyag kijelölése. A számítógépes tervezés és gyűjtés csak a forrásanyag kijelölése után, annak ismeretében kezdődhet meg. A számítógépre vitelnek számos módja van. A régebbi szótárak egy részét lyukkártyára, ill. lyukszalagra rögzítették, ma már ezt a technikát (szerencsére) nemigen alkalmazzák. Felhasználhatók korpuszkészítésre a nyomdai fényesedő szalagok is, így gyűjtötte alapanyagát a New York Times Everyday Dictionary. A legfejlettebb adatbeviteli mód az intelligens optikai karakterolvasó használata, ez azonban egyelőre még a fejlett országokban sem terjedt el. Az OED szövegét ugyan megpróbálták a Kurzweil géppel beolvastatni, amely számos betűtípus felismerésére megta-

nítható, ez a gép azonban csak akkor használható hatékonyan, ha folyamatosan egy betűtípust olvasunk be vele. Így például hatékonyan használható írói szótár készítésekor, amikor teljes köteteket folyamatosan akarunk felvinni.

Nem nevezhető hatékonyak az optikai olvasásnak az a módja, amelyet a DOE munkatársai voltak kénytelenek alkalmazni. Ha az optikai olvasó csak egyfajta betűtípust ismer fel, és ezért külön le kell gépelni a szöveget azzal a betűtípussal, jobb nem használni, inkább egyből valamilyen számítógépes adathordozóra kell gépelni az anyagot.

A legelterjedtebb rögzítési mód a terminálokon vagy személyi számítógépeken való adatrögzítés. Legfőbb előnye, hogy könnyen és gyorsan javítható, jobbnál jobb szövegszerkesztő programok vannak, amelyek megkönnyítik az adatbevitelt. A rögzített adatokat mágneses adathordozón tárolják, innen bármikor lemásolható, kinyomtatható, lekérdezhető.

A legtöbb szótári projektumnak problémát okoz a számítógépek szűkös karakterkészlete. Rendszerint valamilyen kódkombinációval vagy helyettesítéssel oldják meg az összes szükséges karakter ábrázolását. Az Old English Dictionarynél elegendő volt a 256 karakter, így a behelyettesítést választották. Külön szoftverjük gondoskodik arról, hogy a szócikkíráskor visszahelyettesítsék a megfelelő karaktereket. Mivel grafikus képernyőjük van, az összes „old English” karaktert meg tudják jeleníteni a képernyőn és a laser printeren egyaránt. A New OED-ben speciális tagoló kódokkal jelölték a különböző betűtípusokat.

2. Konkordanciák

A számítógépes szótáríráshoz általában csak az egyszerű konkordanciákat használják. A konkordanciák rendszerint minden szó 1-2 sornyi szövegkörnyezetét és az előfordulás pontos helyét tartalmazzák. A konkordancia-programok túlnyomó része lehetőséget ad arra, hogy a leggyakoribb szavakat — rendszerint a formaszavakat — kizárjuk a konkordanciából, mivel ezek általában az anyag 30-40 %-át teszik ki. Néhány közismert, készen megvásárolható konkordancia-program:

Oxford Concordance Program (OCP): Az OCP parancsnyelve egyszerű angol szavakból áll, könnyen elsajátítható. A programot

ANSI FORTRANban írták, így számos géptípuson futtatható (IBM, CDC, Digital, ICL, Univac, Burroughs, Honeywell, Prime). Meghatározhatjuk azokat a szavakat, amelyeket nem akarunk a konkordanciába kiíratni, vagy ha csak néhány szóról akarunk listát kapni, ezeket is megadhatjuk. A kulcsszavakat rendeztethetjük jobbról vagy balról ábécébe, gyakoriság vagy hosszúság szerint, csökkenő vagy növekvő sorrendbe. A listák főbb típusai:

- szóalak lista, gyakorisággal
- index: a szavak előfordulási helyei
- konkordancia: szólista szövegkörnyezettel, előfordulási helyel és gyakorisággal
- statisztikák

A konkordancia-sorok hosszúsága szükség szerint változtatható.

A pisai konkordancia-program (Zampolli 1983) szintén lehetővé teszi, hogy felsoroljuk azokat a szavakat, amelyeknek a konkordanciájára nem vagyunk kíváncsiak. A nagyon gyakori szavak esetén a program automatikusan csak az előfordulás számát írja ki, bizonyos esetekben pedig az előfordulás száma mellett mintát ír ki a teljes konkordancia helyett.

Változtatható a kiírandó szövegkörnyezet mérete, a keresett szó mindig a konkordancia közepén van. A felhasználó megadhatja a szöveghatárok jeleit (versszak vége, bekezdés vége stb.), továbbá a szóhatárt jelölő írásjeleket. Grammatikai címkékkel ellátott szöveg esetén a keresett szó grammatikai tulajdonságai meghatározhatják a kontextus méretét.

A konkordanciát többféleképpen rendeztethetjük: a címszóra, és ezen belül a morfológiai kódokra, a szó után vagy előtt lévő szövegre, a szöveg eredeti sorrendjére, vagy időrendben.

A Lexicon nevű ún. konkordancia program (Paikeday 1983) alig több, mint egy átlagos szövegszerkesztő. Mindazonáltal ezzel is kiíráthatjuk kisebb szövegfile-ok konkordanciáit, de ez csak egy-egy szóalakat tud keresni, szókapcsolatok konkordanciáját nem tudja előállítani. A konkordancia-sor mérete nem változtatható rugalmasan.

A Lexico, amelyet Venezky készített a DOE-hez, nem pusztán konkordancia-program, hanem egy összetett, szótárírást segítő programrendszer. Fő funkciói: a szöveg tárolása, szerkesztése, konkordancia készítése és lemmatizálás. A szerkesztés során a

programmal kikeresztethetjük az összes olyan idézetet, amelyben az éppen szerkesztés alatt álló címszó előfordult. Az idézeteket azonosító szerint is kereshetjük, és besorolhatjuk őket a megfelelő címszavak alá, azaz lemmatizálhatjuk. A lemmatizált idézetállomány konkordanciáját ezután újra elkészíttethetjük a programmal; ekkor már címszavakra rendezett konkordanciát kapunk.

A Wordcruncher a konkordancia-készítésen túl, számos szövegkeresési műveletre alkalmazható (Hughes 1987). A program nem szó-tári projektum keretében készült, IBM XT-n és ezzel kompatibilis gépeken futtatható, felhasználó-orientált szövegkezelő rendszer.

Mivel mikroszámítógépre készült, elsősorban kisebb szövegállományokban való hatékony keresésre alkalmazható, lehetőség van azonban arra, hogy a kisebb szövegeket összefűzzük, és a keresést az összefűzött állományon végeztessük. Egy-egy kis szövegállományban 13-15 000 szó lehet; 50 kis szöveget fűzhetünk össze; kb. 300 000 szó lehet maximálisan az összefűzött állományban. Egy szó hossza legfeljebb 31 karakter lehet. A program futtatásához legalább 512K memória, 2 floppy disk vagy 1 hard disk szükséges, DOS 2.1 vagy 3.2-es operációs rendszer. A programot az Electronic Text Corporation terjeszti.

Három fő programból áll a rendszer: az IndexETC hozza létre az indexállományt a kötetlen formátumú szövegekből, a ViewETC-vel kereshetünk az indexelt állományban, a BYU concordance-szal készíthetjük el a konkordanciákat. Az index-készítés előtt megadhatjuk a nem indexelendő szavak listáját, a szöveget jelölő írásjeleket, a kívánt rendezési szempontot, és a szövegekben használt elhatároló jeleket (bekezdés, versszak stb.). A ViewETC-vel kiválaszthatunk egy szövegrészt, kiíráshatjuk ábécérendben a szóalakokat gyakoriságukkal együtt. Kereshetünk szavakat vagy szókapcsolatokat, logikai műveleteket használva. Változtathatjuk a kiírandó szövegekörnyezet méretét, a kiírás formátumát. Kérhetjük azt is, hogy mindig csak egy előfordulást, vagy hogy csak bizonyos kóddal rendelkező szavakat írjon ki.

A nem angol nyelvű szövegekben való keresést is támogatja; német, francia és spanyol szöveghez vannak kész interfészek; grafikus képernyő használata esetén görög, orosz és héber karaktereket is tud kezelni.

Felhasználó interfésze rendkívül jó, könnyen elsajátítható. A funkcióbillentyűk használata és a Help-menük nagyon megkönnyítik a rendszerrel való ismerkedést.

3. Lemmatizálás

A Lexico, mint láttuk, nem vállalkozik automatikus lemmatizálásra. Vannak azonban olyan szótári projektumok is, amelyek megkíséreltek automatikus morfológiai elemzőt készíteni. A pi-sai Istituto di linguistica computazionale-ban többféle morfológiai elemző eljárást is kidolgoztak (Zampolli 1983).

A legegyszerűbb automatikus morfológiai elemző tulajdonképp egy morfológiai szintetizáló programot használ fel a lemmatizáláshoz. Először egy szótárt felhasználva létrehozzák az összes lehetséges toldalékolt alakot, mindegyiket ellátják a megfelelő morfológiai kódokkal. Az elemzéskor a szövegben talált szóalakokat ezekhez illesztik; ha megtalálják a szövegszót a szótárban, kész az „elemzés”.

Egy másik elemző program, amelyet a spanyol nyelvre fejlesztettek (Catarzi 1982), már valóban szegmentálja a szövegszavakat. Mielőtt hozzákezdene az elemzéshez, egy előfeldolgozó program kiszűri a szövegből a leggyakoribb szavakat és állandósult szókapcsolatokat, a Juillard Gyakorisági szótár első 750 szavának felhasználásával. Így a szöveg 50%-át kiszűrik az első lépésben. A tulajdonképpeni elemző egy tőtárat és egy toldaléktárat felhasználva működik; minden tő- és toldalékformára morfológiai kódokkal van ellátva. Amennyiben nem sikerül elemezni a szóalakot, a program jelzi a lexikográfusnak a hibát. A homográf alakokat a szöveggörnyezet vizsgálatával próbálja azonosítani a program. Ezzel a módszerrel mintegy 80%-ban helyes elemzéshez jutnak.

A Siemens cég hasonló elven működő morfológiai elemzőt fejlesztett a német nyelvre (Thurmair 1982; Meya 1982; Gehrke 1986). Mivel ezt az elemzőt elsősorban nem szótárkészítésre, hanem természetes nyelvű interfészhez szeretnék felhasználni, rendkívül részletesen elemzik a szavakat. (Az összes képzőt is levágják.) Az elemző lényegileg ugyanúgy működik, ahogy a magyar elemző fog (Prószéky 1985). Arra törekedtek, hogy az elem-

zót a tőtár és a toldaléktár felépítése vezérelje és az elemző algoritmus minél inkább gép- és felhasználás-független legyen. A tőtárban lévő szótövek mellett morfológiai kódokat találhatunk, a toldaléktárban található morfémák szintén kódolva vannak. A program először illeszti a szövegszót a tövekhez, a leghosszabb tőhöz tartozó toldalékot elemzi, azután, ha a maradékot megtalálja a toldaléktárban, ellenőrzi, hogy helyes-e az elemzés; ha nem, próbálkozik más lehetséges felbontásokkal.

4. Szócikkírás

A szócikkírásban a számítógép csak kifejezetten e célra fejlesztett szerkesztő-programokkal tud valamelyes segítséget nyújtani. A Lexico talán a legjobb ilyen program jelenleg. A szócikkszerkesztő program ablakokat használ: a képernyőn az egyik ablakban láthatjuk a billentyűzetet, rajta a speciális karakterek képével, a fő ablakban megjelenik a kitöltetlen szócikk. A megfelelő helyre bemásolhatjuk azokat az adatokat, amelyek a gépen is tárolva vannak (gyakoriság, legkorábbi előfordulás), ezt kiegészíthetjük új adatokkal (értelmezés). A lexikográfusok által bejelölt azonosítójú idézeteket lehívhatjuk a konkordanciaállományból, a program beírja a kívánt helyre. Végül a képernyőn lévő billentyűzetet felhasználva kicserélhetjük azokat a speciális karaktereket a szócikkfile-ban, amelyeket a konkordanciában valamilyen más karakterrel helyettesítettek. A képernyőn úgy látjuk a szócikket, ahogy majd a szótárban fog megjelenni. (Dőlt betűk, vastag betűk stb.) Most fejlesztenek ehhez olyan programot, amely szócikkírás közben a képernyőre írja a konkordanciát, és a lexikográfus rögtön bejelölheti, ill. átmásolhatja a jónak tartott idézeteket.

*

A számítógépek bizonyos fokig valóban forradalmasíthatják a szótárkészítést, ha nem is oly mértékben, ahogy Zgusta vagy Aitken remélte. Az igazi szótárakat továbbra is csak lexikográfusok írhatják, a gép csak a mechanikusan ismétlődő munkafolyamatok jelentős részét tudja átvállalni tőlük. A számítógép

azonban csak akkor lesz igazán hasznos segítőtársa a szótáríróknak, ha a szerkesztők már az anyaggyűjtés megkezdésekor számításba veszik a gép nyújtotta lehetőségeket, és már a forrásanyag kijelölésekor pontosan tudják, mit akarnak a géppel csináltatni, és mi az, amit továbbra is csak emberek tudnak elvégezni.

Pajzs Júlia

Jegyzetek

¹Így megtudtam, hogy nemcsak a közismert „coach” és „huszar” szerepel benne, de a „ban” szó, 'bán, a szlavóniai tartomány vezetője' jelentésben szintén, továbbá számos magyar eredetű ásványnév.

²Amsler tanulmánya a számítógépes szótárakról jó kiindulópont a téma tanulmányozásához, elsősorban azért, mert kimerítő bibliográfia egészíti ki. A tanulmány egyébként rengeteg adatot tartalmaz meglehetősen eklektikus elrendezésben, sok, a témához nem szorosan kapcsolódó részt és kevés eredeti gondolatot. Viszont a témában nem járatos érdeklődőnek képet ad a számítógépes lexikográfia jelenlegi állásáról.

Kipfer tanulmánya lényegesen értékesebb, jól szerkesztett, ennél fogva több hasznos információt tartalmaz, bibliográfiája kevésbé részletes. Nem törekszik arra, hogy az összes számítógépes szótárat ismertesse, de nagyon használható felbontásban ismerteti egyes kutatások részeredményeit.

Keitz csupán felsorolja a European Science Foundation által támogatott összes számítógépes szótári projektumot, országonként csoportosítva. Ez az összeállítás azért nagyon hasznos, mert a teljesség igényével készült, megadja az egyes témák legfontosabb adatait, a munkálatot végző intézmény nevét és címét.

Warwick arra törekszik, hogy egy általános bevezető után ismertesse és értékelje az összes európai, nem angol projektumot. Hiánypótló munka.

³Lehetséges, hogy a nagy akadémiai szótárakat nem is fogják ezentúl kiadni. Mivel még a 10-20 vagy akárhány kötetes szótárak sem tudják a teljes archívumot magukba foglalni, érdemes-e egy 20 kötetes sűrítményt publikálni, amikor egy 1-2 vagy 4 kötetes kivonat tartalmazhatná a legfontosabb információkat, amelyet aztán az archívumban való keresés követhetne időnként?

⁴A számítógépes archívumok, úgy tűnik, szükségtelenné teszik, hogy a könyvtárak polcait egyre részletesebb szótárakkal rakjuk meg, amelyek csak néhány ember számára érdekesek.

⁵Ha csupán létrehozunk sok megabyte-nyi szóállományt úgy, hogy vesszük az összes számítógéppel olvasható forrásanyagot és összefésüljük őket egy állományba, aligha nyújtunk lehetőséget

a nyelv természetének tudományos megfigyelésére. Így 10 millió szónyi újságsszöveg kevésbé lehet hasznos, mint 1 millió szónyi gondosan kiválogatott szövegmintá, sokféle forrásanyagból.

Irodalom

- AITKEN, A.J. (1971), Historical dictionaries and the computer. In: R.A. WISBEY (szerk.), The computer in Literary and Linguistic Research, Cambridge.
- ALLÉN, S. (1983), Sprakdata Lexibase System. An Integrated View of a Lexical Project. In: ZAMPOLLI 1983a. 51-63.
- AMSLER, R.A. (1984), Machine-Readable Dictionaries. In: M.E. William (szerk.), Annual Review of Information Science. Vol. 19. 161-209.
- AMOS, A. (1984), Computers and Lexicography: The Dictionary of Old English. Status Report on the Dictionary of Old English Project. Kézirat.
- BENBOW, T. — WEINER, E. (1986a), Machine-readable Dictionaries for the General Public. Workshop on Automating the Lexicon. Second. Grosseto, Italy: European Community, University of Pisa and Istituto di Linguistica Computazionale del CNR. May 19-23, 1986. 10.
- BENBOW, T. (1986b), Status Report on the New OED Project. Second Annual Conference of the UW Centre for the New OED. University of Waterloo, 9-11 Nov 1986. Kézirat.
- BERG, D.L. (1986), NED to OED to New OED: a Bibliographic Essay. (Preliminary version) Centre for the New OED. Kézirat.
- BRATLEY, P. (1983), Computers and Lexicography: Advances and Tends. In: ZAMPOLLI 1983a. 83-95.
- BRUSTKERN, J. — HESS, K.D. (1982), Machine-Readable German Dictionaries: from a Comparative Study to an Integration. In: CIGNONI 1982. 77-181.
- BRUSTKERN, J. — HESS, K.D. (1983), The Bonnlex Lexicon System. GOETSCHALCKX 1982. 33-40.
- BUTLER, S. (1982), Problems with Headwords in Old English. In: ZGUSTA 1980. 105-114.
- BYRD, R.J. (1984), DAM - A Dictionary Access Method. Computer Science Dept. I.B.M. Thomas J. Watson Research Centre, Yorktown Heights, New York. Kézirat.
- BYRD, R.J. (1985), WordSmith. User Guide. Computer Science Dept. I.B.M. Thomas J. Watson Research Center, Yorktown Heights, New York. Kézirat.
- CALZOARI, N — CECOTTI, M.L. — ROVENTINI, A. (1984), Computational Tools for an Analysis of Terminological Data in a General Dictionary. In: HARTMANN 1984. 328-332.
- CASSIDY, F. (1980), Computer Mapping of Lexical Variants for DARE. In: ZGUSTA 1980. 147-162.
- CATARZI, M.N. — CAPELLI, G. — RATTI, D. — SABA, A. (1982), A morphosyntactic analyzer for Spanish. In: CIGNONI 1982. 115-122.
- CIGNONI, L. — PETERS, C. (1982), Computers in Literary and Linguistic Research. Proceedings of the VII International Symposium of the Association for Literary and Linguistic Computing. Pisa 1982. Linguistica Computazionale vol. III. Supplement.

- DOMENIG, M. — SHANN, P. (1986), Towards a Dedicated Database Management System for Dictionaries. Proceedings of COLING '86. Bonn. 91-96.
- ENGEL, G. — MADSEN, B. N. (1983), From Dictionary to Data-Base. In: HARTMANN 1983. 339-344.
- GEHRKE, M. — BLOCK, H.U. (1986), Morpheme-based Lexical Analysis. In: JOHANNESSEN 1986. 1-15.
- GOETSCHALCKX, J. — ROLLING, L. (szerk.) (1982), Lexicography in the Electronic Age. Proceedings of a Symposium held in Luxembourg, 7-9 July, 1981. North-Holland.
- GONNET, G.H. (1987a), PAT — An efficient text searching system. UW Centre for the New OED. Kézirat.
- GONNET, G.H. — TOMPA, F. WM. (1987b), Mind Your Grammar: a New Approach to Modelling Text. UW Centre for the New OED. Kézirat.
- GUCKLER, G. (1983), A Computer Based Monolingual Dictionary: a Case study. In: R.R.K. HARTMANN (szerk.), Lexicography: Principles and Practice. Academic Press. 198-201.
- HARTMANN, R.R.K. (szerk.) (1983), LEXeter '83 Proceedings. Papers from the International Conference on Lexicography at Exeter, 9-12 September 1983. Lexicographica Series Maior 1. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- HERBST, T. (1986), Defining With a Controlled Defining Vocabulary in Foreign Learners' Dictionaries. A. KUCERA, A. REY, H.E. WIEGAND, L. ZGUSTA (szerk.), Lexicographica. International Annual for Lexicography. 2/1986. Niemeyer, Tübingen. 101-119.
- HOFLAND, K. — HAUGE, J. H. (1983), A Lemmatized Ibsen Concordance and Potential Consequences for Dictionary Production. In: ZAMPOLLI 1983a. 145-151.
- HUGHES, J.J. (1987), Wordcruncher: High Powered Text-Retrieval Program. Bits & Bytes Review. 1/3. Whitefish, Montana.
- JOHANNESSEN, G. (szerk.) (1985), Information in Data. First Annual Conference of the UW Centre for the New OED. November 6-7. 1985.
- JOHANNESSEN, G. (szerk.) (1986), Advances in Lexicology. Second Annual Conference of the UW Centre for the New OED. November 9-11. 1986.
- KAY, M. (1983), The Dictionary of the Future and the Future of the Dictionary. In: ZAMPOLLI 1983a. 161-174.
- KAZMAN, R. (1986), Structuring the Text of the Oxford English Dictionary Through Finite State Transduction. Master of Mathematics in Computer Science Thesis. University of Waterloo.
- KEITZ, W. V. (1982), Projekte zur maschinellen Lexicographie. Sprach and Patenverb. 6/1-2:11-22.
- KIPFER, B.A. (1984), The Dictionary of the Future: Computer Applications. Workbook on Lexicography. A Course for Dictionary Users with a Glossary of English Lexicographical Terms. Exeter Linguistic Studies 8. University of Exeter. 161-172.
- KNOWLES, F.E. (1983), Dictionaries and Computers. In: HARTMANN 1983. 301-314.
- KORNAI A. (1986), Szótári adatbázis az akadémiai nagyszámítógépen. Műhelymunkák 2:65-79.
- KUCERA, H. és FRANCIS, W.N. (1967), Computational Analysis of Present-Day American English. Brown University Press.

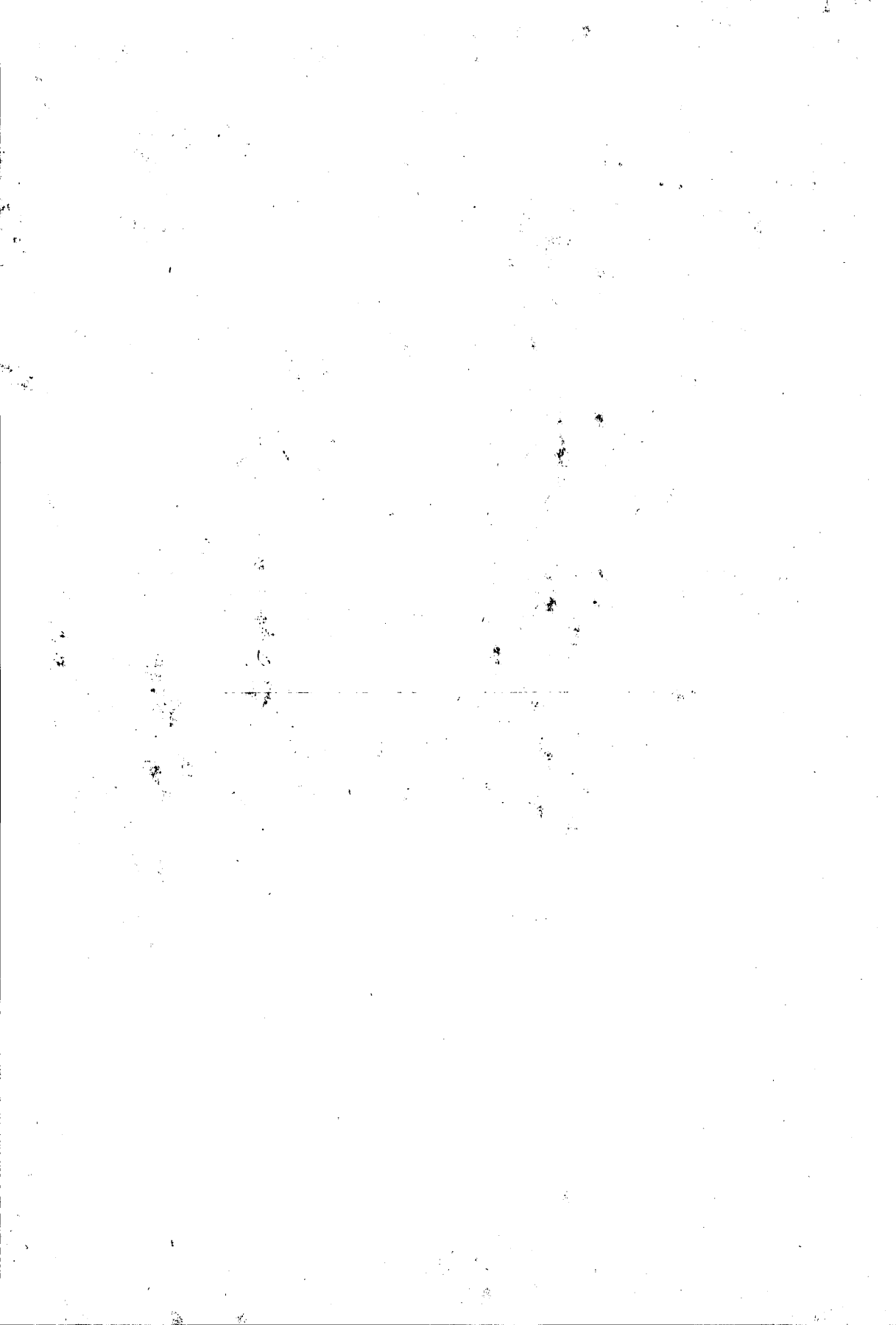
- LANDAU, S. I. (1984), Computer Use and the Future of Dictionary Making. Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography. Charles Scribner's sons. New York. 272-294.
- LONG, T.H. (1979), Longman Dictionary of English Idioms. Longman.
- MAKKAI, A. (1980), Theoretical and Practical Aspects of an Associative Lexicon for the 20th Century English. In: ZGUSTA 1980. 125-145.
- MARINONE, N. (1982), A project for a Latin Lexical Database. In: CIGNONI 1982. 175-178.
- MARTIN, E. (1984), Une banque de données sur la langue française. BRISES. Bulletin de recherches sur l'information en sciences économiques, humaines et sociales. La Linguistique dans les systèmes documentaires 4.
- MATHIAS, J. (1983), Computer-Aided Processing of Chinese Lexicographic Materials. In: HARTMANN 1983. 371-376.
- MERKIN, R. (1983a), The historical/academic dictionary. In: R.R.K. HARTMANN (szerk.), Lexicography: Principles and Practice. Academic Press, London - New York - Paris. 123-133.
- MERKIN, R. (1983b), Historical dictionaries and the Computer - Another View. In: HARTMANN 1983. 377-384.
- MEYA, M. (1982), Treatment of Suffixes in Automatic Morphological Analysis. In: CIGNONI 1982. 199-207.
- MICHIELS, A. - MULLENDERS, J. - NOEL, J (1981), The Longman - Liege Project. In: GOETSCHALCKX 1982. 201-210.
- MURRAY, J.H. - BRADLEY, H. - RAIGIE, W.A. - ONIONS, C.T. (1882-1928), The Oxford English Dictionary. 1 - 12 kötet. Clarendon Press, Oxford.
- NAGAD, M. - TSUJI, J. - UEDA Y. - TAKIYAMA M. (1981), An Attempt to Computerize Dictionary Data Bases. In: GOETSCHALCKX 1982. 51-73.
- OAKMAN, R. (1980), Computer Methods for Literary Research. University of South Carolina Press.
- ORSZÁGH L. (1966), A mai angol szótárirodalom. In: Országh L. (szerk.), Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PAIKEDAY, T.M. (1983), The Joy of Lex. Creative Computing. 240-245.
- PAPP F. (1969), A magyar nyelv szövegmutató szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PETERSEN, P.R. (1983), New Words in Danish 1955-75. A Dictionary Compiled and Worked out in a Traditional Way and Managed and Typed via Computer. In: ZAMPOLLI 1983a. 179-186.
- PROCTER, P. (1978), Longman Dictionary of Contemporary English. Longman, London.
- PRÓSZÉKY G. (1985), Magyar szövegek számítógépes morfológiai elemzése. MTA Nyelvtudományi Intézet. Kézirat.
- SIMPSON, J. (1985), Opening Address: The New OED Project. In: JOHANNESSEN 1985. 1-6.
- STERKENBURG, P.V. - MARTIN, W. - AL, B. (1981), A New Van Dale Project: Bilingual Dictionaries on one and the same Monolingual Basis. In: GOETSCHALCKX 1982. 221-238.
- SVENSEN B. (1983), A Computerized Concordance Based on a Bilingual Dictionary: a Case Study. In: R.R.K. HARTMANN (szerk.), Lexicography: Principles and Practice. Academic Press 202-205.

- TEUBERT (1983), Setting up a Lexicographical Data-Base for German. In: HARTMANN 1983. 426-429.
- THALLER, M. (1982), Recycling the Drudgery. On the Integration of Software Supporting Secondary Analysis of Machine-Readable Texts in a DBMS. In: CIGNONI 1982. 253-268.
- THURMAIR, G. (1982), An Integrated Algorithm for Morphological Decomposition. In: CIGNONI 1982. 269-277.
- TOMPA, F. WM. (1985), Database Design for the Dictionary of the Future. UW Centre for the New OED. Kézirat.
- VENEZKY, R. — RELLES, N. — PRICE, L. (1976), Man-Machine Integration in a Lexical Processing System. University of Wisconsin Computer Center, Madison.
- VOLLNHALS, O. (1983), Utilization of a Commercial Linguistic Data-Base System for Electronic Storage and Automated Production of Dictionaries. In: HARTMANN 1983. 430-434.
- WARWICK, S. (1986), A Survey of Lexical Resources in Europe. Workshop on Automating the Lexicon. Second. Grosseto, Italy European Committee, University of Pisa. May 19-23, 1986. Kézirat.
- WEBSTER, J.J. (1983), The 'PROLEX' Project. In: HARTMANN 1983. 435-440.
- WEINER, E. (1984), The New Oxford English Dictionary. EURALEX Bulletin 1(2): 31-33.
- WEINER, E. (1985a), Computerizing the Oxford English Dictionary. Scholarly Publishing. 240-253.
- WEINER, E. (1985b), The New OED: Problems in the Computerization of the Dictionary. University Computing 7:66-71.
- ZAMPOLLI, A. — CAPELLI, A. (szerk.) (1983a), Linguistica Computazionale III. The Possibilities and Limits of the Computer in Producing and Publishing Dictionaries. Proceedings of the European Science Foundation Workshop. Pisa 1981.
- ZAMPOLLI, A. (1983b), Lexicological and Lexicographical Activities at the Istituto di Linguistica Computazionale. In: ZAMPOLLI 1983a. 237-278.
- ZGUSTA, L. (1971), Manual of Lexicography. Mouton, The Hague.
- ZGUSTA, L. (szerk.) (1980), Theory and Method in Lexicography. Hornbeam Press, South Carolina.
- ZIMMERMANN, H.H. (1983), Multifunctional Dictionaries. In: ZAMPOLLI 1983a. 279-288.

MACHINE READABLE DICTIONARIES

by Júlia Pajzs

Machine readable dictionaries has been made since the sixtieths. We selected some of the undergoing projects to show the state of the art in computational lexicography, with special emphasis on compiling historical dictionaries. A critical overview of the softwares used for computerization of dictionaries is also presented.

A BUDENZ-EMLÉKÜLÉS ELŐADÁSAI

BEVEZETŐ

A magyarországi finnugrisztika megalapozójának, Budenz Józsefnek az emlékére — születésének 150. évfordulója alkalmából — emlékülést rendezett 1986. október 14-én az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya közreműködésével a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvészeti Tanszéke. A jubileumi eseményeken a hazai szakkörökön kívül képviseltette magát a budai Budenz úti iskola és a Budenz Lakóterületi Munkaközösség, továbbá a helsinki és uppsalai egyetem finnugor tanszékeinek szakmai gyakorlaton Magyarországon tartózkodó csoportja (előbbi Mikko Korhonen, utóbbi Lars-Gunnar Larsson vezetésével), valamint a hamburgi és a seattle-i egyetem egy-egy professzora (Wolfgang Veenker, illetőleg Victor E. Hanzeli).

Az emléknep a Mező Imre úti „kerepesi” temetőben kezdődött, ahol a rendező szervek képviseletében Fábián Pál (ELTE Magyar nyelvészeti tanszékek), Hajdú Péter (MTA, illetve ELTE Finnugor tanszék), Mollay Károly (Magyar Nyelvtudományi Társaság), továbbá a Budenz Iskola növendékei koszorút helyeztek el Budenz József sírján. Ezt követőleg előadások hangzottak el az MTA Felolvasó üléstermében, melyeket az alábbiakban teljes terjedelmükben közlünk. Bereczki Gábor cikke előadásként meg volt ugyan hirdetve, az ülésen azonban az előadó külföldi tartózkodása miatt nem hangzott el. Ehelyett Hanzeli Győző Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének metanyelve című előadása hangzott el: ez azonban az 1986. évi bécsi II. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia aktáiban fog megjelenni, mert a szerző először ott adta elő. A meghirdetett program teljessége miatt Bereczki Gábor

utólag megküldött cikkét a maga helyén tesszük közzé. Nem publikáljuk viszont Hajdú Péternek az ülészak végén elhangzott, rögtönzött, s ma már rekonstruálhatatlan zárószavát.

Hajdú Péter

MEGNYITÓ A BUDENZ-EMLÉKÜLÉSEN

Tisztelt ünnepi ülés, tisztelt hallgatóság!

1. 1986 a magyar nyelvtudomány-történetben bizvást nevezhető a megemlékezések évének: tudományszakunk több kiemelkedő személyisége születésének dátuma adott és ad alkalmat számunkra becses emlékükhöz felidőzésére. Februárban ünnepeltük Debrecenben Csűry Bálint születésének századik évfordulóját, s nemrégiben zajlottak le Zalaegerszegen a Pais Dezső-centenárium ünnepségei. És most újra nevezetes okból gyűltünk össze: a hazai nyelvtudomány korszaknyitó és korszakalkotó egyénisége, Budenz József születésének százötvenedik évfordulóján tisztelgünk e nagy tudós emléke előtt.

Ez alkalomból tisztelettel köszöntöm az ünnepi ülésen megjelenteket. Külön is tisztelettel és nagyrabecsüléssel üdvözlöm körünkben Arto Mansala excellenciáját, a Finn Köztársaság budapesti nagykövetét. Meleg szeretettel üdvözlöm finnországi vendégeinket: a helsinki egyetem tanárait és hallgatóit, akik részben aktív közreműködésükkel, részben a hallgatóság soraiban való részvételükkel megtisztelik és színesítik emlékülésünket. Fogadják továbbá szíves köszöntésemet svédországi vendégeink, az uppsalai egyetem tanárai és hallgatói, akik ugyancsak a jelenlevők között adóznak kegyelettel Budenz József emlékének. És szeretettel köszöntöm többi külföldi vendégünket is.

Budenz József összehasonlító nyelvészeti munkásságáról, tudománytörténeti érdemeiről a legkülönbözőbb szemszögekből bőven lesz még szó a mai nap folyamán. Én csupán bevezetőként — szűkebb szakterületemre tekintettel — egy-két rövid megjegyzést szeretnék tenni arra vonatkozóan, mit jelentett Budenz a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány számára.

2. Hogy Budenz Józsefnek a magyar nyelvre irányuló kutatásokra is kiható tudománytörténeti jelentőségét megérthessük, egy röpke pillantást kell vetnünk az ő működése előtti hazai nyelvtudományi viszonyokra. A magyar felvilágosodásnak hallatlanul fellendült és a korabeli tudományossághoz mérten igen magas szintre emelkedett anyanyelvi érdeklődését, illetőleg magyar nyelvészeti eredményeit egy ideig nem követte ezeket az előzményeket méltóképpen folytató, továbbvivő fejlődés. Sőt a múlt század harmincas éveitől kezdve erős visszaesés következett be a hazai nyelvtudományban. Ezekben az évtizedekben a nyelvi érdeklődés és alkotó készség tekintetében Kazinczy Ferenchez, Versegly Ferenchez, Révai Miklóshoz hasonlítható egyéniség csupán Vörösmarty Mihályban volt adva, ám az ő érdeklődése elsősorban az irodalom felé fordult. Így ez az időszak jelentékenyebb nyelvtudományi teljesítmények nélkül, nem kis mértékben beszűkült, provinciális szemlélet jegyében telt el tudományunkban. A helyzet csak a hatvanas évek táján kezdett — elsősorban Hunfalvy Pálnak, továbbá Fogarasi Jánosnak, Riedl Szendének, Szvorényi Józsefnek a jóvoltából — változni.

Budenz magyarországi megjelenése ezt a magyarországi ébredést, ezt az újra kedvező irányba kimozduló változást gyorsította föl. Ennek rövidebb-hosszabb távon két, egymással összefüggő eredménye lett. Egyfelől a korabeli német nyelvészet elméleti-módszerbeli fejlettségének saját talentumán keresztül hozzánk való átplántálásával nyitást hozott a külföldi nyelvtudomány felfogásának, eredményeinek megismerése és felhasználása irányában. Az a körülmény, hogy Budenz munkássága elsősorban az összehasonlító nyelvtudomány terén bontakozott ki, ezt a folyamatot nem gátolta lényegesebben, részben azért, mert nyelvrosszonsági kutatásai közvetve szemléleti-metodológiai példát nyújtottak a hazai nyelvészek tevékenysége számára általában, részben azért, mert Budenz ezt a folyamatot — mint még utalni fogok rá — kifejezetten magyar tárgyú nyelvészeti dolgozatai által közvetlenül is elősegítette. Másfelől Budenz rendszeresen kiépített és ápolt személyes kapcsolatai révén is kaput nyitott a külföld felé: kiterjedt levelezésével, utazásaival és neves nyelvészek Magyarországra invitálásával a korábbinál lényegesen

jobban összekötötte hazai tudományunkat az egykori német, skandináv, finn, orosz nyelvtudomány jeles képviselőivel.

3. Budenz József maga is sokat tett a magyar nyelv problematikájának tudományos szintű feltárása érdekében. E tekintetben is többféle haszon fűződik működéséhez.

Mindenekelőtt az, hogy Hunfalvyval válllvetve végérvényesen és megdönhetetlenül tisztázta nyelvünk eredetének, rokonságának kérdését, amely körülmény természetesen messzemenő befolyással volt minden további magyar nyelvi kutatásra. E viszonylatban számításba kell venni azt a körülményt, hogy Budenz fellépésének idejére — éppen a megelőző hazai nyelvészeti hanyatlás következtében is — kezdett feledésbe merülni az a felismerés, amely Sajnovics és Gyarmathi munkálkodása révén nyelvünk rokonságát a finnugor nyelvek körében kereste; és ezzel a negatív mozzanattal együttjáróan újra kezdtek erőre kapni a magyar nyelv származtatását illető délibábos, napkeleti nyelvészkedésnek korábban felvirágozott nézetei. A félig tréfásan „ugor-török háború”-nak nevezett küzdelemben, amelynek egyik részről Budenz József, másik részről Vámbéry Ármin voltak a főszereplői, Budenz nemcsak a tudományos igazságot vitte végső diadalra, hanem gyönyörű példáját adta annak is, hogyan kell egy tudósnak szembenéznie akár saját tévedéseivel is. Tudvalevő, hogy Budenznek összehasonlító nyelvtudományi bűvárlatai keretében korábban az volt a meggyőződése, és arról több munkájában tanúságot is tett, hogy nyelvünk rokonságát elsősorban az altaji nyelvek, közelebbről a török nyelvek irányába kell keresni. A tudományos tények azonban fokozatosan meggyőzték az ellenkezőjéről, és ezt nem is habozott szenvedélyesen kritikus és önkritikus módon föltárni. Ezzel — legalábbis a nyelv tudományos vizsgálatának szintjén — egyszer s mindenkorra lezárt egy korszakot a magyar nyelvrokonítás történetében, elejét véve, hogy a nyelvünk eredetét is érintő hazai tudományos kutatások valaha is újra kedvezőtlen, tudománytalan nézetek irányába tolódjanak el.

A magyar nyelvészeti kutatásokra ható további nagy érdeme volt Budenznek, hogy összehasonlító nyelvészeti kutatásaiba nemcsak egyre inkább bevonta nyelvünk ismeretanyagát is, hanem e bűvárlatokat fokozatosan magyar nyelvi irányulásává kezdte formálni, nyelvünknek e tekintetben az akkori finnugor keretű

vizsgálatokban központi helyzetbe kerülését eredményezve. Hogy a magyar nyelvnek milyen jelentőséget és szerepet tulajdonított történeti-összehasonlító kutatásaiban, azt már 1867-ben, magántanári folyamodványában kinyilvánította, akkori felfogása szerint azonban még tágabban, az altajisztikára utalva: nyelvünket mint „az altaji nyelveknek legnevezetesebb fő nyelvét” jelölve meg (l. *Annales. Sectio Linguistica* 5 (1974): 47). S hogy ezt a felfogását mennyire érvényre is vitte, arra vonatkozóan elegendő utalni olyan nagy szintéziseire, mint a Magyar-ugor összehasonlító szótár (Budapest, 1872–1881) és Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana (Budapest, 1884–1894), amelyekben kutatásainak úgyszólván „célnyelve” a magyar. Amellett, hogy ide irányuló tevékenységéből mennyi elvi-módszerbeli tanulság sugárzott át inspiráló, megtermékenyítő módon a korabeli magyar nyelvi kutatásokra általában, e műveiből nyelvünk konkrét történetének ismeretére nézve is egész sor új, addig nem ismert eredmény fakadt, amely a nyelvrokonság problematikája felől nézve ugyan, de a magyar nyelv szerkezeti sajátosságaira, azok eredetére és korai történetére vetett új világot, nem egy vonatkozásban máig érvényes módon. A magyar nyelvnek a finnugor témájú kutatásokban központi szerepbe állításával Budenz a tekintetben is kiemelkedő tudománytörténeti érdemeket szerzett, hogy az összehasonlító nyelvtudomány, közelebről a finnugor nyelvészet akkori művelőinek a figyelmét általában is erősebben nyelvünkre irányította, e vonatkozásban is sokat téve a magyarnak a nemzetközi érdeklődésbe való bekapcsolása ügyében.

A speciális magyar nyelvtudományhoz talán még szorosabban kapcsolják Budenz Józsefet kimondottan magyar nyelvi vonatkozású közleményei, melyek igen nagy számban sorakoznak. Érdeklődését e téren leginkább történeti lexikai és morfológiai kérdések kötötték le. Tekintélyes mennyiségű magyar szófejtésén kívül többször értekezett egyes magyar kötőszókról, igekötőkről, valamint — különösen kedvelt kutatási területén működve — ige- és névszóképzőinkről. Az idő pora magától értetődően számos megállapítását belepte már, de idevágó eredményei közül azért szép számmal vannak olyanok, amelyeknek mondanivalója a lényeg tekintve szintén megállja a helyét ma is, illetőleg amelyek nyomain mások már könnyen haladhattak tovább.

Hogy Budenznek ezek mögött a magyar nyelvhez közvetlenül csatlakozó tanulmányai mögött a tudós érdeklődésén kívül érzelmi momentumok is meghúzódtak, illetőleg fokozatosan fölhalmozódtak, az kiviláglik egyik megemlékezéséből, amelyben a nyelvünkkel való megismerkedés vágyáról, az ahhoz való vonzódásról szól. „[E vágy] ellenállhatatlanul ragadá kedvemem egy olyan nyelv megtanulására, mellyel a nyelvtudásnak egy eddig nem sejtett, annyi különös jelenségekkel meglepő világa tárul vala ki előttem, ezer változatos irányain a nyomozónak akár holtig való gyönyörködötetet ígérve" (l. MNy. 32(1936): 148).

Ez a „gyönyörködötet” már legkorábbi magyar nyelvészeti tárgyú közleményeiből félreérthetetlenül kitűnik. Korai közleményei között több olyan is található egyébként, amely a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány történetében különleges jelentőségű. Hadd emeljek ki közülük hármát külön is.

A magyar hangtörténetben nevezetes tanulmánya A magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú e, azaz é és é-rül (Mnyszet 5(1860):389), amely igen figyelemreméltó filológiai apparátussal, a magyar nyelvtörténeti és nyelvjárási anyag bő felhasználásával mutatott rá nyelvünk é hangjainak kétféle eredetére, s amely — bizvást mondhatni — az első valóban tudományos szintű magyar hangtörténeti tanulmány.

Nevezetes értekezése az Adalék a székely beszéd ismertetéséhez című értekezése (MNyszet 5(1860):348), amely szerény címe ellenére, konkrét eredményei mellett rendkívül fontos tudománytörténeti és metodológiai szempontból is. Egyrészt észreveszi ugyanis — saját helyszíni gyűjtőmunkája anyagából — a székely nyelvjárások közti meglehetősen nagy különbségeket; másrészt összekapcsolja a nyelvjárást a nyelvtörténettel, s a nyelvi tényekből — a Hunfalvy-iskolai törekvéseinek jegyében — település- és népiségtörténeti következtetéseket is igyekszik levonni. Megjegyzendő, hogy hasonló jellegű gyűjtőúton járt Budenz Göcsejben is, ezzel nemcsak a magyar nyelvjárások iránti érdeklődését tanúsítva, hanem a nyelvi-nyelvjárási anyag mögött feltehetően tágabb települési összefüggéseket is keresve.

Ugyancsak elvi jelentősége van A magyar meg igekötő. Bevezetésül: az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar

nyelvre című közleményének (NyK 2(1863): 161). Itt amellett, hogy ennek az igekötőknek a történetét a ma kritikáját kiál-
lóan is részletesen megrajzolja, nagy anyagismeretről tanúsko-
dóan, módszeresen cáfolja azt a lehetőséget, hogy igekötőink
kifejlődésének közvetlen köze volna hasonló jellegű indoeurópai
praefixumokhoz, s kimutatja, hogy ezek belső, szerves folyama-
tok által keletkeztek korábbi határozószóinkból.

4. A speciális magyar nyelvészet számára igen nagy jelentő-
ségű Budenznek tudományos közéleti, szervező, oktató-tanítvány-
nevelő munkája.

Az ő nevéhez fűződik az egykori Pázmány Péter, ma Eötvös
Loránd Tudományegyetemen annak a tanszéknek a megalakítása 1872-
ben, amelyben először vált más tudományágaktól függetlenné a
nyelvtudomány, s amely — ha egyelőre közvetve is — a magyar
nyelvészetet is magában foglalta. Ebből az akkor Altaji ösz-
szehasonlító nyelvészeti tanszéknek nevezett, és még néhány
további névváltoztatást megért intézményből nőttek ki az Eöt-
vös-egyetemnek azok a tanszékei, melyek a magyar szakos hallga-
tók oktatásával ma foglalkoznak. Ez az intézmény volt tehát a
bölcsője az első külön magyar nyelvészeti tanszéknek is, amely
Budenz legjelesebb tanítványának, Simonyi Zsigmondnak a vezeté-
sével alakult meg.

Bár közel másfél évtizedes szerkesztői tevékenysége idején
a magyar nyelvészetnek a Magyar Nyelvőr révén volt már saját,
külön orgánuma, a Hunfalvy-féle hagyományt követve a Nyelvtudo-
mányi Közleményekben mindig helyt adott kimondottan magyar
nyelvészeti tárgyú közleményeknek is. A magyar nyelvtudományt
jelentékenyen előre vivő, nagyszabású tanulmányok egész sora
látott itt ekkor napvilágot, nem utolsósorban már tanítványi
köre jóvoltából.

Budenz tudományos közéleti szereplésében is bőven felfedez-
hetők a magyar nyelvet közelebbről érintő mozzanatok. Érdeklík
magyar nyelvművelő-nyelvhelyességi, valamint helyesírási kérdé-
sek, beleszól a nyelvújítás alkotásairól a kora ortológusai és
neológusai között dúló küzdelmekbe. Figyelemmel kíséri a magyar
nyelv oktatásának ügyét alsóbb fokú iskolai szinteken is.

Oktató-nevelő működése során rendkívüli szolgálatokat tett
a magyar nyelvészetnek azzal, hogy olyan tudományos iskolát te-

remtett, amelyben a nagyreményű tanítványok egész sora nevelkedett szárnyai alatt. A nyelvtudományi működésének 25. évfordulóján kiadott Budenz-Albumban (Budapest, 1884) tanítványai közt a hazai nyelvészet olyan későbbi neves személyiségei sorakoznak, mint Balassa József, Halász Ignác, Kardos Albert, Kunos Ignác, Munkácsi Bernát, Négyessy László, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Tömlő [Zolnai] Gyula és még többen mások. Budenz tanítványnevelő tevékenységének legfőbb tudománytörténeti érdeme mindemellett az, hogy kiváló tudományos vértetéssel bocsátotta útjára Simonyi Zsigmondot, a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány újabb kori történetének tulajdonképpeni elindítóját s máig egyik legnagyobbalakját.

5. A magyar nyelv eredetét, rokonságát felderítő küzdelmeinek mintegy lezárásaként mondta Budenz József a következőket: „Kutatásaim eredményének meg fog talán maradni harmadrésze, talán ennél nagyobb vagy kisebb része, talán csak tizedrésze vagy éppen századrésze: mindez keveset aggaszt; — még ha semmi sem maradna meg belőle, mégis azzal vigasztalnám magamat, hogy tévedéseim a jövődöbéli tudománynak az útját egyengették” (l. NyK 50(1936):4). Ma már megfelelő tudománytörténeti távlatból mondhatjuk, hogy tétéles, részletes nyelvtudományi eredményeiből is sok maradt fenn; igazi nagy jelentősége azonban új utakat törő munkásságának egészében van. Életműve — saját szavai szerint — valóban „egyengette” nyelvtudományunk további útjait, melyekből az uráli-finnugor összehasonlító nyelvtudomány hazai ívelése mellett nagyon jelentékeny elágazások vezettek a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány felé is.

E néhány gondolattal a Budenz-émlékülést megnyitom.

Benkő Loránd

OPENING SPEECH
AT THE BUDENZ MEMORIAL MEETING

by Lorand Benkő

The one hundred and fiftieth anniversary of Josef Budenz's birth is a notable event in the history of linguistics in Hungary: researchers of Uralic and Finno-Ugric languages from this country and abroad have gathered to commemorate that epoch-making personality.

Although Budenz was primarily a pioneering scholar of comparative linguistics, his importance is just as great from the point of view of Hungarian linguistics in the strict sense. Budenz's activities in Hungary resulted, above all, in a change of attitude and overall method in the linguistics of this country that, in the sixties of the last century, was still making its first tentative steps. Also, his more and more extensive personal scholarly contacts helped in establishing better communication between Hungarians working in the field and eminent representatives of comparative linguistics abroad.

His work was beneficial to specifically Hungarian linguistic research as well. Apart from conclusively clarifying the genetic relationships of this language, he made Hungarian a central concern in his comparative investigations, thus making comparative linguists of other countries increasingly aware of how this language was worth studying. In his major syntheses and shorter papers — even in those dealing with comparative issues — he shed light on numerous points of detail of the history of Hungarian, many of which are considered valid even today. He also wrote a number of papers specifically devoted to Hungarian topics; several of his articles in Hungarian historical phonology, morphology, lexicology, and dialectology are significant for the history of linguistics both in content and methodology.

Another aspect of Budenz's work that is important for Hungarian linguistics in the strict sense is the role he assumed in public affairs, organization, and education. He was the founder of a university department that was to become the predecessor of the departments of Hungarian linguistics of today. In the periodical *Nyelvtudományi Közlemények* he always included papers on specifically Hungarian topics: a large number of papers significantly contributing to the development of Hungarian linguistics, many of them written by his own students, appeared in that periodical during the time he worked as its editor. A separate chapter in the history of linguistics in this country should be devoted to his activities in training young scholars: he was surrounded by excellent students some of whom, above all Zsigmond Simonyi, were to become outstanding personalities in Hungarian linguistics.

BUDENZ JÓZSEF TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEI A MAI NYELVÉSZET
SZEMSZÖGÉBŐL

Budenz Józsefről, tudósi érdemeiről oly sok jó és alapos megnyilatkozást olvashattunk már ez idáig, hogy semmiféle meglepő újdonsággal nem kecsegtethetjük többé a hallgatót. Egyes részleteiben a portré talán még pontosabbá válhat, és bizonyára tartogat új adatokat Budenz kiterjedt finnországi levelezésének anyaga is, amely rövidesen napvilágot lát, Viljo Tervonen sokéves erőfeszítéseinek jóvoltából.

Ennek az előadásnak nem az a célja, hogy szenzációs felfedezésekre vagy Budenz munkásságának újraértékelésére tegyen kísérletet, hanem az, hogy meghatározza — egyfelől — Budenz helyét a korabeli nyelvtudomány keretein belül, és kiemelje — másfelől — életművének azon vonatkozásait, amelyek különös figyelmet érdemelnek a Budenz utáni, tehát többek közt a mai finnugrisztika szempontjából. Vannak, akik úgy ítélik, hogy Budenz a lingvisztika nemzetközi porondján viszonylag ismeretlen maradt, és pedig azért, mert többnyire magyarul írt (Décsy 1966). Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy jelentősége döntő volt a finnugrisztika fejlődésére nézve kül- és belföldön egyaránt, így például Finnországban, ahol iránymutató erővel hatott a tudományág kibontakozásának egyes szakaszaiban. Ezért talán nem is veszik rossz néven, ha előadásomban helyenként egyfajta finn nézőpont kerül előtérbe.

Mindenekelőtt talán érdemes röviden felidézni azt a tudománytörténeti pillanatot, amelyben Budenz színre lépett. Az európai nyelvtudományban már bekövetkezett az a fordulat, amely egy merőben új diszciplínának, az összehasonlító történeti nyelvtudománynak a létrejöttét jelentette. Franz Bopp és Rasmus

Rask úttörő kezdeményezése nyomán az indogermán nyelvkutatás egyre-másra ért el új eredményeket, s vele együtt érlelődött a finnugor nyelvészet is, amely, bár híján volt a szanszkrithez, göröghöz, latinhoz mérhető klasszikus irodalmi nyelvek nyújtotta támpontoknak, meglepő sikerekre volt képes mégis. Gyarmathi Sámuel az összehasonlító nyelvtudomány előfutáraként majd húsz évvel előzte meg Boppot és Raskot. Rask 1818-ban tett turkui látogatása közvetlen ösztönzést jelentett A.J. Sjögren számára, aki később M.A. Castrén kutatóútjaihoz s általában a kor élenjáró összehasonlító kutatásaihoz teremtette meg az alapot.

Az új történeti összehasonlító nyelvtudománnyal egyidejűleg tovább élt és virágzott a régebbi, antik időkig visszanyúló szinkron grammatikai hagyomány is. Ez a tradíció, szemben egyes kortársaink túlzottan általánosító kijelentéseivel, egy elemében sem volt megkövesedve. A középkori grammatikusok becsvágya, amellyel az univerzális nyelvtan megalkotására törekedtek, a 17. században, a Port Royal-i iskola tevékenységében éri el tetőfokát, és ugyanezen irányzat kivételéseit láthatjuk az európai nemzeti nyelvek, így a magyar és a finn első leíró nyelvtanaiban is, melyekhez a latin grammatika logikai teljességének gondolata nyújtott elméleti alapot, s amelyek a különböző nyelvi kategóriákat és szerkezeteket úgyszólván a megfelelő latin szerkezetek és kategóriák tükörfordításaiként kezelték. A szemlélet a 18. századtól kezdve fokozatosan megváltozik: a latin grammatika egyetemességéből kiinduló gondolkodásmód helyébe újfajta felfogás lép, amelynek révén minden egyes nyelv a maga grammatikailag egyedi mivoltában válhat a megfigyelés tárgyává.

Mint tudjuk, Budenz egyszerre volt grammatikus is, komparatista is. Leíró nyelvészként a latin modelltől elszakadni kívánó irányzatot képviselte. De bármilyen jelentősnek kell is grammatikusi munkásságát tartanunk, a finnugrisztika fejlődéséhez komparatistaként járult a legtöbbször hozzá. Itt mindjárt le kell szögeznünk, hogy Budenz kifejezetten a korai, újgrammatikusok előtti nyelvhasználat mellett kötelezte el magát minden tekintetben. Jóllehet a lipcsei iskola már az 1870-es években felsorakozott a színen és Budenz pontosan ismerte az elveit, sem akkor, sem később nem volt hajlandó föladni a távolságtartó kritikát, amellyel az újgrammatikusok alaptételeihez viszonyult.

Soha nem is oszlottak el kételyei a hangtörvényeken és analógián alapuló séma mindenhatóságáról.

Budenz, mint látjuk, könnyen beleilleszthető a kor tudománytörténeti képébe. Amikor leíró szándékkal vizsgálta a rokon nyelveket és elkészítette például a finn, illetve mordvin nyelvтанát, vagy amikor a magyar nyelv-művelés kérdéseivel kapcsolatban fejtette ki nézeteit, a grammatikusok tiszteletre méltó példáját követte, amikor pedig a Magyar-ugor összehasonlító szótáron vagy Az ugor nyelvek összehasonlító alaktanán dolgozott, a finnugor nyelv-rokonság feltárására a történeti összehasonlítás teljesen új, az indogermanisztikában alighogy bevált módszerét alkalmazta.

Budenzet joggal nevezik az összehasonlító finnugor nyelv-tudomány atyjának. Főművei, az első finnugor nyelveket egybevető szótár, illetve nyelv-tan révén kiérdemelte ezt a címet. Anélkül, hogy kisebbítenénk Sajnovics, Gyarmathi, Sjögren és Castrén úttörő érdemeit a tudományág kibontakoztatásában, leszögezhetjük, hogy Budenz volt az, aki szisztematikus diszciplínát teremtett belőle s jövőjéhez megvetette az alapokat. Budenz mellett szokás emlegetni a finn August Ahlqvistot mint a finnugor nyelvészet másik megalapozóját (Kannisto 1939. 3), és nem ok nélkül. A tudós, tanár és tudományszervező Ahlqvist tevékenysége ugyanolyan irányt szabott a finnországi rokonnyelv-kutatásnak, mint Budenzé a magyarországinak. Levelezésben álltak egymással, s ez a kapcsolat 1866-tól kezdve hol gyakori, hol meg-megritkuló levélváltásokkal egészen 1884-ig tartott. Leveleikben vázolták szakterületükről, annak fejlődési kilátásairól alkotott elképzeléseiket, beszámoltak egymásnak foglalatosságairól, előadásaik anyagáról, készülőfélben levő dolgozataikról, megjegyzéseket, észrevételeket fűztek egymás tudományos munkáihoz, ezeket ugyanis vázlat, nyomdai levonat vagy már kész publikáció formájában mindig elküldte mindkettő a másikának. Olyan időről lévén szó, amelyben még híre sem volt nemzetközi finnugor kongresszusoknak, az efféle korrespondencia jelentőségét nem szabad alábecsülnünk. Látnivaló, hogy a Budenz és Ahlqvist közti írásbeli érintkezés, illetve az annak révén megvalósuló egymásra hatás hozott létre egységes alapot Magyarországon és Finnországbán a finnugrisztikai kutatómunka számára.

Így kerülhetett sor arra, hogy Ahlqvist, aki a finn nyelv és irodalom professzoraként egyszerismind a rokon nyelvi stúdiomokért is felelős volt, gyökerestül megreformálta a tantervet és a vizsgakövetelményeket a helsinki tanszéken. Ez idő tájt kristályosodott ki és lett hozzávetőleg azonos a finnugor tantárgyak tematikája Budapesten és Helsinkiben. Ez a Budenz és Ahlqvist kidolgozta modell fejlődött tovább és vált mintaképpé később Európa más egyetemlein az újabb finnugor intézetek alapításakor.

Amint már megállapítottuk, az összehasonlító szótár és nyelvten volt Budenznak az a két műve, amelyek a legegyértelműbben nevezhetők fundamentálisnak, s melyeknek hatása az elkövetkező idők finnugrisztikájában mindennél világosabban kimutatható. Készültek vizsgálatok arról, hogy milyen mértékben bizonyulnak helytállónak mai tudásunk szerint a Budenz-féle szótár etimológiai (pl. Kálmán 1970. 141–2). Tudományágunk történetét tekintve azonban talán nem is az a fontos, hogy mennyi állta ki az idő próbáját ezek közül az eredeztetések közül, hanem az, hogy Budenz összehasonlító finnugor szótára egyáltalán megszületett. Erre alapulhatott később minden finnugor etimológiai kutatás. A szótárnak meg kellett lennie, ha nem írja meg Budenz, megírta volna előbb-utóbb valaki más. Erre utaltak is már jelek: születőfélben volt Otto Donner *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen* című műve, ez azonban befejezetlen maradt, s egy évszázad távolából megállapíthatjuk azt is, hogy szófejtései közül kevesebb az időálló, mint amennyit Budenznál találunk. Donner azt a hibát követte el, hogy szóegyeztetéseihez egy szótagú, absztrahált gyököket választott kiindulásul, olyanokat, amilyenekkel az indogermanisztikában volt szokás operálni. Azt, hogy szótára alulmarad Budenzével szemben, már kortársai is elismerték (l. pl. Ahlqvist 1879. 14).

Minduntalan hangsúlyoznunk kell, hogy Budenz szótára döntő tényezőként hatott az elkövetkező évtizedek finnugrisztikai kutatásának egészére. Az újonnan közreadott etimológiai anyag révén egyszeriben lehetővé váltak például a rendszeres finnugor hangtörténeti stúdiomok. Fel is merülhet a kérdés, hogy milyen sikerrel használta az Összehasonlító szótárt a fiatalabb, újgrammatikus tanoktól áthatott kutatónemzedék, amelynek hiva-

tása volt, hogy fényt derítsen a finnugor nyelvek átalakulását megszabó hangtörvények működésére. Paradox módon épp e hangtörvények figyelmen kívül hagyása volt a vád, amivel e nemzedék tagjai a szótár szerzőjét illették később (pl. Setälä 1893. 339).

Ugyanilyen nagy kihatású mű az Összehasonlító alaktan, amely eredetileg csupán egy fejezet lett volna Budenz tervezett finnugor összehasonlító nyelvtanából, a mester korai halála miatt azonban maga is csonkán, helyenként vázlatosan maradt hátra. Legkidolgozottabb részének, a szóképzéstannak köszönheti számos eredményét a Budenz utáni finnugor képzéstani kutatás, a hatásáról árulkodó nyomokat könnyűszerrel föllelhetjük például Györke (1934), Lehtisalo (1936) és Collinder (1960) képzőtörténeti összefoglalásaiban. Tömörebb és szűkebbre szabott, mindössze 65 oldalnyi posztumusz fejezet a ragozástani, melyet Simonyi Zsigmond tett közzé Budenz hátrahagyott jegyzetei alapján. Vázlatos formában a ragozástan voltaképp már jóval korábban vált hozzáférhetővé, tudomásunk szerint ugyanis sokszorosított példányait Budenz 1874-től kezdve rendszeresen tanítványai rendelkezésére bocsátotta. E. N. Setäläne is a keze ügyében voltak a Budenz-féle összehasonlító nyelvtan egyes részletei, miközben Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung der finnisch-ugrischen Sprache című, 1886-ban megjelent doktori értekezését írta. Nem nehéz észrevennünk Budenz hatását ebben a műben. A Setälät vezérlő legfőbb elgondolás, mely szerint az idő- és módjelek deverbális képzőkre vezethetők vissza, már Budenz alaktanában is világosan megfogalmazódott. Az ötlet maga nem volt egészen új. Az Alfred Ludwig kifejtette adaptációelmélet, mely Agglutination oder Adaptation címmel 1873-ban jelent meg a Bopp-féle agglutinációteória kritikájaképpen, már kimondja, hogy a képzők ragelemmé való válása egyike a ragozás kialakulásához vezető fázisoknak. Akárhogy is, ez a Setälä, azaz voltaképp Budenz javasolta megoldás a mód- és időjelek származtatására fő vonalaiban ma is elfogadható.

Az összehasonlító szótáron és alaktanon kívül Budenz munkái közül az Ugrische Sprachstudien, annak is az első, 1869-ből származó Nachweis und Erklärung einer ursprünglicheren Gestalt der pluralischen Possessiv-Affixe in den ugrischen Sprachen című része hatott leginkább a finnugor kutatások azóta eltelt

időszakában. A finnugor birtokos személyragozás *n*-elemének eredetét és funkcióját taglaló, rendkívüli leleményességre és nagy módszertani biztonságra valló tanulmány mellőzhetetlen forrásmunkává vált mindenki számára, aki csak az uráli nyelvek poszszesszív szuffixumainak történetével foglalkozott ezután.

Igen figyelemreméltó tudománytörténeti szempontból Budenz Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen (1879) című tanulmánya, melyet a volt tanára, Benfey professzor tiszteletére összeállított emlékkönyvbe írt. Ez a cikk már pusztán módszertanilag és célkitűzését tekintve is érdekességszámba megy: szerzője arra tesz kísérletet, hogy bebizonyítsa, a finnugor nyelvek két, történetileg elkülönülő csoportba oszthatók aszerint, hogy az ősi szóeleji palatalizált *n*- megvan-e bennük a nem palatalizált változattal párhuzamosan, avagy az utóbbi helyettesíti-e mindig. Az eljárás lényegében ugyanolyan, mint amellyel az indoeurópai nyelveket osztották föl *átatem*- és *centum*-nyelvekre a szóeleji *k*- megfeleléseinek alapján. Otto Donner válasza Budenz cikkére Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen (1879) címen hamar megszületett. Donner tévesnek tünteti föl Budenz nézetét, és helyébe saját felosztását ajánlja. A Donner-féle állásfoglalás a későbbiekben uralkodóvá vált, és a finnugor nyelvek általa felvázolt „családfája” — némi változtatással — napjainkig érvényben maradt. Ebből azonban hiba lenne arra következtetnünk, hogy Budenz cikke elavult megállapításokat tartalmaz és nem érdemel mást, mint hogy belepje a feledés pora. Az utóbbi években elhangzott néhány olyan vélemény (pl. Helimski 1982, Häkkinen 1983), melyek világosan bizonyítják, hogy nem múlt még el az uráli nyelvek közti kapcsolatokról folyó eszmecsere kora. E viták szempontjából különösen nagy súllyal esik a latba a cikk harmadik fejezete. Ebben Budenz azt a nézetét fejti ki, amely szerint a finn és a lapp a nyelvcsalád két különálló főágába tartozik, a finn a cseremisszel és mordvinnal egyetemben az ún. „déli ugor ágba”, a lapp pedig a votják, zürjén, magyar, vogul és osztják mellett az ún. „északiba”. Az írás bírálja a finn Lönnrot, Castrén és Donner képviselte álláspontot, mely szerint a lapp közeli rokona a finnek, s amely fő érv gyanánt a finnben és lappban meglévő fokváltakozás, azaz ahogy akkoriban nevezték,

„mássalhangzógyengülés" közös eredetének hipotézisére támaszkodik. Budenz szerint a lapp és a finn fokváltakozás két olyanira eltérő jelenség, hogy nem lehet őket egy töről fakadó örökségnek tekinteni. Arra is rámutat továbbá, hogy a fokváltakozás a vepszében sincs meg, így kialakulását a vepszétől való különválás utáni időre kell tennünk a finnben. Budenznek ez az elmélete a századforduló tájékán merült végleg feledésbe, akkor, amikor a Setälä-féle tétel a fokváltakozás finnugor, illetve uráli alapnyelvi eredetéről domináns doktrínaként fogadott el (Korhonen 1986. 129-33). Mindazonáltal említésre méltó körülmény, hogy a lappnak napjaink egyik legkiválóbb szakértője, Pekka Sammallahti nemrégiben kétségbe vonta a fokváltakozás közös finn-lapp, vagyis korai közfinn eredetét, mégpedig részben ugyanazon érvek alapján, mint annak idején Budenz (Sammallahti 1977. 248, 1982. 84-6). Figyelmet érdemlő tény az is, hogy Budenz okfejtése a közös finn-lapp szókincsben két réteget különböztet meg, egyfelől a közös alapra visszavezethető rokonszavak régi állományát, másfelől a lapp nyelv fiatal finn jövevényszavainak sorát. Budenznek ez a meglátása fundamentális jelentőségű. Nélküle a lapp és a finn összehasonlító vizsgálata nem jelenthetnek vonzó feladatot.

Kénytelenek vagyunk belátni tehát, hogy semmi okunk porodni hagyni Budenznek ezt az emlékkönyvi írását. Ellenkezőleg, szem előtt kell hogy tartsa mindenki, aki az uráli nyelveket összefűző kapcsolatok felderítésére adja a fejét.

Az eddigiekben Budenz tudományos munkásságának azt a hányadát vettük szemügyre, amelynek különös jelentőséget tulajdoníthatunk a Budenz utáni finnugrisztika szemszögéből, a mait is beleértve. De a tőle ránk maradt örökség nem pusztán könyvekből és cikkekből áll. Budenz kutatói alkatában, tudósi lényében nemcsak a tudománytörténet, hanem a tudománypszichológia és tudománypszichológia is található figyelemre méltó vonásokat. Mindenekelőtt két dologra gondolok itt: elsőként Budenznek az újgrammatikus iskolához való viszonyulására, másodikként a róla kialakult kép egyik sajátos mozzanatára, arra, ami miatt a „szobatudós" elnevezést illesztették rá.

Az újgrammatikus irányzat felbukkanása nagy fordulatot hozott tudományunk életében: ekkor született meg az első explicit

nyelvfejlődés-elmélet, a belőle következő módszerekkel egyetemben. Másfelől viszont a gyakorlatban mindez a tudományos kutatás egyoldalúsodásához vezetett, hiszen a hangtörténeten kívül szinte semmi másra nem összpontosult figyelem, a nyelv többi szintje csaknem teljes egészében kívül rekedt a vizsgálódáson. Az újgrammatikusokra sokszor az atomizmus vádját is ráolvasták: apró részleteket helyeztek a megfigyelés középpontjába, kiragadva őket rendszertani összefüggéseikből. A félreértések elkerülése végett jegyezzük azért meg, hogy az újgrammatikus tanoknak maguknak nem volt szükségszerű velejárója ez a szűk látókör. A hiba elsősorban az elmélet alkalmazásában volt.

Nem tekinthető alaptalannak az az állítás, amely szerint a 19. század korai, újgrammatikusok előtti komparatív nyelvészet közelebb járt a 20. századi strukturalizmushoz, mint az újgrammatikusok irányzata (vö. Koerner 1975. 723). A korai komparatisták nyelvről alkotott felfogása komplex látásmódra vall, nem hagyták figyelmen kívül egyik nyelvi szintet sem, és tisztában voltak a nyelv rendszer mivoltával. Összehasonlító nyelvtanokat, nem pedig hangtörténeteket írtak.

Minden okunk megvan arra, hogy Budenzben ennek az „előstrukturalista” komparatistikának egyik képviselőjét lássuk. A nyelv mint rendszer, a maga teljességében volt számára vizsgálat tárgya. A hangtörténetet csupán a történeti összehasonlító nyelvészet egyik alterületének tekintette, a hangtörvények kivételt nem ismerő érvényének újgrammatikus téziséét pedig túl merevnek tartotta, s e tekintetben igen közel került napjaink nyelvtörténeti koncepciójához. Budenz tervezett finnugor összehasonlító nyelvtana is az alaktannal, nem a hangtannal kezdődik.

Az újgrammatikus iskola áttörésével óhatatlanul kenyértörésre került a sor a régebbi és az újabb irányzat között, s a vitatkozó felek olykor igen goromba hangot ütöttek meg. Ilyen körülmények között szembetűnő, hogy Budenznek Magyarországon töretlen maradt a tekintélye évtizedeken át, még a századforduló idején, az újgrammatikusok egyeduralma alatt is. Efelől többek közt akkor győződhetünk meg, ha számba vesszük, hogy a magyarországi finnugrisztikában hányan és hányféleképpen utaltak vagy hivatkoztak Budenzra. Az utalások gyakorisága, úgy tű-

nik, nem csökken az újgrammatikusok idejében, s jellegük is jobbára elismerő. Ez pedig nem csupán Budenz érdemeinek sokatmondó bizonyítéka, hanem annak is, hogy a magyarországi újgrammatikusok széles látókörű, jó ítélőképességű kortársak voltak.

Talán világosabban megfogalmazódik mondandóm lényege, ha szemügyre vesszük a Finnországban lezajlott folyamatokat. Nálunk az újgrammatikusok igencsak radikális és ellentmondást nem tűrő modorban léptek fel a színen. A külföldi tanok ifjú importőre, Emil Nestor Setälä mindent elkövetett, hogy az új irányzatot mint minden addiginál haladóbbat az egész korábbi nyelvtudomány fölé rendelhesse. Műveit olvasva az a benyomásunk, mintha nyelvészet mindössze a lipcsei iskola óta létezne a földön. Setälä fiatal finnugristákat csoportosított maga köré, közöttük Heikki Paasonent, Yrjö Wichmannt, valamint egy ideig a svéd K. B. Wiklundot is ott találjuk. Ez a 23–26 éves ifjonckból álló csapat az életkorára jellemző hévvel és könnyörtelenséggel vágott neki az 1890-es években a finn nyelvtudomány megújításáért hirdetett harcnak (Setälä 1936). Érdekeik vitathatatlanok. A kritika azonban, mellyel rátámadtak elődeikre, az idősebb nyelvészgenerációra, túlzó és nemegyszer igazságtalan volt, s egyebek között azzal a következménnyel járt, hogy példának okáért Ahlqvist nem részesülhetett abban az elismerésben, amit megérdemelt volna, valamint hogy A. Genetz úttörő vokáliselméletét 40 éven át némaság vette körül (Korhonen 1986. 86–7, 123–4). Még Budenz is megkapta a magáét Setälától, amiért úgymond nem vett tudomást a hangtörvények létezéséről (1893. 339). A finnországi nyelvtudomány eme korszakának hatása napjainkig tart. Részint ezzel magyarázható, hogy a nyelvész Ahlqvistet ma sem értékeli olyan nagyra Finnországban, mint Budenzet Magyarországon. Úgy gondolom, hogy a 19. századi nyelvtudomány Magyarországon és Finnországban kialakult légkörét egy nagyobb igényű tudománytörténeti áttekintés keretében lenne érdemes egybevetni. Annyit mindenesetre most is megállapíthatunk, hogy bármilyen élesen szegült is szembe Budenz Magyarországon az újgrammatikusok egyes alaptéziseivel, tekintélyén nem esett csorba még a nála fiatalabb, újgrammatikus orientációjú nyelvészemzedék szemében sem, mint ahogy itt az újgrammatikus iskola megjelenése sem rázta meg úgy a nyelvész-

társadalmat, mint nálunk. A finnugrisztika további sorsára nézve ez kétségtelenül előnyös körülmény volt.

Egy másik, általánosabb szempontból is érdekes vonás Budenz tudósi protréjában az, hogy szinte kizárólag könyvtárakban és archívumokban fellelhető anyaggal foglalkozott, eleven kapcsolatba az általa vizsgált nyelvekkel, természetesen a magyart leszámítva, alig került. Budenzet mindenekelőtt az elmélet és a módszertan mestereként szokták emlegetni. Setälä (1982, 1983) és Kannisto szerint (1939. 6) „tipikus szobatudós” volt. Ez a megnevezés némi pontosításra szorul. Ha „szobatudóson” a dolgozószobája falai közé zárkózó, tisztán spekulatív okoskodásokba merülő teoretikust értjük, akkor ez a címke nem illik Budenzra. Műveiből ítélve nem volt teoretikus a szó valódi értelmében; munkásságában elenyésző a nyelvtudomány alapjairól, elveiről és módszereiről szóló fejtegetések száma. Annál többet merít a rendelkezésére álló nyelvi anyagból, s erre alapozza konkrét következtetéseit is. Az sem egészen igaz, hogy Budenznek nem voltak terepmunkával szerzett tapasztalatai. Alaposan tájékozódott a magyar nyelvjárásokról és már 1859-ben gyűjtést végzett a székelyek között. 1873 nyarán feljegyzéseket készített néhány véletlenül Budapesten tartózkodó lapp adatközlő nyelvről, 1882 nyarán pedig alkalma nyílt ugyanilyen módon megfigyeléseket tenni a jurák-szamojédrról. Ami igaz, az igaz, nem volt nagy utazó. A múlt század finnugristái között e tekintetben, ha nem is volt egyedül, kivételnek számított.

A terepen végzett nyelvészeti munkának szakmai köreinkben mindig is rendkívüli fontosságot tulajdonítottak. E szemlélet gyökerei a kezdeti időkig nyúlnak vissza, amikor egész egyszerűen nem volt más mód megbízható adatokhoz jutni. Valószínű továbbá, hogy a nagy utazók, Reguly és Castrén példája lelkesítőleg hatott az utódokra és nemzedékek sorát ösztönözte arra, hogy veszélyes és vesződéses gyűjtőutakra vállalkozzanak. Néha azonban egyes fórumokon a terepmunkának ez a mi szakmánkban voltaképp magától értetődő megbecsülése túlbecsülésbe csap át. Így történt bizonyára akkor is, amikor az anyaggyűjtést és -közlést tudományterületünk legelőbbre való feladatának kiáltották ki, megfélekedve arról, hogy az érdembeli tudományos munka csak ott kezdődik, ahol az anyaggyűjtés zárul. A finnug-

risztika fejlődéséhez legalább annyira járultak hozzá azok, akik az egyes nyelvek, illetve a nyelvcsalád szerkezetét és történetét feltárták, mint azok, akik anyagot gyűjtöttek ezekhez az elemzésekhez. Budenz egyértelműen az előbbieket csoportjához tartozik. Tudta alkalmazni az elméletet és a módszereket, s egy meglehetősen hiányos forrásanyagra támaszkodva képes volt az első átfogó és tudományosan megalapozott szintézist megalkotni a magyar nyelv finnugor gyökereiről, illetve a finnugor nyelvek morfológiai rendszeréről és annak történetéről.

Kijelenthetjük, hogy Budenz József életműve a jelenkor finnugristáinak is sokat mond. Lépten-nyomon azon kapjuk magunkat, hogy az ő meglátásaihoz nyúlunk segítségért. Munkái közül sok ma is meggondolkoztat bennünket és előrelendíti a tudományágunk alapkérdései körül folyó párbeszédet. Azt is megtanulhatjuk tőle, hogy a független szellemű kutatónak nem kell szolgálai követnie az éppen soron levő tudományos divatot. Budenz példája bátorítást adhat azoknak is, akik, bár nem vonzza őket a terepen végzendő gyűjtőmunka, vagy éppenséggel nem jut osztályrészükül, hogy áldatlan állapotok közepette, megerőltető expedíciók során bizonyíthassák elszántságukat, mégsem vesztek el a kedvük, mert úgy vélik, van mit nyújtaniuk a tudósközösség számára.

Mikko Korhonen

Irodalom

- AHLQVIST, A. (1879), Om möjligheten af ett finskt-ugriskt etymologiskt lexicon och om Donners komparativa ordbok. — Öfversikt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar 1878-1879. Helsingfors.
- BUDENZ JÓZSEF (1869), Ugrische Sprachstudien I. Nachweis und Erklärung einer ursprünglicheren Gestalt der pluralischen Possessiv-Affixe in den ugrischen Sprachen. Pest.
- BUDENZ JÓZSEF (1873-81), Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest.
- BUDENZ JÓZSEF (1879), Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen. — Festschrift zum fünfzigjährigen Doctorjubiläum des Herrn Professor Benfey. (Beiträge zur Kunde der Indogermanischen Sprachen, IV. Bd.) Göttingen.
- BUDENZ JÓZSEF (1884-94), Az ugor nyelvek összehasonlító alaktan. Budapest.
- COLLINDER, B. (1960), Comparative grammar of the Uralic languages. Uppsala.

- DÉCSY, GY. (1966), Introduction. — A comparative dictionary of the Finno-Ugric elements in the Hungarian vocabulary. Indiana University publications, Uralic and Altaic series. Volume 78. Bloomington, Indiana.
- DONNER, O. (1874-88), Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. Helsingfors.
- DONNER, O. (1879), Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. Acta Societatis Scientiarum Fennicae 11. Helsingfors.
- GYÖRKE, J. (1934), Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe). Tartu.
- HELIMSKI (1982), (E. A. Хелимский) Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели. Москва.
- HÄKKINEN, K. (1983), Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17. Turku.
- KÁLMÁN BÉLA (1978), Budenz József. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850-1920). Budapest.
- KANNISTO, A. (1939), August Ahlqvistin ja József Budenzin keskinäistä kirjeenvaihtoa. JSFOu. 50.
- KOERNER, E.F.K. (1975), European structuralism: Thomas A. Sebeok (szerk.), Early beginnings. Current trends in linguistics. Volume 13. Historiography of linguistics. The Hague — Paris. 717-827.
- KORHONEN, M. (1986), Finno-Ugrian language studies in Finland 1828-1918. The history of learning and science in Finland 1828-1918. 11. Helsinki.
- LAKÓ, GYÖRGY (1974), József Budenz und die zeitgenössische vergleichende Sprachwissenschaft. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica. Tomus V. Budapest.
- LAKÓ, GYÖRGY (1980), Budenz József. A múlt magyar tudósai. Budapest.
- LEHTISALO, T. (1936), Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. MSFOu. 72.
- LUDWIG, A. (1873), Agglutination oder Adaptation? Eine sprachwissenschaftliche Streitfrage. Prag.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1896), Budenz József emlékezete. Olvastatott a Magyar Tud. Akadémia 1895. december 16-án tartott összes ülésén. Budapest.
- RAVILA, P. (1939), E.N. Setälä kielentutkijana. Länsi. Turku.
- SAMMALLAHTI, P. (1977), Norjansaamen Itä-Enontekiön murteen äänneoppi. MSFOu. 160.
- SAMMALLAHTI, P. (1982), Tervetullut lappologian käsikirja. Virittäjä. Helsinki.
- SETÄLÄ, E. (1886), Zur Geschichte der Tempus- und Modusstamm-bildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Helsingfors. (Szintúgy JSFOu. 2.)
- SETÄLÄ, E. (1891), Nykyaikuisen kielentutkimuksen periaatteista. Porvoo.
- SETÄLÄ, E. (1892), Kaksi unkarilaista kielentutkijaa. Valvoja. Helsinki. (Magyarul. NyK 23 (1893): 335-341.)
- SETÄLÄ, E. (1936), Yrjö Jooseppi Wichmann. Muistopuhe. — Societas Scientiarum Fennica. Årsbok. 13 B: 5. Helsingfors.

SZATHMÁRI, I. (1974), József Budenz und die zeitgenössische ungarische Sprachwissenschaft. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica. Tomus V. Budapest.

JÓZSEF BUDENZ UND DIE ZEITGENÖSSISCHE FINNOUGRISTIK VOM STANDPUNKT DER GEGENWÄRTIGEN SPRACHWISSENSCHAFT

von Mikko Korhonen

József Budenz trat auf zu einer Zeit, als in der Sprachwissenschaft gerade eine wesentliche Wende eingetreten war. Es war soeben ein völlig neuer Zweig der Sprachwissenschaft entstanden, die historisch-vergleichende Sprachwissenschaft. Nach den bahnbrechenden Arbeiten von Franz Bopp und Rasmus Rask konnte die Indogermanistik immer neue Erfolge verzeichnen; neben ihr erzielte auch die Finnougristik Fortschritte, indem sie ohne die Unterstützung alter Schriftsprachen wie Sanskrit, Griechisch oder Latein beachtliche Ergebnisse erzielte. Neben der neuen, historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft lebte die Tradition der alten, bis auf die Antike zurückgehenden synchronen Sprachwissenschaft, der Grammatik, unvermindert weiter und regenerierte sich.

Budenz passt durchaus in diesen sprachwissenschaftlichen Rahmen seiner Zeit. Er war sowohl Grammatiker als auch Komparatist. Wenn er deskriptive Darstellungen der finnisch-ugrischen Sprachen verfasste, u. a. die Grammatik des Finnischen und Mordwinischen, und wenn er Stellung nahm zu Fragen der ungarischen Sprachpflege, vertrat er eine Grammatik, die sich vom Modell des Lateinischen befreien wollte; wenn er aber das vergleichende Wörterbuch und die Morphologie der finnisch-ugrischen Sprachen schrieb, ging er mit ganz neuen Methoden an die finnisch-ugrischen Sprachen heran. Wie wichtig seine Errungenschaften auf grammatikalischem Gebiet auch sind: auf die Entwicklung der Finnougristik wirkte er am meisten als Komparatist ein.

Budenz gilt durchaus zurecht als Begründer der finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft. Neben ihm wird mitunter der Finne August Ahlqvist genannt. Zutreffend ist, dass Ahlqvist als Wissenschaftler, Lehrer und Organisator in Finnland in gleicher Weise wirkte wie Budenz in Ungarn. In den Jahren 1866-84 standen sie in regem Briefwechsel. Sie tauschten Gedanken aus über ihren Wissenschaftsbereich und seine Entwicklungsaussichten, berichteten einander u.a. über ihre Vorlesungen und Untersuchungen, an denen sie arbeiteten, kommentierten und kritisierten gegenseitig ihre wissenschaftlichen Arbeiten, die sie sich regelmäßig zuschickten in Form von Entwürfen, Korrekturfahnen und fertigen Publikationen. Diese Wechselwirkung schuf für die Finnougristik in Ungarn und in Finnland eine ziemlich einheitliche Grundlage, auf der auch die heutige internationale Finnougristik aufbaut.

Von Budenz' Werken sind es vor allem sein vergleichendes Wörterbuch (Magyar-ugor összehasonlító szótár. 1873-81) und seine vergleichende Formenlehre (Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана. 1884-94), die von Einfluss waren für die spätere Finnougristik. Vom Standpunkt der Geschichte der Finno-

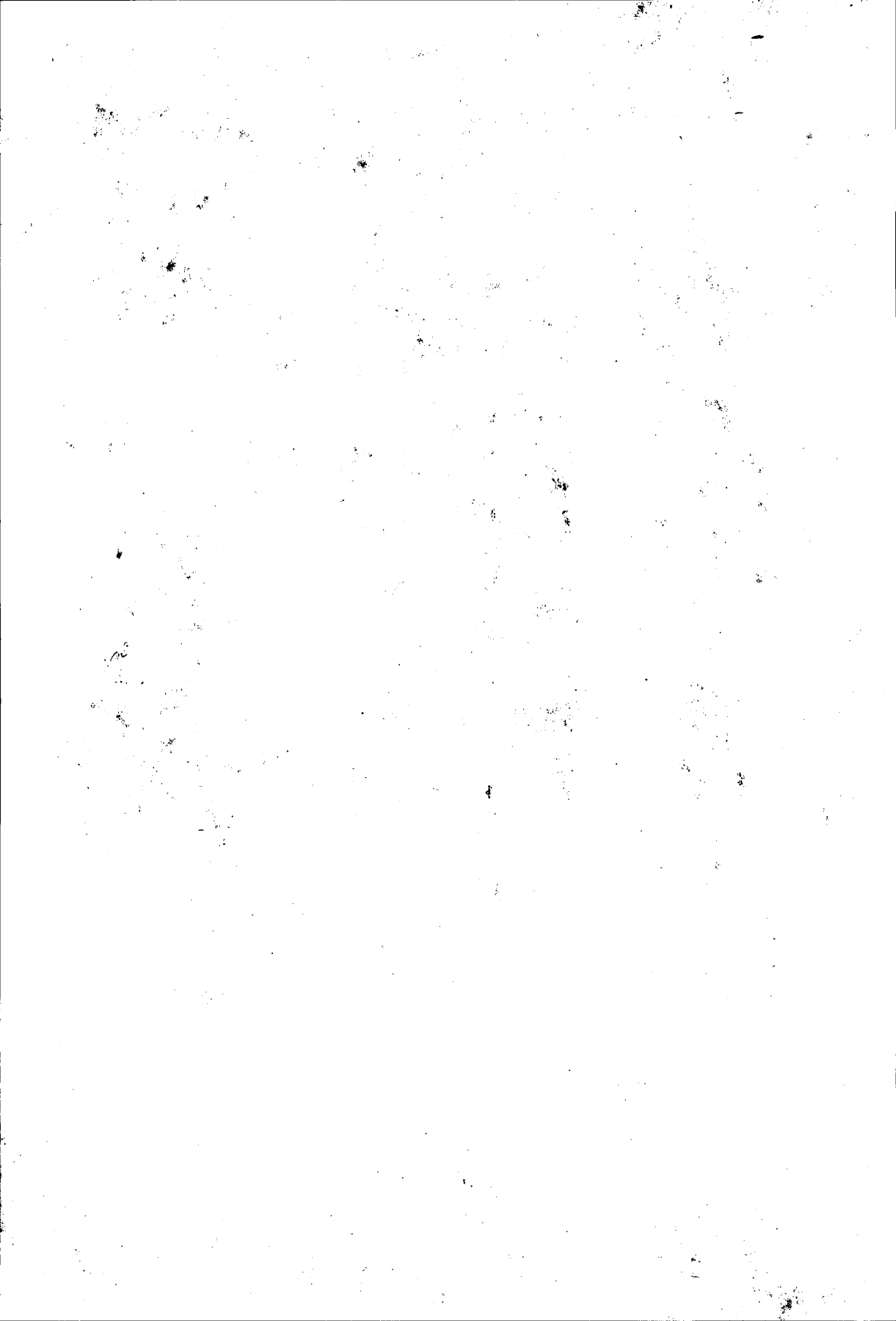
ugristik ist es weniger wichtig, wie viele der von Budenz aufgestellten Etymologien noch Heute akzeptierbar sind, als vielmehr, dass Budenz überhaupt als erster ein vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen geschaffen hat. Wenn Budenz das nicht getan hätte, dann hätte jemand anders es tun müssen. Erst durch eine geordnete Sammlung von Wortvergleichen wurde die systematische Erforschung z. B. der finnisch-ugrischen Lautgeschichte ermöglicht. Der Einfluss der vergleichenden Formenlehre von Budenz macht sich wiederum vor allem in der späteren Erforschung der Morphologie der uralischen Sprachen bemerkbar. Auch E. N. Setälä folgte in seiner 1886 erschienenen Dissertation den Gedankengängen von Budenz; die Dissertation behandelte die Bildung der Tempus- und Modusstämme in den finnisch-ugrischen Sprachen. Die Erklärungsmodelle von Setälä resp. eigentlich also Budenz bilden wiederum die Basis für unsere heutigen Auffassungen.

Neben dem vergleichenden Wörterbuch und der vergleichenden Formenlehre sind für die zeitgenössische Finnougristik vielleicht die folgenden Schriften von Budenz am interessantesten: Nachweis und Erklärung einer ursprünglicheren Gestalt der pluralischen Possessiv-Affixe in den ugrischen Sprachen (1869) und Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen (1879). Jede spätere Untersuchung über die Geschichte der Possessivflexion in den uralischen Sprachen hat die erstgenannte Arbeit berücksichtigen müssen. Die letztgenannte ist in ihren Hauptergebnissen zwar veraltet, methodisch aber äusserst interessant. Sie enthält ausserdem Stellungnahmen zu bestimmten Fragen, wie z. B. zur Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachen, die auch heute noch zu berücksichtigen sind.

Budenz stand der These der Junggrammatiker von der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze kritisch und zurückhaltend gegenüber. Seine Stellungnahmen erinnern in dieser Hinsicht an die Ansichten der heutigen zeitgenössischen Sprachhistoriker. Seine Betrachtungsweise lässt häufig eine Art frühstrukturalistischen Zug erkennen, für den die Beachtung der Gesamtstruktur der Sprache charakteristisch ist. Das trifft auch allgemeiner auf die vorjunggrammatische Sprachwissenschaft zu.

Man hat Budenz für einen typischen Stubengelehrten gehalten. Diese Einschätzung ist etwas zu differenzieren. Wenn man unter einem Stubengelehrten einen reinen Theoretiker versteht, der sich in seiner Forscherklause einschliesst, so passt das Epithet nicht auf Budenz. In seinem Schaffen erörtert er sehr wenig die Grundlagen, die Prinzipien und Methoden der Sprachwissenschaft. Im Gegenteil: Er arbeitet stets mit dem Material, auch seine konkreten Schlussfolgerungen leitet er von ihm ab. Als Stubengelehrter hat man ihn offenbar deshalb bezeichnet, weil er fast ausschliesslich mit Literatur- und Archivmaterial gearbeitet hat. Unter den forschungsreisenden Finnougristen des vergangenen Jahrhunderts bildete er in dieser Hinsicht eine Ausnahme, wenn auch nicht die einzige. Sprachwissenschaftliche Feldarbeit ist in der Finnougristik auch später hochgeschätzt worden. Es muss jedoch betont werden, dass diejenigen, die aufgrund des zur Verfügung stehenden Materials Struktur und Geschichte der einzelnen Sprachen und der gesamten Sprachgemeinschaft geklärt haben, ebenso viel zur Förderung des Faches beigetragen haben wie jene, die das Material für diese wichtige Forschung gesammelt haben. Budenz vertrat sehr eindeutig die

erstgenannte Gruppe. Er beherrschte die sprachwissenschaftlichen Methoden und Theorien seiner Zeit und er besass die Fähigkeit, auf der Grundlage eines recht lückenhaften Materials die erste gesamtheitliche Synthese zu erstellen über die finnisch-ugrischen Wurzeln der ungarischen Sprache sowie über das Formensystem der finnisch-ugrischen Sprachen und seine Geschichte.

BUDENZ-PROBLÉMÁK

1. Mikko Korhonen utalt arra, hogy oly sok megemlékezés és méltatás után nehéz újat mondani Budenz József tevékenységéről. Másfajta szemszögből nézve azonban rá lehet mutatni munkásságának kevésbé emlegetett sajátosságaira, meg magyarországi beilleszkedésével kapcsolatban is fölvethető néhány olyan tisztázatlan kérdés, amelyekre a végleges választ nem most, hanem a tőle származó, illetőleg reá vonatkozó kézirati hagyatékok (levelek, feljegyzések) feldolgozása után kaphatunk. Ebben a dolgozatban tehát a szóba hozott kérdésekre nem mindig adok kielégítő választ, olykor csak jelezni szeretném, hogy a kutatás milyen irányban folytatható új források bevonásával. Ezek felhasználásával a róla kialakult — kissé már sematikus — kép árnyaltabbá válhat.

2. Budenz nyelvészetét M. Korhonen találóan jellemezte. Mindazonáltal magam is szeretnék néhány gondolattal hozzájárulni Budenz nyelvészeti nézeteinek megítéléséhez, jellemzéséhez.¹

Közzvéleménynek mondható — ebben mindenki egyetért —, hogy Budenz a magyarországi finnugrisztikának tényleges iskolateremtő megalkotója volt.

Vannak viszont nézetkülönbségek például Budenz viszonyának megítélésében kora nyelvészeti módszereihez, különösen a hangtörvényekre vonatkozó felfogásához. Az eddigi legjobb Budenz-portré, Lakó György Budenz József című könyve (A múlt magyar tudósai. Budapest 1980. 166) megállapítja, hogy „Budenz tisztában volt a 'hangtörvények' fogalmával; Szóegyzések című munkájában világosan megmondja, hogy rokon nyelvek etimológiailag

azonos szavai között 'aránylagos eltérés'-nek, azaz szabályos hangmegfelelésnek kell mutatkoznia." Budenz valóban ír erről, de hangsúlyoznunk kell, hogy ennek az állásfoglalásnak a gyakorlati megvalósítása nem volt exakt és következetes, ahogyan erre Setälä is utalt, amikor megállapította, hogy a Budenz által említett hangmegfeleléseknek nincsen meg a feltételrendszerre (NyK 23(1893):339). Setälä bírálatát lényegében Lakó is elfogadja, de fejlődést vél fölfedezni Budenz módszereiben: „Budenz módszere a Szóegyezések megírása után lényegesen tökéletesedett” — közli könyvében (169) és a fejlődést a MUSz.-ban véli megtalálni, ahol Budenz már ügyelt arra, hogy a palatális, illetve veláris hangrendű magyar szokat eredetileg is palatális vagy veláris hangrendűekkel hasonlítsa össze. A továbbiakban azután Lakó azzal is mentegeti Budenzet: nem tudatlanságból mellőzte a hangtörvényeket, hanem elvszerű következetességgel ezeket csak az indogermán nyelvek körére tartotta érvényesnek (i. m. 170-173). Azzal is érvel Lakó, hogy Budenz nem lehetett újgrammatikus, mert Brugmann és Osthoff Morphologische Untersuchungen című programadó könyve 1878-ban jelent meg, amikor a MUSz. jórészt meg volt írva (i. m. 175).

Nos, ez mind igaz, bár hozzá kell tennünk valamit: egyrészt az újgrammatikus irányzat a 70-es évek elejétől benne volt a levegőben, s ahogy kortársai, A. Genetz is híve lehetett az újgrammatikus eszméknek, ez a lehetőség Budenz számára is adva volt, csak — ahogyan Lakó is állítja — nem élt vele.

Ami a magas és mély hangrendű szavakat illeti, ezek megkülönböztetésében sem volt következetes, a lehetőséget pusztán „néhány esetre” korlátozta (MUSz. VIII.). Egyébként A. Raun is észrevette (NytudÉrt. 83(1974):483-486), hogy Budenz a MUSz.-ban követett gyakorlata szerint a szó- és gyökérösszehasonlításban sokkal inkább G. Curtius követője, mint mesteréé, Th. Benfey-é (aki történetesen talán nem is számítható e kor irányadó nyelvészei közé). Raun megállapítja, hogy a MUSz.-ra a Lakótól nyomatékosan említett „elv” ellenében egyféle „bőkezűség” jellemző a hangtan-hangtörténet kezelésében. Raun számos példát említ Budenznek a veláris és palatális gyökök összetartozását, együttes kezelését hangoztató nézeteire, s ezek száma bőven gyarapítható. A curtiusi elvekre utal azután Budenznek az

a hajlandósága, hogy — legalábbis egy bizonyos ideig — előtérbe helyezte az igei gyököket, s ha ezt nem tette, akkor a gyökök nomen-verbum státusát emelte ki. Pl. m. *híd* < ugor **ksg-* 'fluere, currere', *száj* < ugor **sŕg-* ~ **tŕg-* 'aperire; aŕtun', *nap* < ugor **nŕb-* ~ **dŕb-* 'splendere, calere', *út* < ugor **vŕg-* 'fluere, currere', *nyak* < ugor **hŕv-* ~ **hŕg-* 'moveri', *dísz* < ugor **dŕj-* ~ **tŕg-* 'valere' stb.

Budenz egyébként a hang- és jelentésváltozások magyarázatában rendszeresen hivatkozott más nyelvek hasonló jelenségeire, ami önmagában dicséretes, de ezeknek a párhuzamoknak a hitelessége nem garantálja feltétlenül e változások szükségszerűségét az „ugor” (tehát finnugor) nyelvcsaládban (Raun i. m. 486).

E tények tehát Setälä szavainak adnak nyomatékot, aki szerint: „...Budenz módszerét nem tekinthetjük véglegesen helyesnek. Senki sem állíthatja, hogy az indogermán nyelvtudománynak mostani metódusa is, amely az utóbbi évtizedek serény munkájával jött létre, s amely a nyelvtudományban tökéletes változást idézett elő, végleg helyes lett volna. Budenz módszere pedig korántsem volt azon a fokon, amelyet a jelenkor meg szokott követelni az indogermánság terén.” (NyK 23(1893):338.

A szokásos Budenz-méltatások elkerülték ezeket a kérdéseket. Lakó György monográfiája eltér e gyakorlattól: ő foglalkozik Budenz metodológiájával, idézi is a reá vonatkozó — Setälä nevéhez fűződő — kritikai észrevételeket, de írásának ki-kiütöző stratégiája a Budenzet ért bírálat ellensúlyozása és ahol lehet érvénytelenítése. A múlt értékeinek megbecsülése tiszteletre és követésre méltó ügy, de nem ok kozmetikázásra. Budenz József tudománytörténeti jelentőségét, érdemeit nem lehet elvitatni, s ezen az sem változtat, ha munkásságának esetleges hiányosságaira is utalunk, arra nevezetesen, hogy életművében az elmélet és a metodológia nem foglalja el azt a helyet, amelyre pedig predestinálva lehetett volna, s amelyet később tanítványa, Simonyi érvényesített hazánkban. S ez nem Budenz esetleges „képzetlenségén” múlt, a tények nem erre utalnak.

Magyarázatul abból indulhatunk ki, hogy Budenzre rengeteg gyakorlati feladat várt a konkrét nyelvek megismerésében, leírásában, egybevetésében. A MUSz.-ban négy híján 1000 szöveggyeztetést közöl, az UA-ban majdnem teljes történeti nyelvtani át-

tekintést ad s e munkálatok — meg a hozzájuk vezető előkészületek — nem adtak módot neki arra, hogy a módszertani újdonságokat adaptálja műveibe. Thomsen — más műfajban ugyan — 1869-ben módszertanilag nagyobb magaslatra emelkedett. Leskien is megírta 1876-ban *Die Lautgesetze kennen keine Ausnahme* című művét. Előzmények tehát voltak a MUSz. megírása előtt. A hangtörvény újgrammatikus fogalmának elfogadása azonban egyben azzal a veszéllyel járt, hogy etimológiáinak aktualitása nagy részben érvényét veszíti. Ez azután később meg is történt: etimológiáinak jó része fölött eljárt az idő, másik része meg — sokszor módosított, kiegészített, javított formában — az uráli nyelvrokonság bizonyító anyagának ma is törzsanyagához tartozik (pontos számot azért nem lehet erről mondani, mert jelentős értékhatárok között mozog az alapnyelv minimális és maximális terjedelmének listája). Tény azonban, hogy a MUSz. bőséges — és később szelektált — anyaga nélkül, meg az UA nélkül ma nem lenne, vagy nehezebben lett volna, finnugor és uráli összehasonlító nyelvészet.

Emellett vitathatatlan tény az is, amint arra Lakó is rámutat, hogy Budenz ismerte a *hangtörvény* terminust, mégpedig a *hangszabály* szinonimájaként, ahogyan ez H. Ebel művéről írt ismertetéséből (NyK 4(1865):472 kk) kitűnik. Ez azonban még nem az újgrammatikus hangtörvény-fogalom, hiszen az elnevezés maga régi, már Boppnál találunk a század második-harmadik évtizedétől kezdve ilyen elnevezéseket: *Regel*, *Lautgesetz*, *Wohllautsregel*, *Wohllautsgesetz*, ezek tartalma azonban még más. Voltaképpen Budenz is kitart annál a — mondjuk úgy — ógrammatikus állásfoglalásnál, hogy „... a nyelvhangok változásai nem a nyelvek okatlan szeszélyéből, hanem alaktani szerkezetükben rejlő némely tényezőkhöz kívül, főleg általános physiologiai viszonyokból erednek, melyek lényegesen ugyanazok lévén különböző családbeli nyelvekre nézve is, nem lehet, hogy sokszor e különböző nyelvtérekben hasonló okból támadt hasonló hangváltozások ne mutatkozzanak.” (NyK 3(1864):312). Az idézetben tükröződő szemlélet a nyelvet organikus szervezetnek tartó természettudományos felfogás terméke, amely A. Schleicher biológiai naturalista nézeteiben öltött a nyelvi törvényt a természeti tör-

vénnyel azonosító határozottabb megfogalmazást, s ekképp az újgrammatikus törvényszerűség-fogalom előzményének tekinthető.

Szokás hivatkozni arra, hogy Budenz mindezek ellenére később megismerkedett az újgrammatikus gondolatokkal. Emlékeztetnek (Lakó i. m. 170-171) Fr. Misteli-nek Lautgesetz und Analogie című tanulmányáról írt ismertetésére (NyK 15(1880), amelyben Curtiushoz híven (Vö. Curtius, Bemerkungen über die Tragweite der Lautgesetze. 1870) — és mellesleg Benfeyvel (Die Spaltung einer Sprache in mehrere lautverschiedene Sprachen. 1877) némileg szemben elutasítja az újgrammatikus gondolat következetességét: „Hangtörvények következetessége és a hasonlat hatása természetesen más nyelvekben is tapasztalható s az illető külön nyelvészetek nem mellőzhetik módszereiben ez alapelvek alkalmazását. Csak az a kérdés, vajjon más nyelvkörben is oly szigorú és kivétel nélkül való-e a hangtörvény következetessége, mint az említett újabb iskola az indogermán nyelvekre állítja? S kell-e igazán azt, a mi a föllállított hangtörvénnyel meg nem egyező mindenkor hasonlati hatásnak tulajdonítani, s nem inkább azt a lehetőséget is megengedni, hogy a valóban működő hangtörvény részletes föltételeit kellőleg föl nem ismerhettük?” (kiemelte H.P. — NyK 15(1880): 469). Fontos ez a nyilatkozata, mert arra utal, hogy némileg módosította korábbi, 1864-ből idézett hangfiziológiai érvelését a hangváltozás magyarázatában. Kár, hogy Budenz felfogása a hangváltozásról bővebben és teoretikusabb formában nem fogalmazódott meg. Persze erre leginkább akkor lett volna lehetősége, ha tervezett összehasonlító hangtanát (hangtörténetét) az új nyelvészeti eszmékhez igazodva összeállíthatta volna. Mindez azonban egy meg nem valósult lehetőség feltételezése. Budenz értékelésében nyilván nem nézeteinek várható alakulásából, hanem a műveiben követett gyakorlatából indulhatunk ki. Ezért kell egyetértenünk Setälä értékelésével: „...Budenznak nem volt tiszta fogalma arról, hogy a hangváltozások történeti jelenségek, a melyek meghatározott időszakba esnek; a hangváltozások kronológiájának meghatározását Budenz műveiben nem találjuk meg.” (NyK 23(1893):339). Ez az értékelés szemben áll a Lakó Györgyével („...Budenz józan meggondolás alapján mellőzte... a hangtörvények szigorú alkalmazását”, l. Lakó, i. m. 170), vi-

szont megegyezik a saját véleményemmel, akárcsak ez a szintén Setälä-től származó még keményebb ítélet: „Ha Budenz finnugor építménye nagyrészen megdőlt is, a romok között bizonyára igen sok alkalmas kő található, a melyet az új épületbe is be lehet illeszteni" (i. m. 340). Ezt a feltevést napjaink igazolják, amikor Budenz bizonyos megállapításait az új finnugrisztika — más módszerekből kiindulva — visszahozza a tudományba. Régi gondolatok újrafogalmazása mindig is hozzátartozott a tudományos haladáshoz.

Lakó több ízben is emlegetett Budenz kismonográfiájának ismeretében legújabbán némi meglepődéssel olvasom Lakó György Was war und was ist Finnougristik? című polémiáját (Annales Univ. Sc. de R. Eötvös nominatae. Sectio linguistica 14. 1986), amelyből olyan Budenz-apológia kerekedik ki, hogy az már szinte a fetiszizáláshoz vezet. Budenz sokoldalú munkásságára utalva itt is hangoztatja, hogy nem volt ugyan újgrammatikus, az etimológiában a szabályos hangmegfeleléseknek mégis nagy jelentőséget („grosse Bedeutung"!) tulajdonított (i. m. 44), s végső összegezésként ekképp foglalja össze véleményét: „Aus Obigem können wir den Schluss ziehen, dass Budenz in vielen Fragen modernere Auffassung vertrat als manche seiner Zeitgenossen², seine diesbezüglichen Äusserungen sind aber ausserhalb Ungarns Grenzen unbekannt geblieben, ja sie sind sogar auch in Ungarn in Vergessenheit geraten, oder sie werden dort einfach verschwiegen." (i. m. 45). Már-már kezdünk valamiféle nemzetközi tudománytörténeti összeesküvésre gondolni, csak hogy ennek valószínűsítéséhez jó volna tudnunk, mit hallgattat el vagy felejt el az utókor? Lakónak ez a meglepően sommás ítélete ugyanúgy torz képet ad a valóságról, mint az az állítása, amely szerint: „...die neue Sprachwissenschaft unserer Zeit will aber von seinen sonstigen Verdiensten nicht mehr wissen" (i. m. 44).³

3. Ahlqvist és Budenz kapcsolatai ismertek, Genetzcel való kapcsolatáról lesz még szó. E helyütt viszont érdemes foglalkozni azokkal a hangsúlyeltolódásokkal, amelyek Budenz és Otto Donner működésében észlelhetők. Nem a MUSz. és a VglWb. közötti értékelésre gondolok: Donnernek az egyszótagos gyököket (és ezek gyengült, illetőleg „kiterjesztett", azaz erős változatait) erőszakoló módszerétől nem sokkal különbözik Budenz szó-

egyeztetési gyakorlata, amely ugyanazon hang változásait különböző irányokban is lehetségesnek véli, és Donnerhez hasonlóan a gyök-rekonstrukcióval is operál — ha nem is címszavakban. Még csak nem is arra célzok, hogy Budenznek a Verzweigung-beli sikertelen kísérletével szemben Donner Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen (Acta Societatis Scientiarum Fennicae 11. 1879) című osztályozása az uráli családfamodell alapjaként hosszú időn át bevált, annak ellenére, hogy Budenz ezt a munkát erőteljesen megbírált (NyK 16(1881):120-144). Ezekkel az általában ismert dolgokkal szemben azokra a különbségekre akarok itt rámutatni, amelyek e két kiváló tudósnek a távolabbi nyelvrokonságról vallott (netán változó) nézeteiben észlelhetők.

Otto Donner — kései korszakában — Diefenbach, Europaeus, Thomsen után ősrökonságnak kommentálható összefüggést sejtett az indogermán és finnugor nyelvcsalád között. Számolt ugyan — például összehasonlító szótárában — a tárgyalt finnugor szavak, gyökök esetleges altaji vonatkozásaival is, magát az ún. urál-altaji hipotézist azonban nem annyira genetikai, mint inkább tipológiai megközelítésben vizsgálta az Über die Charakteristik der ural-altaischen Sprachen und die Typen des Sprachbaues című értekezésében (Actes du douzième Congrès Internationale des Orientalistes. Rome 1899), s noha e korban az urál-altaji elmélet különböző változatokban általánosan elterjedt volt, Donner volt az, aki a Castrén képviselte urál-altaji hipotézisből már 1878-ban, illetőleg 1881-ben kiemelte a szamojéd és a finnugor nyelveket és kölcsönös szoros összetartozásukat bizonyította (Die samojedischen Sprachen und die finnisch-ugrischen. In: Atti del IV Congresso Internazionale degli Orientalisti 1878. Tom. II. Firenze 1881. 231-251; még MSFOu. 71(1936): 51-71).

Budenz József viszont láthatólag jobban bízott az urál-altaji nyelvrokonságban, az indogermán-finnugor rokonságot határozottan ellenezte. N.Anderson Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen című könyvéről (Dorpat 1879) közzétett ismertetésében Anderson feltevését „el-
tévesztett”-nek minősíti (NyK 15(1880):324) és bírálatát ilyen szavakkal vezeti be: „E munkának czíme nagy vést hirdet az al-

taji összehasonlító nyelvtudománynak. Ugyancsak szétrombolással vagy tetemes csonkítással fenyegeti az által, hogy az altaji nyelvcsaládból egyik csoportot kiszakítván egy másik nyelvcsaládkhoz törekszik szorosabban hozzákötni..." (uo. 309). Érdemes felfigyelni a terminológiára is: Donnernél „ural-altaisch", Budenznál „altajiság", amihez hozzátartozik, hogy elvégre ő az altaji összehasonlító nyelvész tanára volt.

Megjegyezzük, hogy Budenznek a magyar nyelv „altajiság"-áról vallott nézete időről időre módosult: kezdetben a magyart a törökhöz nagyon közel állónak vélte, majd a finnugor és a török közötti átmeneti csoportba sorolta (akárcsak Hunfalvy, 1. Szinnyi: MNY. 19(1923): 20-22), és még később jutott arra az állásfoglalásra, hogy a magyar az ugor (=finnugor) nyelvcsalád immanens része (MUSz. III.), de ezzel egyidejűleg megtartja mégis az ennél nagyobb egységet képező altaji nyelvcsoporthoz rokonságon nyugvó egymás mellé sorolását a következő csoportosításban: 1. finnugor, 2. szamojéd, 3. török, 4. mongol, 5. mandzsú-tunguz csoport (NyK 16(1881): 153-157).

Visszatérve Donner állásfoglalásaira, azt tapasztaljuk, hogy említett 1879. évi előadása óta mindig megfontoltan nyilatkozott nyelvcsaládunk távolabbi rokoni összeköttetéseiről. A hetvenes évek előtt azonban nem oly tartózkodó: pályája elején meglehetősen érdeklődéssel követi egzotikus nyelvek lehetséges párhuzamait a finnugorsággal. Az állásfoglalásban néha óvatos, máskor kevésbé, sőt olykor még mintha lelkesedne is bizonyos, ma már képtelenségnek tűnő elképzelésekért.

1862-ben a Litteraturblad för allman medborgerlig bildning című lap 16. évfolyamának 558-566. lapjain cikket ír Baskiskan och Finskan címen. Ebben beszámol Louis Lucien Bonaparte herceg Langue Basque et langues Finnoises című tanulmányáról. Donner elismeréssel szól Bonaparte nyelvészeti érdemeiről⁴ és említésre méltónak, érdekesnek tartja azt az elképzelést, hogy a finnek Európa őslakói lehetnek. Az efféle nézet — véleménye szerint — a nemzeti öntudatot serkenti.⁵ Majd W.v.Humboldtnak egy művére is hivatkozva (Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens. Berlin 1821), amely szerint Ibéria népe nemcsak Spanyolországot népesítette be, hanem Dél-Franciaországot, Észak-Olaszországot és a Földközi-tenger három nagy szigetét is, ek-

képp folytatja ismertetését. „A finnek mint Szicilia őslakói! Mily rendkívülinek hangzik fülünknek, hogy eleink testvérei azt a földet mondták magukénak, ahol az Etna őrzi égig érő ormait és még a szirtes Korzikát is, ahol a világot meghódító Napoleon született; mindezt immár tovább nem vonhatjuk kétségbe.”⁶

E romantikus *captatio benevolentiae* után vázolja a baszk nyelvre vonatkozó kutatásokat és e nyelv jelenségeit szembeesíti finnugor és szamojéd (sőt néha altaji) nyelvek adataival, hozzáfűzve ugyan, hogy bár a részletekben való elmélyedés bizonytalan, a felsorolható jelenségek nagy száma mégis kielégítő (i. m. 565). Cikkét egy ilyen programmatikus felszólítással fejezi be: „Castrén szilárd fundamentumot teremtett; de ha népünk valamelyest közvetlenül is hasznára akar válni az emberiségnek, akkor elsősül is szükséges, hogy törődjünk azzal, ami reánk tartozik. A nyelvészetet ezért sem szabad elhanyagolniuk kutatóinknak, hanem azt komolyan kell venniük.”⁷

Donner 27 éves volt akkor, amidőn e sorokat leírta, de később is élénken érdeklődött minden olyan jelenség iránt, amely a finnség távolabbi rokoni viszonyaira vonatkozhatott. Az általa publikált írások némelyikében a hetvenes évek közepéig a korabeli nyelvészeti szenzációk iránti fogékonysága is tükröződik. 1876-ban a Kirjallinen Kuukauslehti 3. számának 81-82. lapján rövid szemlét ad az etruszk nyelv esetleges finnugor vagy „turáni”, sőt külön is az ún. „turáni” nyelvek szóba hozott dél-amerikai kapcsolatairól (W. Corssen, I. Taylor, W. Deecke, L. L. Bonaparte, illetőleg egy bizonyos vicomte de Porto Seguro írásai nyomán): ezeket a föltételezéseket megfelelő távolságtartással, mondhatni elutasítóan kommentálja. Azonban e korszakának bizonytalanságaira, az új elméletek iránti érdeklődésére utal, hogy 1875-1876-ban hosszabb tanulmányt tesz közzé az Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar 18. évfolyamában (27-41) ezzel a címmel: Akkadiskan (Sumeriskan) och de Altaiska språken. Ez idő tájt fedezték föl a sumer és akkád nyelveket, kezdték megfejteni a mezopotámiai ékírásos emlékeket, s az új, eddig ismeretlen nyelveket is megpróbálták genetikailag is elhelyezni a világ nyelvei között. Donner ismerteteti ebben a tanulmányban François Lenormant, Joseph Halévy, Friedrich Delitsch, Archibald H. Sayce kutatási eredményeit,

azokat a próbálkozásokat, amelyek a sumer és akkád agglutináló jellegéből következőleg az újonnan fölfedezett nyelvek rokoni szálait az ún. „turáni” nyelvek irányába próbálták fölgöngyölíteni. Donner maga is hozzátesz etimológiai és grammatikai kiegészítéseket az altaji és akkád esetleges együvértartozásához, de elég óvatos formában, nem kötelezve el magát a sumer-akkád és altaji rokonság mellett. Mégis azzal zárja le fejtegetéseit, hogy: „Nem látszik lehetségesnek, hogy mindezeket a számos egyezéseket, amelyek oly mélyrehatóan érintik e nyelvek egész jellegét, pusztán véletlen hasonlóságoknak tulajdonítsuk.”⁸

Minden bizonnyal ez az a cikk, amelyről az éppen Párizsban tartózkodó Simonyi Zsigmond is megemlékezik egy 1876. május 28-i keltezésű, Budenznek írt levélben: „Úgy látszik, Lenormant az altaji nyelvek közül véletlenül éppen a mienkkel ismerkedett meg valamennyire, s azért azt hitte, hogy az ő új agglutináló nyelve [= a sumer] az ugor csoporthoz áll legközelebb. Bizonyítva, azt hiszem, még nincs itt semmi, s nem is látom át az egésznek célját és hasznát... Annál csodálatosabb, hogy Donner egy pár nap előtt ide érkezett cikkében egészen csatlakozik Lenormanthoz és kiváltképp az osztjakkal való hasonlóságot fődöz fel a szumeri nyelvben. Talán azért, hogy az osztjások az ugor népek közül legközelebb laknak Babylonhoz?!” (közli Rubinyi M.: NyK 53(1951):284).⁹

Budenz a sumer kérdésről nem nyilatkozott — tudtommal. Ám például Hunfalvy Pál — megfelelő distinkcióval — mégiscsak fontolgatta egy időben a sumer — altaji rokoni vagy legalábbis hasonlósági viszonyokat a Budapesti Szemlében közölt „Bábel tornya” című akadémiai értekezésében 1857-ben, föltehetőleg Jules Oppert hatására (l. M. Érdy, The Sumerian, Ural-Altaiic, Magyar Relationship: A History of Research. Part I. The 19th Century. New York 1974. 130-131 kk), sőt később Lenormanthoz írt 1875-i levelében és az 1876-ban megjelent Magyarország Et-nographiájá-ban is futólag említi e lehetőséget, bár láthatólag különösebb megfontoltság nélkül. A továbbiakban nem tesz utalást erre az akkor találgatásszámba menő feltételezésre (l. Érdy i. m. 182-183).

A mezopotámiai ékirásos emlékek tehát Budenz figyelmét elkerülték, vagy egyáltalán nem érdekelték. Donner viszont nyo-

mon kísérte ezeket a hatvanas-hetvenes években nagy lendülettel zajló kutatásokat, s érthető módon latolgatta az újonnan fölfedezett nyelvek genetikai hovatartozását. Mégsem tekinthető az uráli - sumer rokoni gondolat propagálójának: megfelelő kritikai érzék birtokában kísérte figyelemmel az ékírásos emlékekkel foglalkozó tudomány fejlődését és a korábban megemlített elméleti lehetőségről lemondott: Akkadiskan, Sumeriskan och Mediskan című tanulmányában (Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar 24 (1881-1882):5-24) teljesen visszazokzik a finnugor nyelvek és a mezopotámiai nyelvek kapcsolatának lehetőségétől. E tanulmányában beszámol az ékírással kapcsolatos újabb vizsgálati eredményekről, majd összefoglalóan ezeket átlapítja meg: „A mi kutatási eredményeink ekképpen azt bizonyítják, hogy az akkád nyelv külsődleges szerkezete nem akadályozza teljességgel az altaji nyelvekkel való ősi rokonság lehetőségét, amennyiben ezt oly távoli időpontra helyezzük, amikor az utóbb említett még nem különült el, vagy nem jutott el mai formájának kialakulásáig. Ám ettől a pusztán lehetőségétől nagy mértékben eltávolodtunk az Oppert és Lenormant által képviselt hátrározott állásfoglaláshoz képest. A valóságban később ui. a legfontosabb analógiák a számnevekben téves olvasatoknak bizonyultak, s az érintkezési pontok az altaji nyelvekkel rendkívül megcsappantak, úgy hogy a rokonság valószínűsége az akkáddal semmiképpen sem nagyobb mint bármely délindiai dravida vagy afrikai idióma és az akkád kapcsolata. Max Müller kétségkívül megpróbálta összefűzni az altaji és a dravida nyelveket egy nagyobb csoportba, melyet „turáni“-nak nevezett, de erre az állítására éppoly kevés bizonyítékot tudott fölmutatni, mint azok, akik a földkerekség minden nyelvét egyetlen ősnyelvből vezetik le. Ekképpen hát amint nem található nyelvészeti ok arra, hogy a hasonlósági alapon az akkád az altajihoz tartozna, be kell értnünk azzal, hogy továbbra is ugyanolyan izolált helyzetűnek tekintsük, mint a baszkot Európában.”¹⁰

Ezzel kapcsolatos nézeteinek fejlődéséről ugyancsak világosan beszámol az 5. Orientalista Kongresszuson, a Paul Haupt előadásához csatlakozó referátumában (vö. P. Haupt, Die akkadische Sprache. Vortrag gehalten auf dem fünften Internationalen Orientalisten-Congresse zu Berlin. Mit ... einem Anhang

von O. Donner Über die Verwandtschaft des sumerisch-akkadischen mit den ural-altäischen Sprachen. Berlin 1883. XLIII + 48 l.). Ebben a fűggelékben ismerteti 1876-ban közzétett tanulmányának eredményeit (az említett Öfversigt...1875-1876. kötetében). Előadja itt, hogy noha Lenormant és mások kutatásai alapján „kényszerítő” bizonyítékot nem látott is a „űuráni” (=urál-altaji) és akkád, sumer közötti rokonságra, bizonyos nyelvi hasonlóságok alapján „...konnte...die Möglichkeit einer ursprünglichen Verwandtschaft nicht von vornherein in Abrede gestellt werden” (i. m. 40). „Wenn demnach die Verbalbildung des Akkadischen keinen sicheren Aufschluss über die weiteren Verwandtschaftsverhältnisse ... geben konnte, so war doch wenigstens so viel klar, dass der Zusammenhang des Akkadischen mit den ural-altäischen Sprachen, falls er überhaupt je vorhanden war, der Ausprägung der jetzigen Verbalgestalt der meisten dieser Sprachen und somit auch dem Auseinandergehen derselben vorangegangen sein musste. [Bekezdés] Die Annahme einer derartigen verwandtschaftlichen Verbindung erschien...nicht unwahrscheinlich” (i. h.). Majd a névutók, számnevek, névmások közti egyezésekre utalva kifejti, hogy akkoriban ezek a gyér jelek „...liesen ...die Zusammenstellung des Akkadischen mit den ural-altäischen Sprachen annehmbarer erscheinen als seine Eingliederung in irgend einen anderen Sprachstamm” (i. m. 41). Az újabb kutatásokat — főleg Hauptét — figyelembe véve azonban most újra vizsgálta e kérdést. „Um es vornherein auszusprechen, stimme ich mit HAUPT darin überein, dass das Sumerisch-Akkadische entschieden keine ural-altäische Sprache ist. Es kann in keiner Weise mit irgend einem...dieser Sprachen näher verbunden werden und es liegt...nichts vor, was die Annahme einer Urverwandtschaft...dieser Idiome irgendwie wahrscheinlich machen könnte” (i. m. 42).

Világosan látszik tehát, hogy Donner ezzel végleg elkülönítette magát azoktól a próbálkozásoktól, amelyek a mezopotámiai ékírásos emlékek nyelvét a finnugor vagy urál-altaji nyelvcsalád keretében szándékozták elhelyezni. A dilemma Donner számára eldőlt s e kérdésre többé nem is tért vissza. Legalábbis nyomtatásban.

Levélben azonban újólá említí e kérdést Mahler Edének. Mahler (1857-1945) jeles ókörtörténész és egyiptológus még a század elején foglalkozott a sumer-magyar nyelvrokonítás ügyével. Ítélete elmarasztaló volt (1. Komoróczy Géza, Sumer és magyar? Budapest 1976. 20-21, 126), amit Komoróczy megbízható, jó szaktudásával magyaráz. Része lehetett azonban nézetének alátámasztásában Donner egy eddig publikálatlan levelének is. Az eddig ismert dolog, hogy Mahler és O. Donner kapcsolatban álltak. Mahler 1898. április 28-án írt levelében írásban kérdezte meg Donner véleményét a sumer-akkádról, s lehet hogy később az urál-altaji és a sumer rokonság ügyéről is. Ezt tanúsítja O. Donner Taorminából 1904. április 13-án kelt — eddig publikálatlan — válaszlevele (OSzK Levelestár), amelyben többek között a következőket írja: „Was die verwandtschaft der Ural-altaischen sprachen unter einander betrifft, ist sie ja bis auf weiteres eine auf gewissenen ähnlichkeiten beruhende vermutete, noch nicht wissenschaftlich erwiesene. Nur die einzelnen idiome der finnischugrischen gruppe sind so weit bekannt und bearbeitet, dass man grossen lücken ungeachtet nicht mehr an einer ursprünglichen einheit zweifeln kann. Geht man aber über diesen hinaus, so verschwimmen die festen grenze ineinander." S a későbbiekben így folytatja: „Und nun das sumerisch-akkadische! Wie viel semitisches lehn-gut steckt in dem jetzt bekannten material? In zwanzig jahren ist ja die auffassung über das sprachliche material wesentlich verändert worden. Können nicht weitere jahrzehnte wieder durch neue entdeckungen ähnliche veränderungen mit sich bringen. Angenommen aber dass das jetzt gewonnene resultat bestehen wird, zeigt das sumerische so viele eigentümlichkeiten, dass es kaum mit einer jetzt lebenden altaischen sprache als verwandt erwiesen werden kann, und es mit einem früheren stadium irgend einer dieser gruppen, die vollständig unbekannt ist, zu identifizieren, ist ja einfach undenkbar.

Wir bleiben daher auf dem jetzigen standpunkte der forschung bei dem negativen resultat stehen, dass einerseits die gegenseitige verwandtschaft der ural-altaischen sprachen noch nicht wissenschaftlich erwiesen worden ist, andererseits daher ein urteil über das verhältnis des sumero-akkadischen zu den

postulierten ural-altaischen unmöglich abgegeben werden kann...". Az O. Donner keze írásával olvasható levél mellé csatolva (láthatólag Mahler Edéével) az alábbi följegyzés készült: „Wir sehen somit, dass der finnische Sprachforscher *Otto Donner* nicht nur im Jahre 1883 — und zwar wie Hoemel meint, auf Grund der damals noch mangelhaft vorliegenden sumerischen Materialien — die Verwandtschaft des sumerischen mit dem Ural-altaischen abgelehnt hat, er thut es auch heute noch.”¹¹

Donner elsősorban szanszkritista képzettségű volt, érthető különleges érdeklődése a Mezopotámiában fölfedezett ékírásos nyelvek problematikája iránt. A tudomány fejlődésével lépést tartva azonban meglehetősen hamar belátta, hogy az uráli és altaji nyelvekkel föltett kapcsolat illúzió. Érdekes, hogy Budenzet, aki szintén művelt volt a szanszkritban, teljesen hidegen hagyták a mezopotámiai nyelvek körüli problémák. Ő viszont — ahogyan láttuk — az altaji, illetve török és finnugor (magyar) közötti kapcsolatok tisztázása iránt volt inkább fogékony.

Érdekes lenne nyomon kísérni Budenz és Donner kapcsolatát is. Levelezésük alighanem tárgyyszerűbb volt és talán kevésbé bensőséges — bár a 70-es évek közepétől tegeződtek! —, mint az a viszony, ami Ahlqvist és Budenz leveleiből érzékelhető. Sőt, helyenként a rivalizálás jelei mutatkoznak, pl. abból az ismeretéből, amelyet Budenz írt Donnernek a finnugor nyelvekkel kapcsolatos nevezetes osztályozásáról (NyK 16(1881): 120-144). Talán jellemző is ilyen értelemben, hogy Budenz 1872. december 30-án Donnernek, a „Lieber Freund”-nak írt levelében elutasítja, illetőleg korainak tartja Donner kezdeményezését egy finnugor nyelvészeti folyóirat indítására (akárcsak Hunfalvy és A. Schiefner, l. MSFOu. 71(1936): 113-115). Igaz, később — 12 év múlva — csatlakozik a Finnugor Társaság alapítóihoz és szép szavakkal emlékezik meg 1884. március 24-én a Suomalais-ugrilainen Seura történelmi hivatásáról (közli Kannisto: JSFOu. 50/3 (1938-1939): 104), ám egy évtizeddel előbb, 1874. április 13-án Ahlqvistnek ekképp ír Donnerrel kapcsolatban: „Nun habe ich in freund Donner sozusagen einen rivalen bekommen [ez utalásnak fogható fel a Vergleichendes Wörterbuchra - H.P.], und zwar einen, der sein ziel viel höher steckt und demselben mit ent-

schieden kühnen schritten zueilt oder zustürmt. Es ist eine schöne sache um rasche und leichte bewegung, auch auf dem geistigen gebiete; doch so wie ich das terrain kenne, auf dem wir uns bewegen, finde ich nur einen höchst vorsichtigen langsamen gang angemessen. Ich will damit andeuten, dass zwischen D. und mir ein wesentlicher unterschied des verfahrens besteht, dem denn auch sehr verschiedene resultate entsprechen. Doch werden Sie und andere berufene schon über uns urteilen und den weg bezeichnen, auf dem wir (versteht sich nebenbei per titubationes et errores) schliesslich zu einer festen grundlage für unsere sprachvergleichung gelangen können." (közli Kannisto: JSFOu. 50/3(1938-1939): 94). Lehet, hogy Budenz alkatát irritálta Donner nagy perspektívájú nyitottsága és sokirányú érdeklődő-kezdeményező készsége? Úgy látszik, hogy — ha ez így volt — Ahlqvistban rokon lélekre talált, aki 1876-ban ezt írja Budenznek: „Suuret matkatuumat kuvattelevat täällä ylipään meidän nuorten ... mielissä aina siitä saakka kuin meidän kuuluisa maanmiehemme Nordensköld täältä kautta palasi nykyiseen kotopaikkaansa Stockholmiin. Itsekukin — ja olletikin Donner — tahtoisi tehdä jotakin Nordensköldin-tapaista taikkapa edes Castrénin-tapaista; vaan kykyä ja neroa ja kuntoa, sitä ei heillä ole tarpeeksi, ja näin jäänevät heidän tuumansa vain tuumiksi." (Aug. Ahlqvist, Kirjeet. Toim. M. Hirvonen — K. Lahikainen. Helsinki 1982:220.)

4. A Budenzre vonatkozó irodalomnak van azután egy-két olyan tézise, amely nem elég világos és bővebb tájékozódásra serkent. Mindenekelőtt „elmagyarosodás”-ának ügyét vegyük szemre. Kétségtelen, hogy Budenz működése elválaszthatatlan a magyar nyelvészet történetétől, de német voltát kétségbe vonni nem lehet, annak ellenére, hogy működésének 25. évfordulója alkalmából — midőn a Budenz Albumot átnyújtották neki — 1884. március 17-én a Hungária Szállóban tartott ünneplesen Gyulai Pál meglepő fordulattal ezt mondotta: „Megkísérlem őt új címen ünnepelni mint *magyar hazafit*, mint azon tudósok és írók egyikét, kik az elnyomatás napjaiban küzdöttek a nemzetért. Ő akkor szerette meg nyelvünket, amikor azt üldözték...Magyar hazafi lett...” (közli Petz: NyK 50(1936): 358). Nos, ez nyilvánvaló túlzás, amelyet az ünnepi felköszöntő hevében a századvég

orációs stílusa, túlzott retorikája adhatott Gyulai szájába. Mégis: e felfogás napjainkig fenn tudott maradni. Balázs János „a magyarrá lett nagy nyelvész”-t tiszteli benne (Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Budapest 1970. 21), s hasonlóan vélekedik Kálmán Béla Budenzről: „Annyira magyar lett, hogy csekély kivétellel magyarul írta könyveit, tanulmányait.” (i. m. 138-139.)

E nézetekkel szemben tény, hogy Budenz pusztán tudományos érdeklődéstől vezettetve települt át Magyarországra, politikai ügyekkel nem foglalkozott és arról sincs tudomás, hogy a nemzetért kiállt volna az elnyomatás éveiben. Igaz: magyarul jól megtanult, de művei zömének magyar nyelvűségét többé-kevésbé a kényszer szülte. (Magyarul írt leveleiben — Jalavának — bizonytalanság tapasztalható olykor-olykor az igeekötők, a tárgyas ragozás, a határozott névelő használatában, a sorrendezésben, a szóhasználatban. Lehetséges volna, hogy magyar közleményeinek nyelvét átnézte?)

Nem céлом az, hogy Budenz glóriáját tépázzam (érdemei alapján ez nem is volna tehető), emberi figurájának kontúrosabb kibontakoztatásához mégis szükséges néhány, ez idáig nem emlegetett tényt felsorolni. Ezek az adatok, megnyilatkozások arra utalnak, hogy Budenz beilleszkedése a kezdetben idegen környezetbe nem ment könnyen. Főleg a 60-as években és a 70-es évek elején nem volt zavartalan a magyarsághoz és a magyarországi állapotokhoz fűződő viszonya. Nehézségekkel kellett megküzdenie, sok mindenben másképp viselkedett, mint ahogy azt egyesek elvárták volna tőle, több minden szokatlan, idegen volt tőle és számos nehézséget kellett áthidalnia, hogy a 70-es évek közepén, a 80-as években akklimatizálódjon az akkori Magyarország állapotaihoz.

Budenz Magyarországra költözése után elég rendszeresen hazalátogatott. Ezekről az útjairól leveleiben is, feljegyzéseiben is így emlékezik: „in patriam”. 1969-ben ezt írja feljegyzéseiben (MTA Kézirattár Nytud.4-r.156b): „Akademia - ex offo vernachlässigt — die Nagy gyűlés 10-17,4 wo neue Statuten bereitet werden ganz ignoriert.

12,7. Abends schrieb ich: „Dr Budenz József, az altaji öszszechasonlító nyelvésznet magántanára e félévben nem tart előadást" — und schicke es morgen ein."

Ugyanebben a kéziratban 1870. májusában ezt jegyzi fel: „Gegenwärtig akad. nagygyűlés — das alte schauspiel. Scandal mit Sámueldíj den Vámbérys schmarren 'Szóegyezések' erhalten werden. Heftige cooperation darüber in der értekezlet jetzt von 23,5." Június 13-i bejegyzés: „Vorgestern — entscheidende verhandl[un]g um m[ein]e stell[ung] zur Akad[emie] zu entscheiden: Fogarassi's mongolische reiseplan wieder von der blindfolgenden clique acceptirt — und sie proclamirt somit in der classe ihre herrschaft, die sie mit freunde geniessen möge, um von der nachwelt ihren ruhm zu ernten... Auch Barna schliesst sich an den dumdar [=török ill. perzsa *domdār dumdar* 'sereg, derékhad'-HP] Vamberys an — mit dem esel mag ich nicht d[ie] freundschaft[af]t h[alten]. Kein gemeinschaft mit der geistigen rohheit. Vor mir steht nur der eigne weg, auf dem ich schliesslich als mein eigner berater sein muss u[nd] will. Es m[uss] sich aber auch hilfe und ermutigung spender finden. Vorerst — endgültige absag[un]g vom magyarismus. Von einer activität sei es an Akad[emie] od[er] Universität...".

Ezekre az egyetemmel és az Akadémiával kapcsolatos hangulataira később visszatérünk. Más tények is utalnak Budenz beilleszkedési zavaraira. V. Tervonen volt szíves levélben közölni egy levélrészletet, melyet Barna Ferdinánd 1871-ben írt O. Donnernek, s az alábbiakat írja Budenzről, akit egyébként régóta ismer (Budenz naplószerű feljegyzéseinek első évében, 1866-ban szerepel egy Barnával s Blomstedttel közös kirándulás Szárra; ám Barna voltaképpen mindvégig Budenz köréhez számított): „... hän hylkäsi kaikki unkarilaisia ystäviensä; pakoitti heitä kanssansa vaan saksalaisiksi puhumaan; kävi ahkerasti saksalaiseen thatterihin; luki ainoaan unkarin kansalle vihollisia saksankielisiä sanoma-lehtiä; akatemian istunnoissa teki häirityksiä j.n.e. Budenz parka!"¹²

E levélrészlet értékeléséhez figyelembe kell venni, hogy „szegény Budenz" valóban és letagadhatatlanul német származását-voltát nem tagadhatta meg, hazájának mindvégig Kurhesent tartotta (l. Kannisto: JSFOu. 50/3(1938-1939): 58,63).

Barna Ferdinánd pedig konok magyar nemesi értelmiségi volt, aki képességeivel kitűnt kortársai közül s minden bizonnyal szakmai okokból csatlakozott Budenz köréhez — önálló véleményalkotásának következetes fenntartásával.¹³

Visszatérve Budenzre: ezek voltak azon évek, amikor a legkellemetlenebbül érezhette magát Magyarországon. Nagy nehezen állást kapott, magántanári habilitációja aránylag simán lezajlott, sőt 25 éves korára az MTA lev. tagja lett ugyan, de egyetemi tanári kinevezése egyre késett. Ezzel magyarázhatók azok a rossz hangulatú levelek, amelyeket ez idő tájt írt A. Ahlqvistnek, s melyekben panaszkodik (1870. ápr. 21.), hogy az ember könnyen elveszíti kedvét Magyarországon, ha olyan haszontalan dolgokkal foglalkozik, mint a magyar nemzet nyelvének kutatása. „Ernste teilnahme für studien der art ist im lande gar keine vorhanden”, írja és így folytatja: „die 'Magyar tudományos Akadémia' hat zwar ein ihrem titel würdig entsprechendes palais, aber in der linguistischen classe oft bedeutende mangel an vorlesungen (-besonders seitdem...die vereinigte classe der linguisten und belletristen die neu creirte würde eines classensecretärs ... hrn Gyulai übertragen hat der dem fast ausschliesslichen gegenstande der classe...sehr ferne steht)“ (idézi Kannisto i.m. 76). Még elkeseredettebben ír aug. 11-én: „Ich bin zwar aus innerer neigung ein liebhaber und pfleger ungrischer sprachwissenschaft, und muss wünschen, dass...eine pflege derselben irgendwo bestehe...aber dass diese wissenschaft grade in ungarischer form vorhanden sei, dass grade eine ungar. Akademie der mittelpunkt und eine ungar. Universität das seminarium derselben sei, - das haben in erster linie andere zu wünschen und anzustreben, denen die so zu sagen auch nationale pflicht wäre. Ich habe wohl auch früher den wahn gehegt, dass es so werden könne; aber bin davon nun gründlich geheilt. Die betreffende classe der Ungar. Akademie... ist nämlich zerfahren, und auch demoralisirt, indem eine gänzlich unfähige und unverständige, aber gemeines intriguiren nicht verschmähende clique in derselben dominirt ... Dazu kommt die bedauernswerte nationale engherzigkeit der Akademie, die um alle welt nichts anders als magyarische geschriebe-

nes herausgibt... [HP kiemelései] Hieraus folgt, dass ich am treiben der Akademie keinen tätigen anteil mehr nehmen kann." (Kannisto i.m. 77-78).

Ezek kéziratári feljegyzéseivel egybecsengő szavak, melyek sem „magyar hazafiságával”, sem „magyarul publikálásra” való önkéntes törekvésével, hajlamával nem állanak összhangban. S hogy nem jószántából írt magyarul, s ekképp művei külföldön nem voltak túlságosan ismertek, arról panaszkodik Blomstedtnek is. Az alkalmat erre az kínálta, hogy Blomstedt a Halotti Beszéd-ről írt finn nyelvű könyvét Hunfalvynak és Budenznek megküldte a következő ajánlással: „a magyar Akadémia rendes tagjainak, a híres nyelvtudósoknak”. Erre Budenz 1869. június 4-én ekképpen reagált: „meg kell jegyezmem, hogy én hála Istennek nem vagyok a magyar Akadémiában semmiféle rendes tag, s ennek a 'parádés'-intézetnek („parade-institut”) megújított szabályai szerint nem is leszek azzá, sőt a legkevésbé sem óhajtok azzá lenni. Protestálnom kell a híres attribútum ellen is...mert én eddigelé 'híres' munkáimat csakis magyar nyelven írtam, s tudvalevőleg a magyar nem tartozik a legolvasottabb nyelvek közé, főképp mint-hogy...maguk magyar uraimék sem nagy buzgalommal olvassák saját irodalmukat, legkevésbé pedig a tudományos műveket, noha a magyar nyelvre és rokonaira vonatkozik is, minthogy az efféle dolog tudvalevőleg nem válik valami nagy becsületére ennek a nagy nemzetnek [HP kiemelése]” (idézi Setälä NyK 23(1893): 335-336).

Személyes sérelmeivel függenek össze ezek a panaszos levelek, melyeknek lényege abban foglalható össze, hogy az egyetemi altajisztikai professzúrára sem találunk az illetékesek megfelelő személyt, holott erre minden feltétel [nyilván az ő személyében - HP] megvolna. A végkövetkeztetést így fogalmazza meg Ahlqvistnek: „Es hat alles seine grenzen; sogar die gutmütigkeit der geduldigen deutschen [HP kiemelése]. - Nächstes semester erscheine ich also nicht mehr auf der Universität.” (Kannisto i.m. 78). Ez is az 1870. augusztusi levélből való idézet s mindezen szavak, melyeket a levelekből idéztünk korrelálnak a naplószerű feljegyzéseiből vett töredékes megnyilatkozásokkal. (L. még a függelék e cikk végén.)

Két oka volt Budenz válság-helyzetének. Az egyik az Akadémiával kapcsolatos. Nem volt tudatában annak, hogy az Akadémia nagyfokú átalakulásának a periódusába csöppent bele, nem fogta fel, vagy nem értelmezte helyesen az ebből következő ellentmondásokat és minden ebből fakadó, őt közvetlen érintő jelből személyes megbántást, mellőztetést érzett ki.

Helyzetének értéséhez tudni kell, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1831-ben elfogadott alapszabályai a kiegyezés körüli s azt követő idők politikai átalakulása révén gyökeres megreformálást követeltek, s az új alapszabály 1869-ben életbe is lépett. Az új alapszabály előkészületi munkálatai során két irányzat csatározott egymással: a régi reformkori nézethez közel állók továbbra is a humán tudományokat és a nemzeti irodalmat ápoló intézménynek kívánták látni az Akadémiát, míg Eötvös József progresszív csoportjának az volt a véleménye, hogy az Akadémiának tágabb körben olyan tudományos feladatokat is vállalnia kell, amelyek az ország polgári fejlődését, elmaradott iparának felvirágzását és a haladó világ mellé való felzárkózását segítik elő. Ez rendkívül konstruktív és modern elképzelés volt akkor, amihez hozzá kell fűzni, hogy Eötvös a természettudományok jövőt formáló szerepe mellett természetesen a társadalomtudományok feladatát sem becsülte le a nemzet egészének alakítása szempontjából. Végül is az új alapszabály a haladó és a konzervatív erők kompromisszumaként az Akadémia feladatát így fogalmazta meg: „A tudomány és irodalom magyar nyelven művelése és terjesztése.” E mondatban megfogalmazott célkitűzés minden egyes szava kellőképpen hangsúlyos, ám éppen e kompromisszum, a kettős feladatok különböző módon való érvényesítése éles hangú bírálatokra adott lehetőséget a hetvenes években, de egyben megváltoztatta az Akadémia osztályainak szervezeti rendjét is (l. Pach Zsigmond Pál (főszerk.), A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. Budapest 1975. 139-144).

Budenz egy átalakulóban lévő Akadémiában találja magát, s nem leli helyét. A szervezeti átalakulást személyi konzekvenciák nem tudták azonnal nyomon követni s a kutatás igényeinek megfelelő új formák kialakulása is késlekedett. A korábbi (önkényuralmi) időszakban a nyelvtudományban kezd ugyan a szigorú értelemben vett szaktudományos nézetrendszer és metodika „meg-

fogható" kritériumok alapján szembeszállni a romantikus nyelvészkedők kalandos ábrándképeivel, a sémi, az iráni vagy egyéb rokonságot keresők táborával. Az átszervezés után az ellentétek más formát is öltenek: a diszciplináris kutatásokat szorgalmazó liberális irányzat kerül szembe a konzervatív nacionalizmus képviselőivel. Nehezítették a tudományos élet, a szellem szabadságának kibontakozását nemegyszer személyes konfliktusok is. A nemzet tudományos hírnevének megteremtése, a tudomány művelése és terjesztése volt a meghirdetett cél s ez szükségszerűen alkalmas volt a reformkori fő funkciók, a nemzeti nyelv és irodalom műveléséért folytatott tevékenység lazítására, ami egyben az Akadémia társadalmi szerepét is gyengítette. E veszély elhárítására emeli ki az új Alapszabály az Akadémia irodalomtámogató feladatát. Ennek a korszaknak a mérlegét tehát a specializálódó szaktudományok és a reformkorból is táplálkozó nemzeti erők nyomása billenti hol ebbe, hol abba az irányba.

Ami az Akadémia I. Osztályát illeti, ennek élére Gyulai Pál került, s ez a körülmény az osztály életére, működésére rányomja bélyegét: a Gyulaiban megtestesülő népies-nemzeti irodalompolitika és a személyében képviselt hatalom révén olyan irányító mechanizmus alakul ki, amely lassacskán valóban egy szűkebb csoport (Budenznél = clique) érdekeit képviseli. Ez az Akadémián belül, de egyre inkább az intézmény falain kívül is újabb feszültségek forrásává lesz (l. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 105-218).

Egybeesik ezzel, hogy a társadalom nyugodt felszínét 1870-1871-ben nem várt események zaklatták: a párizsi kommün és a porosz militarizmus agresszív fellépte láttán Arany János titoknoki jelentésében e világeseményekre célozva indokolja a szerény eredményeket: „kinek volna kedve építeni, mikor a föld köröskörül hatalmasan reng, s eddigi építményét roskadozni látja...” (A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 151). E világesemények hatása egyébként Budenz kéziratári feljegyzéseiben is tükröződik: ebben az évben (1870) a szokásosnál terjedelmesebben fejti ki aggodalmait a világ — s hazája — további alakulása felett. Nézetei, várakozásai egyáltalán nem optimisták. Ahogyan nem optimista, sőt lemondó az egyetemi professzúra elnyerése dolgában is.

Budenz kétségei, aggályai tehát mélyebb összefüggésekkel is magyarázhatók. Ezek egy részét ő maga, az események külső szemlélőjeként, a szakmájában elmélyedő tudósként nem mindig fogta fel kellő tisztánlátással, holott pl. Eötvös József eltökélt küzdelmét jó tudósok megnyerésére — akár külföldről is — látania, érzékelnie, tapasztalnia kellett. Mindenesetre ez az a mélypont, amely arra az elhatározásra vezet, hogy a „magyariz-mussal” szakítva esetleg elhagyja az országot és Szentpétervárra telepedik le. Erre utalhat akadémiai kéziratári feljegyzéseiből az 1870. aug. 14-i és szept. 12-i bejegyzés. Előbbi szerint: „endlich schreiben an Wiedemann in Ptbg - mit der ernstesten Anfrage.” Utóbbi értelmében: „Vorläufige antwort Wied. erhalten. Es lässt sich hoffen.”

E rövid, odavetett sorokat bővebben magyarázza Ahlqvisttel folytatott levelezése. Eddig idézett panaszai alapján Ahlqvist 1870. aug. 27-én és okt. 14-én följánlja közvetítő segítségét esetleges pétervári elhelyezkedése ügyében — az öregedő Wiedemann szóba jöhető utódként. Véleménye szerint Budenz nagy tudására szükség lenne Pétervárott, s alkalmaztatása érdekében iparkodik A. Schiefner támogatását is megnyerni (A. Ahlqvist, Kirjeet. Helsinki 1982. 168-169 és 170-171). Erre a lehetőségre még két ízben visszatér (1871. febr. 16. és 1871. ápr. 13., l. i. m. 172, 180).

Budenz azonban nemcsak Ahlqvisttel és — ahogy láttuk — Wiedemann-nal levelezett ebben az ügyben, hanem Schiefnerrel is, és ennek alapján már 1871-ben lehetősége mutatkozott arra, hogy a pétervári akadémián adjunktusi állásra pályázzon, bár az akkori németellenes hangulat miatt a pályázat elfogadása a plénumban nem volt éppenséggel garantálható. Budenz ezért jobbnak látta egyelőre Budapesten maradni s tervét későbbre vagy teljességgel elhalasztani. Ekkoriban kapott ugyanis konkrét ígéretet a budapesti egyetem dékánjától a ny. r. tanári állásra (l. Kannisto i. m. 82-83), amiről egyébként 1871. jan. 6-án Ahlqvistet is tájékoztatta. Kinevezésére azonban várni kellett: ezt dr. Pauler Tivadar a minisztérium nevében 1871. április 13-án költségvetési okból (az országos képviselőháztól nem engedélyezve) még elutasította (Nyr. 65 (1936): 71-72). Budenz

professzori kinevezési okirata végül is 1872. április 11-én lett jóváhagyva (uo.).

Budenz 36 éves korára professzor lett. Ez meglepéssel s nyugsággal tölti el, mert hosszú-hosszú évek hallgatása után 1872. ápr. 13-án levelet ír „guru”-jának, Th. Benfeynek (közli Futaky UAJb. 40(1968):1-2). Csakhogy ebbe az öröm hangján kívül sok keserű felhang is vegyül az elmúlt 14 év magyarországi tapasztalataiból: „Sie schrieben schon vor Jahren, dass zu den Deutschen, die in der fremde mit pflege und verbreitung der sprachwissenschaft betraut worden, auch Budenz in Ungarn gehöre. Gewiss viel ehre für mich...Doch wagte ich nicht Sie über die wahre beschaffenheit dieser sogenannten betrauung aufzuklären und mancher versuch dazu scheiterte an der ironisch-bitteren stimmung, die sich jedesmal meiner bemächtigte und in einen klagetön umzuschlagen drohte, den ich verschähen musste. Heute ist es anders. Ich kann Ihnen ruhig mitteilen, dass ich in den nahezu 14 jahren meines ungarischen daseins allerdings stark versauert bin, und unter dem geistigen landesklima wol so stark gelitten habe, dass ich mich als für Deutschland unbrauchbar betrachten muss. Das ist nun einmal schicksal über das man sich trösten muss. Ich kann dies nun auch mit der gewissheit, jetzt endlich eine stellung errungen zu haben, von der ich ausser der seither entbehrten materiellen aisance wenigstens hinreichend moralischen Druck erwarten darf, um mich als einen nicht eben unnützen arbeiter im garten der sprachwissenschaft zu bewähren.

Die oben erwähnte betrauung, von der Sie also damals noch prophetisch antizipierend gesprochen, hat nunmehr in bester form stattgefunden. Man hat nun endlich, was schon der selige Eötvös beabsichtigte d.h. zu vollziehen sich bereit finden liess, an der Pester universität eine lehrkanzel für vergleichende altajische sprachwissenschaft errichtet was im hinsicht auf ein speciell national-ungarisches wissenschaftliches interesse schon längst hätte geschehen sollen. Die amtliche publication dieser tatsache erfolgte gestern, zugleich mit meiner ernennung zum ord. prof. für diesen neuen lehrstuhl...“.

5. Budenz révbe ért, visszakozott pétervári terveitől, megszervezte budai életét, melyet a szorgos munkán kívül nyugodal-

mas és kedélyes társasági együttlétekekkel tett változatossá. Ennek egyik színhelye a kruzskok. Váradi-Sternberg János (Utak, találkozások, emberek. Budapest-Uzsgorod 1974. 245) a 80-as évekre teszi a kruzskok létrejöttét, elképzelhető azonban, hogy ez az „intézmény” már a 70-es években megalakult, ahogyan Décsy (UAJb. 35 (1964): 262) és Kálmán B. (Budenz József. In: Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Budapest 1970. 144) vélik. Emellett szólhat, hogy Budenz korán észrevette az orosz nyelvismeret fontosságát a finnugor tudományokban, s hogy pétervári törekvéseinek előkészületeiként is s föl lehetne fogni a russzkij kruzskok alapítását, melyben egyébként része lehetett Sztjepan Jakovlevics Kolumbovnak (1852–1926), a budapesti orosz konzulátus tréfásan Kolumbuszként emlegetett titkárának is. A korábbi alapítás melletti érv, hogy Budenz „Feljegyzései”-ben már 1875-től találni folyamatos orosz nyelvű bejegyzéseket, ami arra utal, hogy ezt megelőzőleg kezdte orosz tanulmányait. S ne feledjük: Barna (e kör tagja) szintén a 70-es évek közepén (pontosabban 1877-ben) járt Oroszországban, s ehhez is kellett nyelvi felkészülés.

Talán helyzetének rendeződésével is összefügghet a kruzskok intézményesítése? Akárhogyan is van: Budenz élete 1872 után lett kiegyensúlyozott. Fogadja hazai és külföldi vendégeit hol Hess János vendéglőjében, hol egyéb helyeken, majd később Ugórvárnak titulált Lisznyai u. 19. sz. alatti házában. Láthatólag jól hozzászokik a magyarországi körülményekhez, az Akadémiával és az egyetemmel is konszolidálódik viszonya.

Bőréből mégsem bújhat ki: magyarrá nem válik, németségét őrz¹⁴, a magyart jól ismeri ugyan, kiejtésében mégis érződik az idegenszerűség. Nemcsak Arany János csipkelődései utalnak erre, hanem Munkácsi Bernát — akit ő néha Philovogulosznak becézett — is úgy emlékezik vissza Budenz óráira, hogy azokat nehezen tudta követni, részben Budenz akadozó előadásmódja, idegenszerű kiejtése miatt, de azért is, mert nem volt tekintettel arra, hogy tanítványainak nagy része kezdő, s magyarázat nélkül ontotta magából a tömérdek műszót, melyek értelme a legtöbb hallgató előtt homályos volt. „Szerencsére Budenz tanítványai Simonyi óráit is látogatták — írja Munkácsi —, melyeken

csakhamar tisztába jöttek a Budenznek ismertnek föltételezett fogalmakkal, s erre Budenz előadásai a legnagyobbfokú érdekeséget nyertek." (Nyr. 59(1930): 204).

6. Utolsó vitatémaként Budenz és Barna viszonyát kívánom taglalni, amelyről eddig vajmi kevés szó esett a szakirodalomban. Barnának Donnerhez írt levélrészlete, Budenz Feljegyzéseinek egy odavetett megjegyzése arra utal, hogy a két tudós között volt valami feszültség. E mindkét részről barátságtalan szavak azonban nem a nyilvánosságnak szánt, hanem bizalmas megnyilatkozások. Minden jel egyébként arra utal, hogy kettejük viszonya a felszínen mégiscsak korrekt volt. Barna Ferdinánd voltaképpen nem volt tanítványa Budenznek, de a köréhez tartozott s ott bizonyára gyakran megfordult. Már amennyire ez egy magányos agglegénytől és másoktól független literátortól elvárható. Budenz kézírataiból tudjuk, hogy a 60-as évek elejétől (1862-től) feltétlenül ismerték egymást, s Blomstedttel, Ahlqvisttel, Aspelinnal, Jalavával közös kirándulásokat tettek (1862, 1866, 1874). Budenz 1868 márciusában Feljegyzéseiben írja, hogy „Akad. nagygyűlés. Barna megvál.” Barnáról tudjuk, hogy jelen volt a Budenz magyarországi 25 éves működését ünneplő vacsorán. Kétségtelen továbbá, hogy az akadémiai Nyelvtudományi Bizottság 1865. évi (nov. 5.) ülésén „Hunfalvy Pál és Budenz József 1. tagok a Kalevala című finn eposznak Barna Ferdinánd múzeumbeli könyvtári őrségéd által készített magyar fordításáról, melynek megbírálására meg voltak bízva, adák be tudósításukat, mely szerint ez a fordítás a finn nyelvnek teljes és átható ismeretét tanúsítja s oly szerencsésen sikerült, hogy az a magyar irodalom becsületére fog válni [HP kiemelése], ha bár minden közelebbi érdektől elvonatkozunk is, mely pedig már a nyelvrokonságtól fogva is valóban létezik. A bizottság tehát nagyon ajánlja az akadémiának, hogy a Kalevala-fordításnak kiadását határozza el.” (NyK 5:476).

Ezekből az ellentmondásos jelekből arra következtetnek, hogy a két férfiú szakmai kérdésekben együttműködött, erre feltétlenül szükségük is volt, függetlenül attól, hogy mi volt a személyes véleményük egymásról.

Van azonban még egy olyan zavaros, vagy összekuszált ügy, melyben nem ártana tisztábban látni. Barna Kalevala-fordításának értékeléséről van szó. Domokos Péter szerint: Barna nevét „csak mint az első teljes magyar Kalevala fordítóját emlegetik, rögtön hozzátéve, hogy átültetése gyarló, tökéletlen, s nem finnből, németből készült. Fordítása Vikaré mellé állítva valóban szinte kifigurázható; hálás témája is ilyképp a Kalevala-fordítások Barnát elmarasztaló, Vikárt magasztaló filológiai egybevetésének” (NéprNyelvtud. 24-25(1980-1981):285-286; s hasonlóképpen nyilatkozik a V. Kaukonen A Kalevala születése című könyvéhez írt Utószavában. Budapest 1983. 239).

Ez az idézet három állítást tartalmaz: Barna Kalevala fordítása gyarló (sőt tökéletlen); illetőleg: nem finnből, hanem németből fordította az eposzt, sőt harmadjára: egyenesen nevetséges.

A három állításnak egy Vikártól származó emlékezés az alapja. E szerint Budenz azt mondta volna Vikárnak, hogy Barna Ferdinánd Kalevala-fordításának két hibája van: nem tud elég jól finnül, ám ez a kisebb baj, sokkal nagyobb hiányossága, hogy magyarul sem tud úgy, ahogyan az a Kalevala fordítójától elvárható lenne, hiszen nem igazi költő. Vikár azzal fejezi be ezt az anekdotont, hogy Budenz szerint Barna műfordítása nem is igazi Kalevala, hanem csak „holmi Barnevala” (Domokos i. h. 286, ill. Vikár Nyr. 65(1936): 68-69).

Az öregedő Vikárnak ez a visszaemlékezése meglehetősen ellentétben áll Budenznek és Hunfalvynak a Nyelvtudományi Bizottsággal tett hivatalos értékelésével...

További félreértés forrása az a levél, amelyet Budenz 1870. november 20-án írt Blomstedtnek (közölte A.J. Joki. In: Lakó-Eml. 108-109), s melyben többek között ez olvasható: „Freund Barna yhä vaan Kalevaloitsee; mein freund vom Ofener Barnassus, der verseschmied (runon-seppä) Lindner trägt sich mit dem plane, ihn unter dem titel 'Barnevala, finn hősköltevény' zu besingen. Der tag, an dem seine Kalevalaübersetzung...im drucke vollendet sein wird, darf einer würdigen feier nicht entbehren.” Majd felszólítja Blomstedtet arra, hogy kívánatosnak tartaná, ha erre a tervezett ünnepségre ő is küldene egy kis üdvözlő verset: „Es wäre ausgezeichnet, wenn wir ihn [ti. Barnát] da

mit einem kleinen finnischen carmen überraschen könnten, das würde ihn gar sehr glücklich machen. Schicken Sie mir doch ein solches, etwa bis ende December" (i. h.). Ez a levél egyrészt arról vall, hogy a Barnevala elnevezés Lindnertől¹⁵ származik (s nem Budenztól, mint vélik), másrészt arról, hogy Budenz komolyan tervezte Barna ünneplését a Kalevala-fordítás megjelenése alkalmából, s ezért kérte föl Blomstedtet finn nyelvű verses köszöntő írására.¹⁶

Egyértelmű e levélből, hogy Budenz ünnepel(tet)ni készült Barnát Kalevala-fordítása megjelenésekor. Az erre utaló levélbeli szándék, esetleg éppen Vikár említett visszaemlékezésének negatív fényében, a visszájára fordult a Barna Ferdinándról értekező szerzőnek egy sajtó alatt lévő cikkében (Kiegészítések, helyesbítések. Néhány pótlólagos adat Barna Ferdinándról, a komplex uralisztika egyik korai művelőjéről című írásomhoz. In: Néprajz és Nyelvtudomány 1987: s. a.): Domokos P. itt ezt a levelet a Barna és Budenz közötti feszült viszony jeleként értelmezi, a levél stílusában „nem is enyhe iróniát” lát. Hozzáteszi továbbá, hogy V. Tervonen rábukkant az MTA Kézirattárában Budenznek egy eddig nem emlegetett kéziratára, amely számos példával Barna fordításának bírálatát tartalmazza. Egyben föltelevézi, hogy ez a kritika, ha egyáltalában megjelent, akkor németül és föltehetőleg külföldön történt a publikálás.

A Budenz levél azonban semmiképpen nem ironikus: mind a német, mind a finn szövegrészek a sajátos budenzi humor termékei. S Budenz ünneplési szándékának komoly volta Blomstedt válaszából is kiderül. A V. Tervonen által emlegetett kézirat pedig voltaképpen kommentárokat, filológiai észrevételeket tartalmaz Collan svéd és Barna magyar Kalevala-fordításához. A kézirat jegyzetanyagnak tekintendő, nem kész cikknek: lehetett volna belőle esetleg bírálat, mégpedig objektív bírálat, de nem lett. Benyomásunk szerint ugyanis Budenz értékelni tudta Barna fordítását (l. Függelék).

Ezek után megkockáztatjuk azt a kérdést, megbízható-e az idős, akkor 77 esztendőös Vikárnak 1936-ban közzétett története, pontosabban azok a kijelentések, amelyeket Budenz szájába ad, hogy nevezetesen Barna sem finnül, sem magyarul nem tudott, költőnek sem elég jó, s ezért szükséges a Kalevalát újból le-

fordítani. Domokos Péter újabban (NéprNytd. 24-25(1980-1981): 286) maga is fölteszi azt a kérdést, hogy Vikár emlékezete „vajon mennyiben hiteles?”.

Kezdjük az első állítással: tudott-e Barna finnül? Nehéz finn tudásának fokát megítélni több mint egy század távolából. Korabeli dokumentumok szerint kiváló nyelvtelhetség volt, viszont tény, hogy Finnországban sosem járt. A Setälä által a Valvoja 1909. évi évfolyamában (282-284) közzétett Barna-levél 1865-ből mindenesetre nem természetes - de bonyolult szerkezeteket, körmondatokat használó finn nyelven van írva. V. Tervonen írásbeli közlése szerint azonban Barna nyelvismerete fejlődött: későbbi finn nyelvű leveleinek nyelve felülmúlja a Setälä által közzétettét.

Második kérdés: németből fordította-e a Kalevalát Barna? Ez az állítás hamis. Barna — ezt egyébként előszavában közli — a fordítás során tekintettel volt A. Schiefner német fordítására. Ez minden ilyen jellegű műfordításnál érthető eljárás, pláne olyan körülmények között, hogy a 60-as évek közepén Fábrián finn nyelvtanán, Hunfalvy olvasókönyvén, néhány más külföldi nyelvtanon kívül legfeljebb Renvall szótárának első fele állt Barna rendelkezésére.

A németből fordítás melletti egyetlen érveként Vikár azt említi, hogy: „A Barna-féle fordítást kezembe véve, hamar észrevettem, hogy az nem tisztán az eredetiből, hanem Schiefnernek akkor már közkézen forgó jeles német átültetése alapján készült. Mingyárt az első sor elárulja ezt: Werde von dem Geist getrieben. Íme a Barna-féle fordítás az első sorban ugyanezzel kezd: 'Hajt a lélek' és utána mondja el azt, amit a Kalevala első sora az eredetiben kifejez, ahol szó sincs lélekről és annak hajtóerejéről: 'nagy a kedvem'." (Nyr. 65(1000):69).

Vikár érvelése nem meggyőző: a *mieli* jelentései közül a 'lélek' és a 'kedv' egyaránt előfordul Barna első sorában, míg Schiefner pusztán a *Lust* szót használja, amelynek 'lélek' jelentése nincsen is. Barna tehát nagyon jól értette a *mieli* jelentéseit. A *hajt* ige viszont magában foglalja az állásfoglalásra, cselekvésre késztetést (*hajt az indulat*), s a német *treiben*-nel való szemantikai hasonlósága önmagában nem germanizmus, még ha lehet is benne Schiefner¹⁷ hatás.

Budenz állítólagos motivációi között az is szerepel, hogy Barna magyarul sem tudott jól. Különös, hogy ezt éppen a német anyanyelvű Budenz lett volna hivatva eldönteni... A valóságos helyzet bemutatására szeretnék itt közölni néhány rövid részletet a Kalevalából, a Schiefner német, valamint Barna és Vikár magyar fordításait is melléteve. Ki-ki megítélheti ezek alapján, tudott-e eléggé jól magyarul Barna, telezsúfolta-e fordítását germanizmusokkal és figyelmen kívül hagyta-e a finn szöveget.

Tudtommal egyébként Vikár 1936. évi Nyelvőr-beli cikkében nincsen arról szó, hogy Barna fordítása germanizmusokkal van tele és hogy kényszeredett avagy suta. Ő csak beszámol arról, hogy Budenz mivel indokolta az új fordítás szükségességét.¹⁸

I. ének 1-20

Mieleni minun tekevi,
Aivoni ajattelevi
Lähteäni laulamahan,
Saa'ani sanelemahan,
Sukuvirttä suoltamahan
Lajivirttä laulamahan;
Sanat suussani sulavat,
Puhe'et putoelevat,
Kielelleni kerkiävät,
Hampahilleni hajoovat.
Veli kulta, veikkoseni,
KauNIS kasvinkumppalini!
Lähe nyt kanssa laulamahan,
Saa kera sanelemahan
Yhtehen yhyttyämme;
Kahta'alta käytyämme,
Harvoin yhtehen yhymme,
Saamme toinen toisihimme
Näillä raukoilla rajoilla,
Poloisilla Pohjan mailla

Schiefner:

Werde von der Lust getrieben,
Von dem Sinne aufgefordert,
Dass ans Singen ich mich mache,
Dass ich an das Sprechen gehe,
Dass des Stammes Lied ich singe,
Jenen Sang, der hergebracht;
Worte schmelzen mir im Munde,
Es entschlüpfen mir die Töne,
Wollen meiner Zung' enteilen,
Wollen meine Zähne öffnen.
Goldener Freund, mein lieber Bruder,

Vikár:

Mostan kedvem kerekedik,
Elmém azon töprenkedik,
Hogy ím dalra kéne kelni,
Ideje volna énekelni,
Nemek nótáit dúdolni,
Fajok énekeit fújni;
Szavaim szétolvadnak számban,
Beszédim buzognak bátran,
Nyelvemre sűrűn sietnek,
Fogaimra folyton folynak.
Édes játom, jó barátom,
Gyermekkori gyöngy korácsom!
Jer ide, énekeljünk együtt,
Kettesben a kántust kezdjük,
Most hogy újra összejöttünk,
Két felől ide kerültünk,
Ritkán is jövünk így íme,
Látjuk egymást szemtől-szembe,
Mi szegény hazánk határán,
Pusztaságos Pohja táján.

Barna:

Hajt a lélek, nagy a kedvem,
Gondolatom unszol engem,
Fognom dalhoz, énekléshez,
Kezdenem a regéléshez,
Hadak sorát levezetnem,
Nemzetségdalt énekelnem;
Számban a szók olvadoznak,
A mondatok omladoznak,
Nyelvem hegyén hullámszanak,
Fogaim közt rést keresnek.
Arany felem játzó-társom,

Theurer, der mit mir gewachsen!
Komme jetzt mit mir zu singen,
Komme um mit mir zu sprechen,
Da wir uns zusammentraten
Von verschiedenen Seiten kamen,
Selten kommen wir zusammen,
Kommt der eine zu dem andern,
In den armen Länderstrecken,
Auf des Nordens armen Boden.

18. ének: 119-132
(Anni Väinämöinennek)

"Elä tyhjiä valehi!
Tunnen mie kalanku'unki;
Toisinpä isoni ennen,
Tosin valtavanhempani
Läksi lohta pyytämähän,
Taimenta tavoittamahan:
Oli verkkoja venonen,
Laivan läysi laskimia,
Siinä nuotat, siinä nuorat,
Siinä tarpoimet sivulla,
Atraimet alla teljon,
Pitkät sauvaimet perässä;
Kunne läksit Väinämöinen,
Ulkosit, Uvantolainen?"

Schiefner:

"Sprich nicht lauter leere Lügen!
Kenne gut der Fische Laichzeit,
Früher fuhr mein Vater oftmals,
Fuhr gar oft der greise Alte,
Lachse aus dem Fluss zu fangen,
Lachsforellen mitzubringen:
Netze lagen in dem Boote,
Voll von Garnen war das Fahrzeug,
Netze hier und dorten Schnüre,
Grosse Stangen an den Seiten,
Gabeln an den Ruderbänken,
Lange Stöcke bei dem Steuer;
Wohin gehst du, Väinämöinen,
Ziehst du aus, o Freund der Wogen?"

50. ének: 600-620

Muut kaikki oli opissa,
mie en joutanut kotoa
Emon ainoan avusta,
Yksinäisen ympäriltä;
Piti oppia kotona,
Oman aitan orren alla,
Oman äitin värttinöillä.
Veikon veistolastusilla,
Senki piennä, pikkaraisna,

Velem együtt nőtt korácsom!
Jöszte velem énekelni,
Velem együtt regélgetni,
Miután most összejutánk,
Szerte hosszan jártunk után;
Ugy is ritkán találkozunk,
Össze ritkán akadhatunk,
E nyomorú határokon,
Pohjolai bús tájakon.

Vikár:

"Ne hazudozzál hiába!
Ismerem halak ívásit;
Nem így indult én atyuskám,
Nem így én öregem egykor,
Útjára lazac-lefogni,
Hálfiakat háborgatni:
Hálóval hajója telve,
Törrel vala a dereglye,
Ottan gyalmok, ottan madzag,
Ott zurbolók oldalaslag,
Ülőke alatt szigonyok,
Hajófarban hosszú rudak;
Merre mégy el Väinämöinen,
Utazol Uvantolainen?"

Barna:

"A mit beszélsz sült hazugság!
Értem én az ívás sorát,
Édes apám is egykoron,
Jó öregem szint' máskoron,
Eljárt lazac-halászatra,
Hegyí pisztráng fogdosásra,
Csupa háló volt a hajón,
A csolnakán csupa gyalom,
Itt egy kötél, ott egy háló,
Csákllyák voltak az oldalon,
Padok alatt voltak villák,
A kormánynál hosszú póznák;
Hován indulsz Väinämöinen,
Igyekszel Uvantolainen?"

Vikár:

Mások művelőbe mentek,
Én hazulról el nem voltam,
Egyetlen anyám ápoltam,
A magányos mellett voltam;
Tanulgatni otthon kellett,
Rúd alatt az éléstárban,
Szülém orsócskája mellett,
Bátyám szíjófája mellett,
Azt is apró kis koromba,

Paitaressuna pahaisna.
Vaan kuitenki, kaikitenki,
Laun hiihin laulajoille,
Laun hiihin, latvan taitoin,
Oksat karsin, tien osoitin;
Siitäpä nyt tie menevi,
Ura uusi urkenevi
Laajemmille laulajoille,
Runsahammille runcoille
Nuorisossa nousevassa,
Kansassa kasuavassa.

Rétümögbe rosszalkodva.
Ánde mégis mindhiába,
Csupát törtem új danákra,
Csupát törtem, gallyat szeltem,
Ágat nyestem, útat leltem;
Innen megy az út ezentúl,
Az új ösvény innen indul
Dicsőbb dalok szerzőinek,
Különb ének költőinek
A törekvő zsenge népben,
A növekvő nemzedékben.

Schiefner:

Andre waren in der Lehre,
Ich nur konnte nicht von Hause,
Von der Seite meiner Mutter,
Aus der Nähe dieser einz'gen;
Hatt' zu Hause meine Lehre,
An dem Sparren unsrer Kammer,
An der Spindel meiner Mutter,
An dem Schnitzspan meines Bruders,
Schon in meiner frühesten Jugend,
In dem ganz zerlumpten Hemde.
Doch wie dies nun auch sein mag,
Hab' den Weg gezeigt den Sängern,
Zeigt den Weg und bog den Wipfel,
Brach die Zweige, bahnt' die Pfade;
Hier nun führt den Weg in Zukunft,
Hier eröffnet sich der Fusspfad
Für die Sänger, die begabter,
Für die reichlichen Lieder
In der Jugend, die sich hebet,
In dem wachsenden Geschlechte.

Barna:

Tanulhattak mások, én nem,
Csupán én nem menekhettem
Jó anyámnak oldalától,
Egyetlenem szárnya alól,
Otthon kelle nevelésem
Őn házunknál megszereznem,
Édes anyám guzsalyánál,
Bátyám faragó padjánál,
Még parányi gyermekenten,
Ringyes-rongyos ingeskémben.
De hát mégis, mindazáltal,
Utat törtem dalaimmal,
Utat törtem, mutatgattam,
Galyat téptem irtogattam;
Az ösvény itt kezdődik,
Az új pálya innen nyílik,
Termékenyebb dalszerzőknek,
Tehetségeseb versköltőknek
A növekvő nemzedékben,
Az ifiú nemzetségben.

E próbák alapján az elfogulatlan szemlélő egykönnyen megállapíthatja, hogy Barna fordítása korrekt, magyarsága nem rossz, sőt helyenként leleményes, hogy a finn eredeti ismeretében készült (természetesen figyelve Schiefner német szövegére, érthető módon). Éppen ezért alaptalan megállapításként kell elkönyvelnünk azt az általánosítást, amely a Barna-féle Kalevala-fordítást élvezhetetlen, mesterkélt és kifejezetten rossz, tehát „kifigurázható” alkotásként értékeli.

Ha kiegészítésül elolvassuk Barna előszavát, akkor abból az is nyilvánvalóvá válik, hogy fordítása meghatározott alapelvek szerint készült: „Fordításomat rímes versekben eszközölnék nem kívánom tekinteni, ha még is közel jár hozzá, ez is csak azért van, mert hazai közönségünk ízlését is szem előtt kellett tar-

tanom. Az eredeti szöveg versei is csak kivételképpen azok, valamint nem mindig rímeseek a székely balladák sem, melyek szerkezetét leginkább tartom vala szemem előtt" (XIV.1.). Továbbá: „Utánoztam a finn verselést a következőkben: a) a közbelső rímeket mind megtartottam s hasonlókkal adtam vissza. b) A szükség úgy hozván magával a sorokat gyakorító ígéssel pótoltam, hogy a 8 szótag ki legyen, máskor ismét összehúzásokat eszközöltem, de csak oly esetekben, ahol ezt a nép valóban teszi" (XV. 1.). Ugyanitt hálát mond Hunfalvy Pálnak, aki az eposz fordítására buzdította és „Gyulai Pál úrnak, kinek már a nyomtatás folyama alatt nem egy becses figyelmeztetésében részesültem, melyeknek mint oly ember, a ki a költő díszes nevére igényt teljességgel nem tarthat [kiemelte - HP] - sokszor jó hasznát vettem."

Barna művét figyelemmel kísérték Finnországban is. O. Blomstedt már 1866-ban beszámol arról, hogy Fábián I. nem egészen sikeres fordítása kiadatlan, de „Barna úr sikereobb Kalevala fordításának a kézírata már készen van"¹⁹ (Kirjallinen Kuukauslehti 1866: 146). A fordítás sorsát nyomon követik. Th.R. (=Rhein) a Kirjallinen Kuukauslehti 1869. évi évfolyamában (35-36) arról tudósít, hogy „...Barna úr fordítása a hírek szerint már három éve kész, de anyagiak hiányában eddig nem tudták kinyomatni. A Magyar Akadémia, amely a kiadás költségeit fedezi, a művet hozzáértő személyeknek adta ki véleményezésre, akik arról igen elismerő szakvéleményt mondtak... Egy hazánkfiától hallottuk ugyancsak, akinek módjában állott Barna úr kéziratát megsemlélni, hogy azt dícséret illeti. Itt kell megemlítenünk, hogy a magyar nyelv természete — úgy hírlük — nagy mértékben lehetővé teszi azoknak a külsőleges díszítő elemeknek a használatát, amelyek a mi népköltészetünkre jellemzők, mint pl. az alliteráció t.k.; Barna úr ezeket a kézenfekvő lehetőségeket minden bizonnyal nem hagyta kihasználatlanul."²⁰ S mindehhez hozzátartozik, hogy J.R. Aspelin, aki 1874-ben Magyarországon járt, megemlíti, hogy a Finnország iránti érdeklődés láthatóan megnőtt Barna Kalevala-fordításának és Hunfalvy útleírásának megjelente óta (V. Tervonen. In: Barátok - rokonok. Budapest 1984. 74).

Barna fordításának visszhangja tehát eleinte jónak mondható Finnországban. Bíráló hangok a Vikár fordítás megjelenésekor jelentkeznek, Setälä részéről. Igaz, tudomásunk van arról, hogy Budenz O. Donnernak írt magánlevelében 1871. július 7-én örömmel, de nem túl lelkesen írt e fordításról, utalva arra, hogy Barna meglehetősen szabadon kezeli az anyagot, s magyarsága oly érdes (!), amit a nyelv nehezen bír el (?!), hozzáteszi azonban: „Von diesen steinen des anstosses abgesehen, liest es sich aber im ganzen recht gut.” (V. Tervonen levélbeli közlése). Ez a vélekedés azonban magánlevélben történt, nyilvánosságra nem került, ahogyan Barnának Budenzről írt magánvéleménye sem.

A két tudós között tehát nyilván volt — kapcsolataik nyilvános fenntartása mellett — egyféle belső ellentét, amely jobbra magánjellegű és bizalmas megnyilatkozásokból tárható fel, de értelmes, felvilágosult emberek lévén mégiscsak megbecsülték egymás munkáját, kölcsönösen szükségük volt az együttes tevékenységre.

Setälä szájából hangzottak el az első szirén-hangok. A FUFU 10 (1910): 26-27. lapján azt írja Barnáról: „Beim übertragen hielt Barna an dem hauptprinzip fest, dass die übersetzung möglichst genau sein müsse. Er versuchte auch den finnischen satzbau [? - HP] im ungarischen nachzubilden. Die folge davon war aber, dass die übersetzung nicht recht geniessbar geworden ist, zumal da Barna kein dichter war.” Ugyanez olvasható egy évvel korábban finnül kiadott Kalevalan kääntäjistä ja käänöksistä c. tanulmányában (Valvoja 1909:282), csakhogy itt még néhány olyan „apró” észrevételt is tesz Barnával kapcsolatban, ami finnországi népszerűsítéséhez egyáltalán nem járult hozzá. Ezek a következők: a) jelzi — bár aligha tartozik ide —, hogy a Valvoja 1883. évfolyamában (100-101, 326) gúnyolták azt a túlfeszített érdeklődést, amely finn részről Magyarország iránt megnyilvánul, amire a hirtelen haragú Barna akképp reagált, hogy ezek után látni sem óhajtja ezt a lapot; b) itt teszi közzé Setälä Barnának 1865-ben Ahlqvisthez finn nyelven írt levelét, annak bizonyosságaként, mennyire rosszul tudott finnül (uo. 282-284); c) a Vikár fordítás kellő megdicsérése után Vikár saját megfogalmazásában közöl egy történetet e fordítás indítékairól (uo. 286-289). A Vikár nyilatkozat lényegében megegyezik az 1936.

évi Nyelvőr-beli cikk szellemével, azzal a különbséggel, hogy Budenznek nem tulajdonít kijelentéseket Barna finn vagy magyar nyelvtudásáról és tehetségéről. Pusztán annyit mondott neki kb. 30 éve (tehát a 80-as években) Budenz, hogy ha csakugyan jó költő, akkor újra kellene fordítania a Kalevalát. Vikár válaszára pedig — miszerint az már le van fordítva — Budenz az ismert módon válaszolt: „Mutta se ei olekkaan Kalevala, se on Barnevala.” S ehhez már saját véleményeként fűzi hozzá: e szó-játék mulattatta, mert ismerve a Kalevala költői szépségeit, Barna fordítását teljesen költőietlennek találta; Barna Kalevalája nem ihletett poéta, hanem egy tudós fordítása, amely érdeemes ugyan, mert képet ad az eposz tartalmáról [sic!], s ezen érdeme miatt választotta meg az Akadémia Barnát tagjai közé.²¹ A mű 1871-ben jelent meg, de most már nem kapható, s ez is motiválja új fordítás készítését.

Az igazság kedvéért ki kell jelentenünk, hogy Setälä véleménye nem teljesen megalapozott (ennek okait most nem firtatjuk).²²

A csillogó-villogó Vikár fordítás mély homályba, feledésbe és mellőztetésbe taszította a Barnáét. Vikár fordításának értékei mellett ezt a folyamatot erősítették különböző nyilatkozatai²³ és Setälä állásfoglalása is. Holott azt azért mégiscsak figyelembe kellett volna venni és méltányolnia lehetett volna a finnországi és hazai szakköröknek, hogy az Új-Kalevala teljes és verses fordításai közül Barnáé a harmadik volt (1852 Schiefner német és 1864–1868 K. Collan svéd fordítása után; az 1867-ben kiadott francia Új-Kalevala — L.A. Léouzon Le Duc műve — prózai fordítás. Vö. Lönnrotin aika. Toim. Pekka Laaksonen. Helsinki 1984. 195). Barna munkássága tehát nem pusztán a magyar–finn kapcsolatok szempontjából jelentős tett, hanem általános művelődéstörténeti és világirodalomtörténeti tekintetben is az. Amit ki lehetne egészíteni a teljesítmény páratlan gyorsaságával: lényegében 1865 körül készen volt a fordítás, tehát kb. 3 év alatt lefordította a művet, bár a szövegen 1871-ig sokat módosított. Vikár viszont hosszadalmas előmunkálatokkal, s jobb alapismeretek birtokában két évtizedig dolgozott fordításán.²⁴

Az első jel, amely Barna újraértékelésére utal, Weöres Gyulától származik, aki Ferdinánd Barna című cikkében (Kalevalaseuran Vuosikirja 42(1962): 145-155) megállapítja, hogy Setälä vélekedésével ellentétben Barnánál aligha található finnes mondat szerkezet, hogy a *Barnevala* elnevezés hamis képet ad a műről, s hogy a fordítás — ha szépségében nem is vetekedhet Vikáréval — pontosságban, gondosságban mégiscsak (utal arra is, hogy Vikár sokkal jobban fölékesítette a Kalevalát, mint amilyen az a valóságban), s hogy a Barna fordítás betöltötte hivatását és oly kelendő volt, hogy példányai 20 év alatt elfogytak a könyvkereskedésekből. Barna tevékenységének elfogulatlan méltatására magam is kísérletet tettem a Kalevala 1985. évi kiadásához írt Utószavamban.²⁵

A fő kérdésre, hogy Budenz és Barna egymáshoz való viszonya az ellentmondó adatok alapján hogyan volna megrajzolható, ma még nem lehet válaszolni, aminthogy arra sem, milyen kihatása volt ennek Barna Kalevalájának sorsára. Pillanatnyilag úgy látjuk, nem sok. Hiszen Budenz pozitív véleménye hozzájárult a kiadás megvalósításához, és Barna kapcsolata Budenzcel haláláig fennállt: ő is részt vett pl. a Budenz tiszteletére 1884-ben rendezett vacsorán (Petz NyK 50(1900): 356-357). Remélhető azonban, hogy a múlt század utolsó évtizedeinek és a századfordulónak tudománytörténeti eseményeire, köztük az itt fölvetett de végleg meg nem oldott kérdésekre előbb-utóbb választ kapunk a kéziratárakban lappangó föltáratlan dokumentumok kiértékelése után. Ehhez viszont egy jól kiépített magyar-finn (és szovjet) tudománytörténeti együttműködés szükséges.

FÜGGELEK: E cikk lezárása után volt módom betekinteni a helsinki Valtionarkisto-ban a Donner család levéltárába (köszönet érte a Donner család jelenlegi fejének, Kai Otto Donner professzornak). Az itt talált levelek megerősítik s részben kiegészítik a cikkben kifejtett gondolatmenetet. Budenz közérzetét tükrözi pl. az a levél is, amelyet Pestről 1870. dec. 19-én küldött Donnernak: "... Auf die einricht[un]g eines 'studenten-hauses' darf Ihre universität mit recht stolz sein; es ist ein beispiel, welches die Pester, d.h. die ungarische Landesuniversität noch sehr lange zeit — nicht nachahmen will. Wozu noch ein gesellschaftshaus wo man so wenig geselligkeitstrieb hat? Ich werde mir indessen das vergnügen machen in der nächsten

facultätssit[zun]g den herren die hübsche ansicht des Helsingforscher studentenhausens vorzulegen. - Ich befinde mich übrigens hier noch ziemlich so, wie Sie mich dazumal fanden; bin gegenwärtig passiver (vacirender) docent, und zuwartender 'magyar nyelvész'; übrigens ertäglich wolgemut." (Donnerin suku-arkisto, Kansia 5, Nippu 44). 1871. jul. 7-én pedig ekkép tudósítja Donnert Barna Kalevala fordításáról: „Barna's Kalevalaübersetzung ist nun endlich erschienen, und wird wohl auch schon in Helsing[fors] angelangt sein. Ich finde aber, dass er sich oft ungerechtfertigte weil unnötige freiheiten in der sinnwidergabe gestaltet hat, auch laufen missverständnisse mitunter. Dagegen hat anderseits oft ein streben nach anschluss in der sprachform härten hervorgegeben, die dem heutigen magyarischen nicht wol behagen. Von diesen steinen des anstosses abgesehen liest er sich aber im ganzen recht gut. Nun die übersetz[un]g auch für lernende nutzbar zu machen, ist eine durchgehende besprechung und berichtigung erforderlich, der ich mich unterziehen werde - wenn, was noch zu erwarten steht - das studium des finnischen mit der ugrischen sprachwissenschaft an der Pester universität eine definitive stätte gefunden haben wird." (uo.) Ami pedig Barna már idézett véleményét illeti Budenzről, annak teljes szövege ekképp hangzik: „Siitä 2 vuotta takaperin yhdistyi ystävämmä Budenzkin saksalaisein kansalaisiinsa; yhden vuoden kuluessa ei hän tahtonutkaan unkarilaiseksi kirjoittaa, eikä myös Akatemiassa lukeakaan; niinä aikoina kirjoitti hän myös saksalaiseksi väitöskirjansa 'Ugrische Sprachstudien'; hän hylkäsi kaikki unkarilaisia ystäviensä; pakoitti heitä kanssansa vaan saksalaiseksi puhumaan; kävi ahkerasti saksalaiseen theaterihin, luki ainoaan unkarin kansalle vihollisia saksankielisiä sanoma-lehtiä; akatemian istonnoissa teki häirytyksiä j.n.e. Budenz parka! kuinka hän onnellisena oli, niinä 10 vuosina, niin kauan hän itsensä unkarilaiseksi on pitänyttä; niinikään onnettomaksi on hän tullut siitä ajassa, kun saksalaisten kansalaistensa toveriksi on ruvennunna; sillä se on tekoasia, että ilman tätä olisi jo Pestin yliopistossa kun extraordinarius professor Philologiae Comparativae linguarum altaicarum kauan palkintoon (1400 f.) tullut, jonka hän nyt niinmuodoin kukaties ijäksi-päiväksi on kadottanut, sillä häntä ja toveriensa nyt jo pelkätään, - vaikkapa, - kunniaksensa olkoon sanottu, hän nyt jo palautui, ja rupesti entiseen kiitetävään, ja hyödolliseen askereihinsa ryhtymään ja tämän askeleensa myös paikalla seurasi Akatemian varsinaiseksi jäseniksi valitamisensa." - írja Donnernak 1870 június 27-én (uo.).

Itt jegyezzük meg, hogy Budenz finn barátainak általában németül írt, néha finnül is (pl. Jalavának) és 1878-től olykor magyarul (szintén Jalavának). - S hogy Barna Kalevalája körül mennyi félreértés élhet még manapság is, azt jellemzi a Vas Népe c. napilap 1987. április 28. számában h.m.-nek „Miért nem kellünk mi a finneknek?” című irománya, amelyben a szerző T. Lahdelmára hivatkozással azt állítja, hogy: „Nem véletlen, hogy a magyar Kalevala-fordítás is jóval később jött létre, mint például az angol vagy francia, noha a nyelvrokonság ténye ekkor már ismert volt.” Az ilyen félrevezető közlések (melyekhez e cikkben egyebek is csatlakoznak) a tények nem ismerésén alapulnak.

Hajdú Péter

JEGYZETEK

¹Véleményem természetesen éppen úgy magánjellegű, mint eddigi tevékenységem során kifejtett bármely nézetem. Ezt azért emelem itt külön ki, mert Lakó György Was war und was ist Finno-ugristik? című fogalmazványában (Annales Universitatis Sc. de R. Eötvös nominatae. Sectio Linguistica 14 (1983 [1986]):46) egybűt kifejtett írásaimat „hivatalos” véleménynek minősíti. Megtisztelő ez a felértékelés, de nem érvényes reám.

²Ha itt Hunfalvyra gondol Lakó, akkor bizonyosan igaza van, de a többes szám nem éppen erre utal.

³E kijelentés hátterében gyaníthatólag az áll, hogy az újabb nyelvészet egy-egy képviselője — köztük jómagam — nem tudunk különbséget tenni az urálistikában feladat és főfeladat között? (i.m. 45-52). Nem akarok feleslegesen vitakozni: szívesebben venném vélekedésem pontos és teljes idézését, esetleg szíves megértését. Kioktatnak a *Mann* és a *Hauptmann* meg társaik közötti lényegi különbségre, s ez roppant hatásos. A nyelvi lelemények iránti érzékünket mi is dokumentálhatnánk az *óslakó* - *csóslakó* - *marlakó* szavaink jelentéskülönbségeinek részletes taglalásával. E helyett csak egy korrekció Lakó György idézett mondatához: Budenz egyéb érdemeit méltatva szól róla mint a nyelvjáráskutatás úttörőjéről, s ezzel kapcsolatban vitába száll Milka Ivić-tyel, aki „in seinem Werk” mást állít (i.m. 45). Milka Ivić nem téveszthető össze férjével Pavle Ivić-tyel, aki szintén nyelvész, a Werk-et azonban a házaspár nőtagja írta!

⁴„Prins Louis L. Bonaparte är, som bekant, en utmarkt språkforskare. År 1847 utgaf han i Florens ett jemförande Lexikon öfver alla europeiska språk...” (i.h. 559). Egyébként levelezésben állottak egymással.

⁵„Och hvilken lyftning dylika forskningar, men framförallt dylika resultat er gifva åt nationalkänslan, kan lättare anas än sägas” (i.h. 559).

⁶„Finnar Siciliens första bebyggare! Huru sällsamt klingar det icke i våra öron, att våra förfäders bröder kallat det land för sitt, der Etna gömmer sin hjessa i molnen, och äfven klippon Korsika, der verldseröfraren Napoleon föddes; och dock kan man numera ej tvifla derpå.” (i.h.).

⁷„Castrén har lagt en fast grund; men om vårt folk skall hafva någon direkt betydelse för mensligheten, så fordras främst, att vi skola sköta om det oss tillhör. Språkforskningen får derföre icke beller glömmas af våra forskare, men den bör tagas i stort.” (i.m. 566).

⁸„Det synes icke vara möjligt att förklara alla dessa talrika öfverensstämmelser, hvilka så djupt ingripa i hela språkets väsende, för endast tillfällige likheter.” (i.m. 41).

⁹S hogy valóban Donner idézett cikkéről emlékezik meg Simonyi, azt tanúsítja az alábbi idézet a tanulmányból: „Så vidt

jag förmår inse, äro de fullt tillräckliga för att berättiga oss till den slutsats, att äfven akkadiskan, eller såsom Oppert hellre vill sumeriskan, bör räknas till antalet af de öfriga altaiska språken. Lenormant ställer akkadiskan, jämte de beslägtade dialekterna mediskan och språket i Susa, såsom en skild språkgren mellan de ugriskt-finska och turkiskt-tatariska språken. I sjelfva verket närma sig många af de ord han jämför till formen allra mest de motsvarande ugriska orden, och äfven bland formelementen visar sig ofta öfverensstämmelsen störst med ostjakiskan." (Öfversigt...18:41).

¹⁰"Resultatet af vår undersökning gifver sålunda vid handen, att akkadiska språkets formela struktur icke lägger några absoluta hinder i vägen för möjligheten af en ursprunglig förvandtskap med de altaiska språken, såframt man förlägger denna till den aflagsna tidpunkt, då dessa sistnämnda antingen ännu ej åtskiljts eller icke hunnit antaga sin närvarande gestaltning. Men från denna toma möjlighet är afståndet ofantligt till de bestämde uttalanden som fällas af Oppert och Lenormant. I sjelfva verket äro, sedan de mest betydande analogierna i rakneorden förklarats bero på felaktig läsning, beröringspunkterna med de altaiska språken så ytterst få, att sannolikheten af en slägtskap mellan akkadiskan och dessa alls icke är större än mellan akkadiskan och de dravidiska språken i sydindien, eller något af de afrikanska tungomålen. Max Müller har visserligen sökt förena de altaiska och dravidiska idiomerna i en enda stor grupp, kallad de 'turanska', men för detta påstående kunnat framdraga lika litet bevisningsmedel som de, hvilka harleda alla jordens tungomål från ett enda urspråk. Då sålunda för närvarande inga lingsvistiska skäl förefinnas, som med något slags sannolikhet tala för akkadiskans hänförande till de altaiska, måste vi åtnöjas att tillsvidare tilldela dem samma isolerade ställning som baskiskan i Europa." (Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar 24. Helsingfors 1882, 24).

¹¹A följegyzésben lévő 1883. évszám nyilván Donner 1881. évi berlini kongresszusi előadására vonatkozik (amely 1883-ban jelent meg). Korhonen utalása Donner negatív állásfoglalására a sumer-urál-altaji rokonságra nézve (M. Korhonen, Finno-Ugrian-Language Studies in Finland 1828-1918. Helsinki 1986, 103) így hát nem is annyira Donner 1876. évi mint inkább 1881-1882. és 1883. évi megnyilatkozásait illeti.

¹²"Megvetette minden magyar barátját; arra késztette őket, hogy németül beszéljenek vele; szorgalmasan látogatta a német színházat; a magyar néppel ellenséges német nyelvű újságokat olvasta; az akadémiai üléseket megzavarta stb. Szegény Budenz!" L. még a cikk végén lévő Függelékét.

¹³Berlász Jenő részletesen tárgyalja, hogyan lett Barna Ferdinánd a Széchényi Országos Könyvtár adjunktusa: 15 pályázó közül a Nemzeti Múzeum tiszttviselői kara előtti vizsga során őt találták legkiválóbbnak. „Tudományos, többek között diplomati- kai és nyelvészeti tájékozottsággal is bíró 34 éves okleveles ügyvéd, jelenleg fogalmazó a nagyváradi cs. kir. pénzügyi ügyészségnél; négy nyelven (magyarul, németül, franciául és la-

tinul) ír és beszél." A Múzeum jelölése alapján a Helytartósági osztály 1860. április 24-én ruházta fel a könyvtári segédőri (adjunktusi) tisztséggel. „Mátray Gábor [=Rothkrepf G., akkori könyvtári őr, tehát igazgató - HP] ... több mint másfél évtizedes várakozás után kapott egy olyan fiatal tudós munkatársat, akivel valóban megoszthatta az Országos Könyvtár rendbehozatalának, használhatóvá tételének roppant munkáját." (L. Berlász J., Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802-1867. Budapest 1981, 397-407.) „Barna segédőri kinevezése felettébb méltányos és szükségszerű volt. A kitűnő műveltségű tettekre kész fiatalembertől sokat lehetett várni; tulajdonképpen bármely szakfeladatra beállítható volt..." (uo. 469). A későbbiekben — a kiegyezés után — Eötvös József őt nevezte ki Mátray utódjával s ekkor megvalósíthatta minisztériumi támogatással régi tervét a könyvtár modernizálását, talpra állítását és a „polgári társadalom szükségleteinek megfelelő korszerű intézménnyé” fejlesztését. Ekkor vezette be Barna a régi bécsi Hofbibliothek folyószámos rendszere helyett a modernebbnek vélt müncheni szakrendszert. Lásd minderre Berlász i.m. 473, 494-5. — Barna urálistikai munkásságáról pedig Domokos Péter számol be a Néprajz és Nyelvtudomány 24-25(1980-1981): 283-291 lapjain. Ő idézi a Vasárnapi Újság nekrológját 1885-ből Barna elhunytakor: „Mint ember és tudós egyformán bizonyos elszigetelt állásban maradt, s hírneve egyáltalában nem volt arányban sokoldalú képzettségével, nagy nyelvismereteivel s elméjének átható józanságával. Majd valamennyi európai nyelvet értette, a rokon nyelveket pedig fölléptekor senki sem ismerte alaposabban mint ő” (i.h. 287). Ez a sors — az elszigeteltség és félreértés, sőt lebecsülés — halála után a mai napig elkísérte Barnát. Nem tudni, milyen szerepe volt ebben makacs magányának és Vikár Béla — nem mindig teljesen hitelt érdemlő — anekdotázó hajlamainak. Utóbbit legfeljebb sejtethetjük, ahogy majd alább kiderül.

¹⁴ Adalék ehhez, hogy 1885-ben a krisztinavárosi iskolaszék tagjaként nemcsak a szegény gyermekek segélyezésére alapít asztaltársaságot, hanem Budenz-alapítványt is létesített a Fulda melletti Rasdorfban, szülőhelyén, melynek kamataiból az évnek egy meghatározott napján süteményt kellett szétosztani az ottani iskolás gyermekek között (l. Petz G. NyK 50(1936): 359). Érdemes volna tudnunk, van-e ennek az alapítványnak nyoma Rasdorfban vagy Fuldában?

¹⁵ Lindner Ernő szepességi (készmárki) születésű író és műfordító. Szül. 1826. dec. 27-én. Gimnáziumi iskoláit Készmárkon és Debrecenben végezte. Hunfalvy Pál vezetésével jogot tanult, azután Bécsben egy évig orvosi tanulmányokat folytatott. Működött Eperjesen, Készmárkon, Pesten, Drezdában és Bécsben, főleg tanárként. 1867-től az MTA könyvtárnoka lett (Hunfalvy hívására). Petőfinek és Aranyinak elismerten kiváló német műfordítója volt, de anyanyelvén (szepességi nyelvjárásban) originális verseket is írt. Budenz 1867 októberében ismerkedett meg vele és szűk baráti köréhez tartozott.

¹⁶ Blomstedt 1871. jan. 27-i levelében kimentette magát e felkérés alól, mondván hogy ő „jokseenkin huono runoseppä” s nem képes dalra hangolni lantját (l. Joki i.m. 109).

¹⁷Itt kell korrigálni a Világirodalmi Lexikon (5:876-877) és A finn irodalom fogadtatása Magyarországon című kiadvány (Budapest 1972: 18-19) sajtóhibáját: az idézett művekben Anton Schiefner következetesen H. Schiffernek van említve.

¹⁸Meglepő viszont, hogy ezt csak 1936-ban hozta nyilvánosságra. A Kalevala 1909. évi (akadémiai) első magyar kiadásának előszavában másképp adja meg az új fordítás'indokát: „A Kalevala nyelvünkön már 1871 óta megvan *Barna Ferdinánd* akadémiai tag fordításában. E mű azonban már rég elfogyott, s újabb fordítása ezért is, de többi közt a Kalevalára vonatkozó terjedelmes újabb irodalom eredményeinek fölhasználása végett is kívánatosnak mutatkozott.”

¹⁹Nykyään on hra Barna'lla käsikirjoituksena walmiina onnistuneempi käännös Kalewalasta.” (KirjKlehti i.h.)

²⁰„Herra Barnan käännös kuuluu jo kolme vuotta olleen walmiina, waikka sitä warojen puutteesta ei ole woitu painattaa. Unkarin akademia, joka kustantaa sen ulos-antamisen, on jättänyt teoksen asiantuntewain miesten tarkastettawaksi, jotka siittä owat antaneet warsin kiittäwän lausunnon. ...Erään maanmiehen, joka itse on ollut tilaisuudessa nähdä herra Barnan käsikirjoitusta, olemme niin-ikään kuulleet sitä kiittäwän. Tässä on mainittawa, etta Unkarin-kielen luonto suuressa määrässä kuuluu myöntäwän juuri niiden ulkonaisten kaunistusten käyttämistä, jotka ilmauntuwat meidän omassa kansanrunoudessamme, niinkuin alkusointi y.m.; eikä herra B. liene ollut näitä tarjona olewia etuja hywäksensä käyttämättä.” (Kirj. Klehti i.h.).

²¹Alighanem téved Vikár: Barnát 1868-ban választották lev. taggá. Székfoglalója „Tanulmányok a magyar régi egyszerű és az újabb összetett szenvedő igealak körül” c. jelent meg (NyK 7(1869): 333-402). L. Fekete Gézné, A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825-1973. Budapest 1975, 21.

²²Különben ő maga sem volt tévedhetetlen ítéletű: a FUF idézett 10. kötetében hosszú nekrológot írt Hunfalvyról, s ebben (201) a szepességi Hunfalvyt erdélyi szásznak mondja...

²³Az eddigieken kívül hadd utaljunk még egyre. „A magyarul kitűnően tudó Genetz azt mondta róla [ti. a Vikár-fordításról - HP]: - Jobb mint az eredeti.” - írja meglepő szerénységgel Vikár maga (Nyr. 65(1936): 69).

²⁴Az általánosan értékelt Vikár-fordításról azért tudni kell, hogy Zolnai Gyula nem volt teljesen megelégedve vele: sajátosságait, modorosságait, túlzott irodalmiasságát szóvá tette a Nyr. 59. évfolyamában (1930): 118-125), s javasolta, hogy a következő kiadásban Vikár vegye tekintetbe sok-sok észrevételét. Ez mégsem történt meg.

²⁵Kalevala. A finn eredetiből fordította Vikár Béla. Helikon. Budapest 1985. 331-335. Ez a kiadvány Vikár 1909. évi fordításának némileg módosított újraközlése. Az említett Utószó kifejti, hogy miért éppen ennek a fordításnak a közzététele

volt indokolt. Mindazonáltal e kiadás nem teszi feleslegessé a Barna fordítás újbóli megjelentetését, hiszen ma már nehezen hozzáférhető s ezért történik meg, hogy sokan csak lenyilatkoznak róla, anélkül, hogy olvasták volna.

CONTROVERSIAL ISSUES CONCERNING BUDENZ

by Péter Hajdú

The author comments on a few controversial issues in connection with Josef Budenz's work in Hungary.

In section 1, he emphasizes the importance of manuscript material found in various archives, some of which documents contain hitherto unknown evidence.

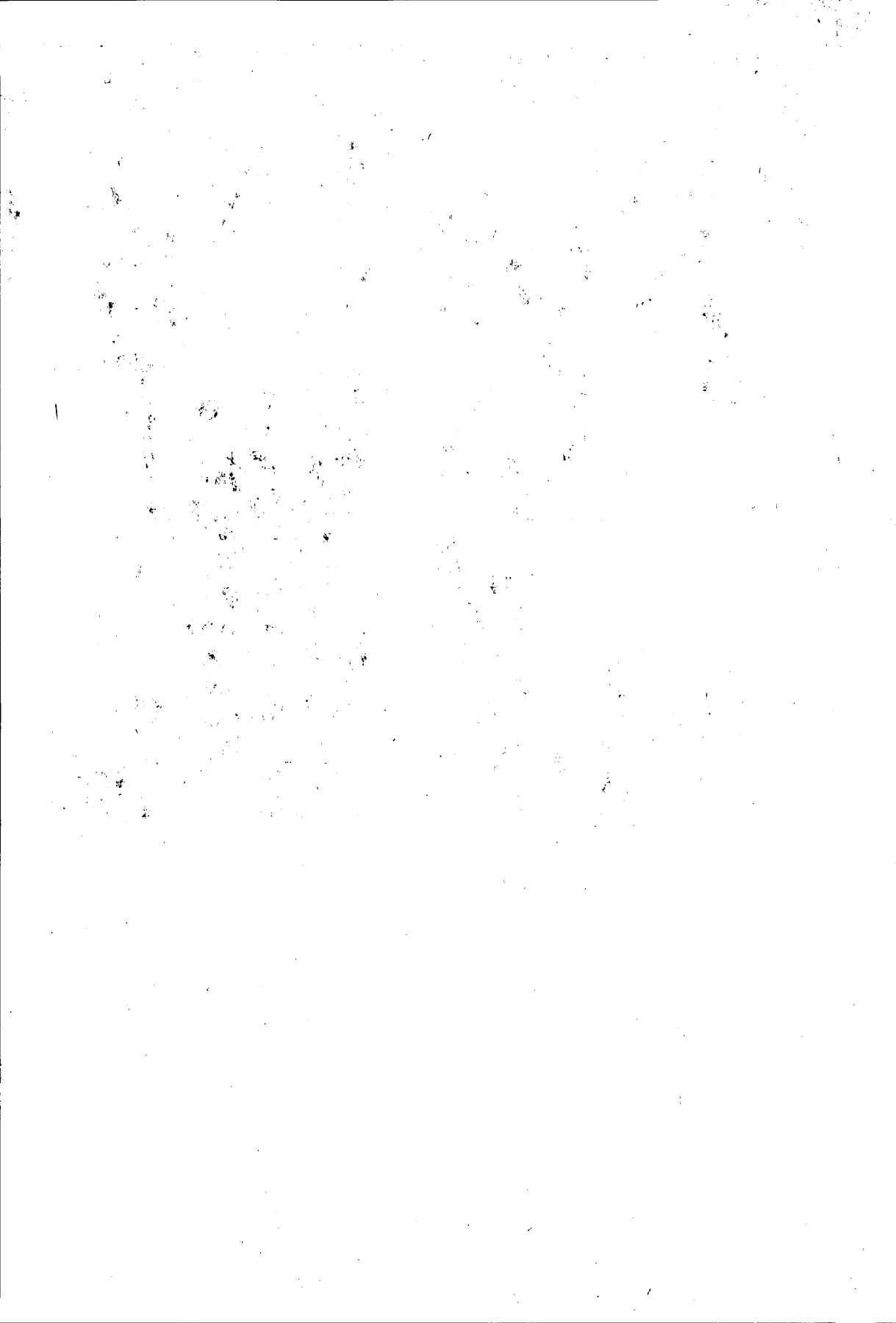
In section 2, Budenz's method is discussed: the author claims that Neogrammarian view were alien to Budenz although he may have been familiar with the tenets of that school. In particular, he did not interpret sound changes as historical phenomena and the chronology of linguistic changes was also irrelevant for him. However, Finno-Ugric linguistics would not have emerged in Hungary without his work.

Section 3 is primarily devoted to points of disagreement between the view of Budenz and Otto Donner. In the earlier phase of his career, Donner considered the possibilities of distant (e.g. Mesopotamian) relations of Ural-Altai languages (while Budenz denied that possibility). Later Donner ascertained that such assumptions were impossible to hold true, and even claimed that Uralic and Altaic had a typological, rather than genetic, relationship. On the other hand, Donner more or less committed himself to the "relatedness" or connection between Uralic and Indo-European. Budenz refused to accept that view and went on standing for the Ural-Altai hypothesis.

In section 4 the author lists a number of facts indicating how difficult it was for Budenz, a man of German origin, to accommodate himself to the Hungarian scholarly and general milieu of the late sixties and early seventies. Such conflicts could easily have changed his further career (the idea of moving on to St Petersburg also occurred to him at one point).

The author points out in section 5 how Budenz preserved his German sense of identity, contrary to some commonly held views. The way he organized his life in Buda after 1872 is also mentioned here.

The last section of the paper deals with the relationship between Budenz and Ferdinánd Barna. In the course of this discussion, a new evaluation is offered of Barna's first complete Hungarian translation of Kalevala (1871) which was unduly underrated by succeeding generations. The author points to a few details suggesting that the way Barna's work was dismissed was partly due to Setälä, and especially to Béla Vikár and a number of present-day researchers.

BUDENZ JÓZSEF KAPCSOLATAI -- LEVELEZÉSE ARVID GENETZCEL

Amikor a múlt századi finn-magyar kapcsolatokról beszélünk, a kutatók hosszú sorából három jelentős név emelkedik ki: Hunfalvy Pál, Budenz József és Szinnyei József. Tudjuk, hogy e három név hogyan kapcsolódik egymáshoz: Hunfalvy Pálnak köszönhető, hogy Budenz József itt maradt Magyarországon, Szinnyei pedig Budenz tanítványa és életművének folytatója volt.

Tekintettel arra, hogy Hunfalvy Pál finnországi kapcsolatairól a közeljövőben megjelenő Pál Hunfalvy ja suomalaiset - Kirjeitä vuosilta 1853-1892 című könyv részletesen tájékoztat, itt ezzel most nem foglalkozom.

Nagyjából ugyanerre az időre (1863-1892) esik Budenz József széles körű finnországi levelezése is, amely a következőket foglalja magában:

1. Europaeus Budenznek 1863-79	11 levél
Budenz Europaeusnak 1863-68	4 "
2. Ahlqvist Budenznek ¹ (publikálva)	29 "
Budenz Ahlqvistnek (egyelőre ismeretlen)	
3. Blomstedt Budenznek 1867-71	10 "
Budenz Blomstedtnek ² (publikálva)	10 "
4. Donner Budenznek 1867-85	24 levél, 1 levelezőlap
Budenz Donnernak 1867-85	19 levél
5. Godenhjelm Budenznek 1873-74	2 "
Budenz Godenhjelmmnek 1873-74	2 "
6. Julius Krohn Budenznek 1874-85	3 "
Budenz J. Krohnnak 1883-86	2 "
7. Jalava Budenznek 1875-91	71 "
Budenz Jalavának 1875-92	70 "

8. Rothsten Budenznek 1877-79	4 levél
Budenz Rothstennek (egyelőre ismeretlen)	
9. Genetz Budenznek 1878-84	17 levél, 9 levelezőlap
Budenz Genetznek (egyelőre ismeretlen)	
10. Aspelin (-Haapkylä) Eliel 1881	1 levél
11. Üdvözlőlevél Budenznek tudományos munkássága	
25. évfordulója alkalmából. Az aláírók között	
A. Genetz neve is szerepel.	
12. Setälä Budenznek 1886-91	12 levél, 5 levelezőlap
Budenz Setälänék 1888-89	4 levél

A gyűjtemény tehát 296 levélből és 15 levelezőlappal áll.

A finnek közül Krohn és Donner németül, a többiek pedig finnül leveleztek. Budenz németül írt, de Jalavának néha finnül vagy magyarul is.

Budenz József szinte kivétel nélkül ugyanazokkal a finn kutatókkal levelezett mint Hunfalvy, akik egyben az akkori finn kulturális élet kimagasló személyiségei is voltak: D.E.D. Europaeus, nyelvész és népköltészet-gyűjtő; August Ahlqvist, neves finnugor nyelvész; Oskar Blomstedt, a helsinki egyetemen a finn és a magyar nyelv első docense; Otto Donner, rendkívül sokoldalú nyelvész; B.F. Godenhjelm, irodalomtörténész, költő és műfordító; Julius Krohn (írói nevén Suonio), irodalomtörténész, költő, népköltészet-kutató; Antti Jalava, újságíró, az első magyar lektor a helsinki egyetemen, a múlt század legnagyobb magyarbarátja; F.W. Rothsten, szótárszerkesztő, harminc évig (1870-1900) a Finn Irodalmi Társaság titkára; Eliel Aspelin (később: Haapkylä), irodalmár, A finn színház története című ma is nélkülözhetetlen forrásmű szerzője; E.N. Setälä, közismert finn nyelvész, politikus, 1927-30 között Finnország magyarországi nagykövete; Arvid Genetz (írói nevén: Jännes), nyelvész, költő és jeles közéleti személyiség.

Szándékosan hagytam a felsorolás végére Genetz nevét. Budenzről szólva elsőnek vele kívánok részletesebben foglalkozni, ugyanis az ő magyarországi kapcsolatai kevésbé ismertek.

Arvid Genetz (1848-1915) Impilahtiban született, a Ladogató partján. 1866-ban érettségizik, majd 1871-ben tanári diplomát szerez a helsinki egyetemen. 1877-ben doktorál. 1872-től

majdnem húsz éven át középiskolai tanárként működik. Tanára volt többek között az új finn nyelvű gyakorló gimnáziumnak, amelyet ideiglenesen áthelyeztek Hämeenlinnába, majd 1887-ben visszahozták Helsinkibe.

Egyetemi tevékenysége 1877-ben kezdődik. A finn nyelv és irodalom docense lett a helsinki egyetemen. 1891-ben megkapja professzori kinevezését. Két évvel később, 1893-ban, amikor a tanszéket kétfelé osztják, Genetz a finnugor nyelvészet professzorátusát választja.

1901-től a finn szenátus tagja, ahol — mai értelemben — a kultuszminiszteri teendőket látja el. 1905-ben lemond erről az állásról és nyugalomba vonul.

Genetz és Budenz barátsága feltehetőleg akkor kezdődött, amikor 1877-ben Budenz Finnországba látogatott. Ennek a látogatásnak az útvonalát pontosan ismerjük³, és ez magában foglalja Hämeenlinnát is, ahol abban az időben Genetz tanárként működött. Az sem lehetetlen, hogy Budenz Antti Jalava révén ismerkedett meg Genetzcel. Jalava ugyanis két évvel korábban Budapesten járva igen jó barátságba került Budenzcel is. Ezt bizonyítja fent említett intenzív levelezésük is. Budenz keresztapja volt Jalava lányának, aki Finnországban elsőként kapta az azóta népszerűvé vált Ilona nevet.

Budenz tudományos munkássága már odautazása előtt ismert volt Finnországban. A korabeli finn sajtó ugyanis tájékoztatta olvasóit Budenz frissen megjelent műveiről, valamint azt is közölte, hogy ezeket a műveket a szerző megküldte a Finn Irodalmi Társaságnak. Egy-egy tudományos munka megjelenésének akkoriban még hírértéke volt. Magyarországi útjáról visszatérve Antti Jalava útibeszámoló sorozatot közöl az Uusi Suometar című napilapban. Ennek egyik fejezetében (48/1876) Budenz oktatási programját is ismerteti: „Az 1874-75-ös tanévben Budenz finnugor összehasonlító nyelvészetet adott elő az egyetemen. A finn nyelv óráin húsznál több hallgatója volt. Oktatási programjában a finn nyelvtanon kívül Aleksis Kivi Margaréta című drámája valamint a Kalevala szerepelt. Budenz két hallgatója [Sonnenfeld, a későbbi Szilasi Móric⁴, valamint Fischer, a későbbi Halász Ignác⁵] magyarra fordította Aleksis Kivi Lea című egyfelvonásos színdarabját. A fordítás 1876-ban megjelent a Kisfaludy Társa-

ság évkönyvében (11. kötet, 116-143). Finnországban ennek az oktatási formának sajnos nincsen megfelelője." Jalava ezt némileg röstelkedve állapítja meg.

Amikor Budenz Magyar-Ugor Összehasonlító Szótárának 2. füzetje megjelent, a finnországi svéd nyelvű Morgonbladet c. lap így kommentálta az eseményt: „A nyelvtudomány képes eltüntetni azt a homályt, amely az Oroszországban élő nyelvrokonaink távoli múltját borítja. Éppen ezért minden erre irányuló tudományos kutatás számunkra igen fontos" (103/1875).

A Hunfalvy Pál Utazás a Balttenger vidékein című művéhez fogható útbeszámolót Budenz nem közölt saját finnországi útjáról.

Yrjö-Koskinennek, Hunfalvy jó barátjának a fia, Eino Sakari Yrjö-Koskinen 1956-ban könyvet jelentetett meg *Muistoja vanhasta kodista* (Emlékek régi otthonunkról) címmel. A könyvben a következőket írja Budenz náluk tett látogatásáról: „Egy másik vendégünk, akire jól emlékszem (akkor már elvégeztem a középiskolát), Budenz professzor volt Magyarországról. Ő zavartalanul beszélt finnül, habár néha egy kicsit akadozva. Szeretett elpozarazgatni, és ilyenkor mindig magyar dalokat énekelt. Korántsem örvendett azonban akkora szimpátiának családunk körében mint kedves, nemeslelkű honfitársa, Hunfalvy." Hunfalvy Pál ugyanis 1869-ben szintén megfordult Yrjö-Koskinen házában, a Hämeenlinna közelében fekvő Loppi nevű községben.

Budenznek egyetlen általam fellelt finnországi írása a Volf Györgynek írt, 1877. augusztus 8-án Loppiból keltezett magyar nyelvű levelezőlapja⁶, mely így szól: „Nevezetes helyen vagyunk — egy újonnan, épen most Reményhalom-nak (Toivonmäki) keresztelt — gyönyörű kilátású, emelkedett helyen, a melyen az ember lelke is emelkedik, ha végig néz a gyönyörű csendes tavon mely előttünk terjeszti fényes tükör képét, ábrándos fenyőerdők keretében. A Tikteket is tisztelő távolból üdvözlő jelenlévők pedig: Godenhjelm úr és neje, Almborg (=Jalava), fiatal Koskinen — meg én."

Volf György (1843-1897) nyelvész a Magyar Nyelvelmléktár szerkesztője volt, akivel Budenz néha finnül is levelezett. Egyik lapon például ezt írja Budenz Volf Györgynek: „Olemme nyt *Juhannuksen vuorella* (Suomesta tullut vieras⁷, Gábor⁸ [Szarvas?], Barna⁹ ja minä). Laul[o]imme mahtavasti: 'Tuoll' on mun

kultani' ja muistamme Teitä toivottaen että Te-kin olisitte meidän seurassamme. Seuran käskystä lähetän sydämellisiä tervehdyksiä." [Most a Jánoshegyen vagyunk, egy Finnországból érkezett vendég, Gábor [Szarvas?], Barna valamint én. Teli torokkal énekeltük: „Túlnan a kincsem”, és Magukra gondoltunk, azt kívánva, bárcsak Maguk is közöttünk lehetnének. A társaság kívánságára szívélyes üdvözetünket küldöm. B.]

Különösen akkor, amikor Vámbéry könyve megjelenésével (A magyarok eredete. 1882) kirobbant az ugor-török háború, nagy szükség volt Finnországban ismert tudományos tekintélyekre, akik meg tudták védeni a finnugor rokonság elméletét. Ilyenkor természetesen Budenz József-re is hivatkoztak.

Az Uusi Suometar 1883. évi 4. és 5. számában cikk jelent meg Szinnyi József tollából a következő címmel: Finnugor nyelv-e a magyar? (Néhány szó Vámbéry Ármin A magyarok eredetéről című műve kapcsán). A cikket az újság szerkesztősége a következő szavakkal vezette be:

„Mivel az a végeredmény, melyre Vámbéry Á. professzor fentemlített művében jut, miszerint a finn és a magyar nyelv, elentétben az eddig elfogadott véleménnyel, nem is lennének rokonok, tehát, mivel ez a végeredmény sokak figyelmét felkeltette — a finnországi svéd nacionalisták kiváltképpen örülnek neki! — ezért felkértünk egy, a témát jól ismerő magyart, dr. Szinnyi Józsefet, hogy írjon erről a kérdéstről lapunk számára. Ő kérésünket jóindulatúlag teljesítve az alábbi, sajátmaga által finn nyelven fogalmazott írást küldte.”

Részlet a cikkből:

„Vámbéry könyvéhez leginkább a nyelvészek viszonyultak gyakran, mivel a szerző már kapott némi kritikát ezen a területen. Többek között zseniális és kétségkívül legkiválóbb nyelvtudósunk, Budenz József az egyik nyelvészeti folyóiratban hosszú bűnlajstromot közölt, melyet Vámbéry magyar-török összehasonlító szótárának tévedéseiből állított össze. Ilyen "bűnök" Vámbéry minden nyelvészeti munkájában lehet találni, ezért féltő volt, hogy a kérdéses műben is előfordulnak. Sajnos, amint az eredmény is mutatja, nem csalódtunk.”

Később ugyanabban az évben, 1883-ban Jalava hosszú cikkorozatot jelentetett meg az Uusi Suometarban A finn és a magyar

nyelv rokonságáról címmel¹⁰, mert ez a konok vita nem akart véget érni. Már ennek az ötrészes sorozatnak az első fejezetében, amely áttekintést ad a nyelvrokonság bizonyításáról Comeniustól a cikk szerzőjének idejéig, Jalava Budenzra is hivatkozik. Ezt mondja róla: „A budapesti egyetem professzoraként Budenz tudományos kutatómunkája mellett sokat tett azért, hogy diákjaiban felkeltse az érdeklődést az összehasonlító ugor nyelvtudomány iránt, úgy, hogy többen közülük már mint önálló kutatók szerepelnek, és értékes nyelvészeti írásokat publikáltak.” Ennek bizonyítéka az előbb idézett Szennyeyi cikk is.

Két évvel Budenz finnországi látogatása után Genetz látogat el Magyarországra feleségével együtt. Ő volt az első finn nyelvész, aki hosszabb időt töltött Magyarországon (1878-1879). Ez alatt az idő alatt megtanult magyarul, és — költő lévén — nagyon érdekelte a magyar irodalom. Pesti tartózkodása után a Genetz család nyárra a Balaton vidékére költözik. Ugyancsak magyarországi tartózkodásuk alatt születik meg Lauri Árpád nevű kisfiuk, akinek Budenz lett a keresztaja. A kisfiú tíz hónapos korában diftériában meghalt¹¹.

1879 nyarán a Genetz család a tiszaföldvári Homokpusztára, Hunfalvy birtokára is ellátogatott. Onnan Genetz rövid időre Debrecenbe is elment. A házaspár 1879 nyarán tért vissza Finnországba.

1879. május 5-én Arvid Genetz előadást tart a Magyar Tudományos Akadémián Az oroszországi lappok címmel. Ő ugyanis 1876-ban egyetemi támogatással fél éves tanulmányúton volt a Kola-félszigeten, s az akkortájt még igen kevésbé ismert kolai lapok között nyelvészeti és néprajzi gyűjtést végzett. Ezek eredményeit még Magyarországra való utazása előtt hosszabb tanulmányban publikálta¹². Ezt a témát ismertette a magyar közönséggel is. Előadása még abban az évben megjelent nyomtatásban Orosz-lapp utazásomból címen az Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből című sorozatban (8:3).

Ennek az előadásnak erős visszhangja volt a korabeli pesti sajtóban. A Nemzeti Hírlap 1879. május 7-i számában hosszú ismertetést közöl Genetz előadásáról. Abból idézem a következőket: „Az akadémiának rég nem volt érdekesebb ülése. Bámulva hallottuk a távol észak egy fiát, ki nyelvünket egy évi itt

ta vidék az, melyet bejárni elhatározá magát. Az orosz-lapp nyelvet alaposan ismerte már, s így birtokában volt a kulcs, mellyel célját érheté: behatolni a lapp föld és élet közepébe, a hol előtte egy kutató sem utazott még, föl a jegestengerig. Ez utazásban kísérni őt, hitt fel most minket is."

A Genetzről szóló hosszú cikk végén pedig ez áll: „Az akad. tagjai s a hallgatóság élénk tapsokkal és éljenekkel fejezte ki elismerését a vendég tudós iránt, midőn ez — egy órát tartó előadását, melyből mellőztük a nyelvészeti vonatkozásokat — befejezte. Az elnök köszönetet mondva a felolvasónak, elmésen jegyezte meg, hogy ha más bizonyságunk nem volna a finn-magyar nyelvrokonságra, az is egy: hogy egy finn ilyen tökéletesen ejtheti ki nyelvünket. Természetes: a hangsúly a kiejtés hordozója; ez a mit a német, francia soha meg nem tanul a magyarban; a finnben pedig a hangsúly törvénye ugyanaz mint a magyarban."

A cikknek itt idézett két részlete annak idején finnül is megjelent az Uusi Suometar 1879. május 21-i számában Antti Jalava fordításában. Genetz magyarországi sikerének tehát nagyon örült a hazai finn érzelmű értelmiség, aki ezt a sikert saját érdemének is érezte.

Már előbb említettem, hogy Budenz műveinek megjelenését élénk figyelemmel kísérték Finnországban is. A Finn nyelvtan első kiadásának megjelenése után a Kirjallinen Kuukauslehtiben (Irodalmi Folyóirat) B.F. Godenhjelm ismerteti ezt a művet. A cikkíró elismerően ír arról, hogy Budenz önálló munkát végzett, és figyelembe vette a nyelvtudomány legújabb eredményeit is.

Amikor Budenz nyelvtanának második kiadását¹³ készítette elő, melyet egy mondattani résszel és szójegyzéssel kívánt kiegészíteni, egy sor kérdés megoldásában Genetzhez fordult felvilágosításért.

Sajnos Budenz Genetznek írt levelei nem állnak a kutatás rendelkezésére, így a kérdésekre csak Genetz válaszaiból következtethetünk. Budenz nyomdai íveken küldte el nyelvtanát, melyet Genetz gondosan áttanulmányozott, s megjegyzéseket fűzött azokhoz a pontokhoz, ahol megítélése szerint javítanivalót talált.¹⁴ Budenz többek között bizonyos szavak és kifejezések jelentése után érdeklődött, Genetz pedig a névszók és az igék ragozási típusaira tért ki. Genetz összesen mintegy 30-40 meg-

jegyzést tett. Úgy látszik, a korrektúrában Budenz nem tudta mindet figyelembe venni, mert a nyelvtan 206. lapján található Igazítások című fejezetben hat nyelvtani paragrafust érintő változtatás, illetőleg pótlólagos magyarázat áll, melyeket a szerző Dr. Genetz Arvid megjegyzéseiként közöl.

A Budenzhez intézett Genetz-levelek alapján megállapítható, hogy a két neves nyelvész levelezése 1884-ig tartott. Genetz viszont később sem felejtette el Magyarországot, sem pedig a magyarokat. A személyes kapcsolat megszűnésének okait hivatali elfoglaltságában — főleg szenátori tevékenységében —, később pedig legyengült egészségi állapotában kereshetjük.

Arvid Genetzet, azaz Arvi Jännes költőt a finn irodalomtörténet elsősorban a család, a rokonság, a szülőhely és a szülőföld szeretetének, a nyelvrokonság eszméjének tolmácsolójaként tartja számon, azonban fordítói munkássága sem lebecsülendő. Közvetlenül hazatérte után tette közzé a hämeenlinnai hírlapban Jókai-fordításait, melyek Jókain kymmenen novellia (Tíz Jókai novella) címmel külön kötetben is megjelentek 1881-ben. Egy évvel korábban Arany Toldijából az 1., 3., 4. és 6. számú éneket fordította le egy diákalbum számára¹⁵. Toldi-fordítását már Magyarországon elkezdte. Amikor Arany halálhíre eljutott Finnországba, Jalava annak az óhajának adott kifejezést, hogy Genetz, a költő és hazánk magyarul legjobban tudó fia folytassa fordítói tevékenységét¹⁶. Ekkor már megjelent (1881-ben) Arany Ágnes asszonya (Aune) és Bor vitéze (Ritari Bor) egy Jalava-szerkesztette albumban, valamint Vörösmarty Szózata¹⁷ (Julistus) Genetz munkájának eredményeként.

Jalava (Szinnyei) és Genetz között némi feszültség volt egymást keresztező terveik miatt. Erre utal Jalava Budenznek írt, 1879. dec. 6-i keltezésű levele,¹⁸ melyben elmondja, hogy a magyar nyelvkönyv összeállításában a Genetzcel való együttműködés kudarcot vallott, mivel Genetz „másokkal együtt semmi irodalmi munkába nem fog bele, én velem legalábbis nem...” Hasonló sértődöttség van Genetz levelében, melyet 1881. május 7-én írt sógorának, az akkor docens, később történészprofesszor E.G. Palménnek. A levélben Genetz magyar versfordításairól van szó. Meghallotta Hämeenlinnában, hogy a Finn Irodalmi Társaság 50 éves jubileumára „verses fordításokat akarnak megjelentetni

magyar nyelvből, s a vállalkozás élén Alberg (Jalava) sürgő-lődik". Bár Genetz kissé háttérbe szorítva érzi magát — ez vidéki állomáshelyéből is adódhat — Arany-balladafordításai mégis éppen ebben a Jalava szerkesztette albumban jelennek meg. Más a helyzet Vörösmarty Szózata esetében, ha azt „valaki más fordítja, vagy már le is fordította". Valóban így volt, hiszen ez említett albumban Uno von Schrowe¹⁹ fordítása jelent meg. Ettől függetlenül Genetz is minél hamarabb ki akarta adni saját változatát, s ez még ugyanabban az évben, 1881-ben meg is történt. A Severi Nuormaa szerkesztette Aleksanteri Petöfin runoja (Petöfi Sándor versei. 1892) című antológia is tartalmaz tőle egy fordítást, a Füstbe ment terv-et (Määrä kävi vääraän).

Hämeenlinnai otthonából Budenznak küldött leveleiben Genetz változtatásokat és kiegészítéseket javasol megjelenőben lévő kolai-lapp tárgyú tanulmányához. Útibeszámolóját már korábban említettük, a levelekben valószínűleg Orosz-lapp nyelvmutatványok (NyK 15(1879)) című cikkéről van szó. 1879. okt. 26-án keltezett hosszú levelében többek között ezt írja Genetz:

„Engedd meg, hogy ismét kérjek tőled valamit. Nekem és tanítványaimnak magyar olvasókönyvre lenne szükségünk, és Szinyeyei [aki akkor már Finnországban volt], mint e célnak leginkább megfelelőt, Kármán²⁰ Olvasókönyvének I. kötetét javasolta, mely hír szerint meséket, mondákat és történelmi elbeszéléseket tartalmaz. Lennél-e oly szíves, és küldetnél ebből 3 példányt, vagy ha más könyvet megfelelőbbnek tartasz, akkor abból. Ha az olvasókönyv II. kötete költeményeket is tartalmaz, azt is elküldhetnéd egyben. Két tanítványom volt és van is, két nagyon jófejű, buzgó hatodikos, Setälä és Lähteelä²¹, mindketten parasztfiúk.---" Emil Nestor Setäläről, a leendő nyelvészről és magyarbarátról van szó, aki később Genetz vetélytársa lett, amikor 1891-ben ő is igényt tartott a helsinki egyetemen a finn nyelvészet és irodalom professzori székére. A kért könyvek megérkeztek, s a magyar tanulmányok — természetesen nem a kötelező tanterv és az órarend keretében — eredményesen folytak. Setälä ugyanakkor tanára vezetésével már az új finn iskolai nyelvtant írja.

A magyarországi utazás lelkesítő hatását mutatja Genetz következő közlése is (1879. nov. 25.): „Elkezdtém írni a magyar

nyelvtant, s elhatároztam, hogy minden szabadidőmet erre szá-
nom; viszont annyira égetővé vált a magyar- finn szótár hiánya,
hogy erre is szeretnék naponta némi időt fordítani; előbb csak
a magam és tanítványaim használatára, de állandóan kiegészítve,
s majd ha a gyakorlatban is elegendőnek találom a szépirodalom
és nyelvészet olvasásához, nyomdába adom."

1880. január 15-én Genetz beszámol arról, hogy újabb magyar
tanítványai vannak: öccse, Emil, aki ugyanabban a gyakorló is-
kolában német szakos tanár, felesége és két tanárjelölt. Egy
hónappal később Paavo Cajander²² költő, az ismert Shakespeare-
fordító is elkezd járni Genetz magyaróráira, mivel „minél ha-
marabb olvasni és fordítani szeretné Petőfit". Hamarosan „Ca-
jander azzal dicsekszik, hogy szótár segítségével önállóan ol-
vas magyarul" (levél Budenznek 1880. ápr. 1.). Ekkor fordítá-
sai, Arany Zách Klára című balladája és két dal Kisfaludy Sán-
dor Himfy szerelmei-ből 1881-ben jelentek meg Jalava Magyar Al-
bumában.²³

Genetz nyelvtan- és szótárterve nem valósult meg. Ennek
egyik oka Genetz szerint is az volt, hogy Jalava és Szinnyei
éppen akkor állította össze magyar nyelvkönyvét, mely még abban
az évben, 1880-ban meg is jelent.

Genetz és Budenz levelezése olykor váratlan összefüggések-
re is fényt derít. Az nem meglepő, hogy Genetz, azaz a költő és
fordító Jännes érdeklődött a magyar metrika iránt, különösen,
miután éppen ebben a kérdésben volt nézeteltérése Szinnyeivel.
A magyar versformát érintő polémia annak a kritikának a kap-
csán született, melyet Genetz a Kirjallinen Kuukauslehti hasáb-
jain közölt Szigligeti Ede Cigány című színdarabjáról. A dara-
bot Szinnyei fordította finnre. A kritikára Szinnyei ugyanebben
a lapban válaszolt 1880-ban, s a vitába F.W. Rothsten is bea-
vatkozott. Elsősorban arról volt szó, hogy melyikük a jobb
szakember — Szinnyei-e avagy Genetz.

1880. március 3-i levelében Genetz a következő műveket kéri
Budenztól: Arany János Prózai dolgozatai, Ábrányi Kornél²⁴ A
magyar dal és zene sajtáságai (1877); valamint azt kérdezi, mit
írt Bartalus István²⁵ és Mátrai Gábor²⁶ (=Gabr. Róthkrepf) a
metrikáról és a ritmikáról. Bogisich²⁷ előadása az egyházi és a
népi zenéről talán már kinyomtatott és kapható". Ugyanakkor

Genetz azt is közli, hogy ezek a művek Aksel August Borenius-nak²⁸ is segítségére vannak, aki disszertációjához gyűjt anyagot. Borenius (később Lähteenkorva) igen érdemes népköltészeti és népzene gyűjtő volt. Disszertációját soha nem írta meg. Budenz teljesítette Genetz fenti kéréseit is.

Budenz 1892-ben elhunyt. Ezt a szomorú tényt a nyelvtudomány nagy veszteségének érezték a finn szakemberek is. Az egyik finn nekrológ szerzője ekkor így emlékezik meg róla: Finnország és a finnek iránt mindig nagy rokonszenvet érzett. Emléke minden finn szívében élénken él. Azokéban is, akik 1877-ben tett finnországi útján találkozhattak vele, és azokéban is, akik később, Magyarországon jártukban ismerkedtek meg vele.

Amikor Budenz József haláláról hírt kaptak Finnországban is, a Finn Irodalmi Társaság a következő táviratot küldte Magyarországra:

Magyar Tudományos Akadémia

Budapest

Mély megrendüléssel hallottuk, hogy Budenz József elhunyt. Őszinte részvétünket küldjük a gyászoló Magyar Tudományos Akadémiának és a magyar népnek.

Arvid Genetz,
elnök

Viljo Tervonen

1. melléklet

Budenz József levele Hunfalvy Pálhoz

Ms. 4745/131

Pest $\frac{14}{9}$ 66

Kunnioitettava Herra!

Kun sain kuulla että Te vielä vähän aikaa tahdotte maakartanossanne viivytellä ja kun ilmankin tätä nykyä siellä eleskeleminen taitaa olla paljoa lystillisempi kuin kaupungissa asuminen: niin kyllä minä luulin sitä hyvin tekeväni, jos tämän Suomesta ja arvattavasti hra Blomstedtiltä¹ tulleen kirjeen Teille sinne lähettäisin. Paitsi tätä on myöskin S.Kirj.Seuran puolelta tullut tukku kirjoja kirjakaupan tiellä ja saman tukun sain ensi kerran minäkin: seassa on Kalevalan eriomaisesti kaudis kolmas painos, ja Satujen ja Tarinoiden² 4-jäs osa. Kirjat ovat hyvin talteen pannut Teidän takaisin tullen vastaan otettavaksi. Muissa kohden asiain laita on sama kuin ennenkin: kyllä ollaan ja eletään nyt hiljaisesti jos ei pidetäkkään paljon lukua koko kulkutaudesta³ [kulkutaudista]. Kirjapainossa Közlemény-ein käsikirjoitus on jo puuttumaisillaan, vaikka vihkon täydeksi vaaditaan vielä noin 2 arkin verta; näin ollen, jos Teillä on jo valmisna tähän vihkoon annetta vaa kirjoitusta, lähettäkää se mitä hetimiten. Toivoen sekä Teidän että kunnioitettavan rouvanne aina hyvin voivan ja jaksavan pysyn minä

Teidän nöyrimpänä palvelijananne

J. Budenz

1. Oskar Blomstedt oli lähtenyt perheineen Suomeen heinäkuun lopussa.
2. Eino Salmelaisen neliosainen teos Suomen kansan satuja ja tarinoita (1852, 1854, 1863, 1866).
3. koleraepidamia

Pest $\frac{14}{9}$ 66

Tisztelt Uram!

Amikor hallottam, hogy Ön egy kis ideig még vidéki birtokán marad, és mivel egyébként is mostanában az élet sokkal kellemesebb lehet ott mint a városban: úgy azt hiszem, jól teszem, ha ezt a Finnországból, feltehetőleg Blomstedt úrtól^a érkezett levelet odaküldöm. Ezen kívül a könyvesbolton keresztül a Finn Irodalmi Társaságtól egy csomag könyv is jött, mely csomagot ezúttal, most először én is megkaptam: benne van a Kalevala szép új harmadik kiadása és a Mesék és Mondák^b negyedik kötete. A könyveket jól eltettem, hogy Ön átvehesse, amikor megérkezik. Egyébként minden úgy van mint volt: csöndesen élünk, megvagyunk, ha nem sok figyelmet fordítunk a járványra.^c A nyomdában a Közlemények kézírata hiányos, ahhoz, hogy teljes legyen a füzet, még két ívnyi anyagot kérnek; így, ha Önnek van készen írása, melyet ebbe a füzetbe szánna, kérem, küldje el azon mód. Abban a reményben, hogy Ön és tisztelt felesége jól vannak, maradok

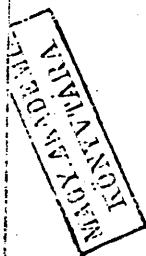
az Ön legalázatosabb szolgája

Budenz J.

- a. Oskar Blomstedt családjával együtt július végén hazatért Finnországba
- b. Eine Salmelainen négyrészes műve, Suomen kansan satuja ja tarinoita (A finn nép meséi és mondái. 1852, 1854, 1863, 1866)
- c. kolerajárvány

M: 5448/18 I

B. Fűred 1878 Október 24 én.

Kedves Koman Uram!

Beesés levelét épen csak most kaptam, mikor visszajöttem a postáról, mert a levélhordónak már ki volt adva, egy mint az újágunk is, a midőn en oda lent voltam. A levelezőlapot pedig együtt a postautalványokkal nálánál tartotta a postamoszter, és még nem is tudósított meg engem a megérkezésekről, annál fogva, hogy neki most nem volt pénze a pénstárban. De a mint mondott a megemlített hivatalnok, egy pár nap múlva bizony.

san lesz pénz; tehát most már mond-
hatom, hogy megjött a pénz, és egyszer-
smink alázatosan köszönhetem Komám
urem fáradságát, ^{a pénst} heber meg nem
kaptem kesembe.

Az ember élete szüntelen csatározás
nagyobb és kisebb hibáival — tudniillik
ha gyávánul meg nem adta magát
az ellenségnek. Az mint reménylen,
ezen levélből megláthatja Komám urem,
hogy még bábán birkozom hanyag-
fággal, a mi a levelezést tekint,
és talán erre nézve meg fogja bocsá-
tani, hogy elmulasztottam, elfelejtettem
megtudósítani az a mátfel száz forint
megérkezésétől. — Megérkezett bizony,
és többre is már el is van használva;

de míg nem volt semmi bajunk, mert
 nyomó nyomó hogy nem jöhessünk volna
 vissza Budára minden új küldemény
 nélkül. Az életünk itt kétszeres de 1866
 lett mint Budapesten, a miért nem is
 siettünk innen eljönni, míg még jólle-
 hetett élni a mindig frissebb és kivül
 a gyermeknek egészségesebb falusi levegő-
 vel, a mint talán emlékezik Komárom
 uram, én már tavasszal azt mondtam,
 hogy gazdasági tekintetben nehéz lenne
 nekünk decemberig megérni itt Magyar-
 országon; az most igen ekként lehető-
 ges lett, is december kezdete óta fejve
 nekünk megint ugyanabban a tekintet-
 ben. "Maa ilma isoksi täytyy" —
 Bámom, hogy mincs itt valami némi!

magyar sötétaróni; ha az volna, jobban és helyesebben fejzegetném ki gondolataimat. Most alig merem kepmi a „Verzweigung”ról beszéléshez, habár ahhoz nagy kedvem volna, mert nagy szegét ütött fejembe. Nekem úgy látszik, hogy a tudomány mostani állapotjában nem lehet helyesebben osztani és csoportozni az ugor nyelveket, mint Komárom u. tette, hogy valóban a lapp nyelv sokkal messzebb van a suomitól mint eddig közönségesen tartottak, hogy p. o. nem sokat a lapp-beli sötétből, melyeket Komárom u. ram a finniből kölcsönözöttnek tart, visszaállítsa az eredeti lapp sötétbe stb., - de mégis a fő-osztalapr, az a ni-vel vagy ni nélkül valóság, kissé művészkinek vagy esellegasnak tetszik, míg nem lehet

5448/18 II

általános
több átmeneti jelölést hozzá vezetni —

До свиданія, до приїзду назо сви
гасице!

Nőm és fiam tisztelik Komán ura
mat. Ha egészen^{meg} nem borotválkozott.
Komán uram, nagyon sajnóm bánom,
mert Lauri Apád igen ügyes Gra-
kál tőpőnek kifejtőzék.

Nagy tisztelettel

Genetz Arvid.

Jegyzetek

¹August Ahlqvist Kirjeet — kielimiehen ja kaukomatkailijan viestejä. 1845-1889. Toimittaneet Maija Hirvonen ja Kaisu Lahikainen. SKS:n toimituksia 374, Jyväskylä 1982.

²Aulis Joki, Oskar Blomstedt ja József Budenz kirjeenvaihdomsa. Lakó Emlékkönyv. Bereczki Gábor és Molnár József (szerk.), Nyelvészeti tanulmányok. Budapest 1981.

³Helsinki — Loppi — Vanaja — Hämeenlinna — Tampere — Ruovesi — Kangasala — Turku — Masku — Salo — Sammatti

⁴Szilasi Móric (1854-1905), klasszika filológus, nyelvész, műfordító.

⁵Halász Ignác (1855-1901), nyelvész, irodalomtörténész, lappológus.

⁶MTA Ms. 523/46

⁷Ez minden bizonyjal J.R. Aspelin, a finnugor régészet megalapítója lehetett, aki abban az időben Magyarországon járt.

⁸Szarvas Gábor (1832-1895), nyelvész, a magyar nyelvmuvelés egyik kiváló munkása.

⁹Barna Ferdinánd (1825-1895), nyelvész, etnográfus, műfordító, a Kalevala első magyar fordítója.

¹⁰Uusi Suometar 77, 79, 81, 83, 231, 233 /1883

¹¹Budenz levele Setäläne 1889. szeptember 27-én: „Kolumbovval egyszer a Vízivárosi temetőben jártam. Megtaláltuk a kis Genetz fiú sírját, még egészen jó állapotban. Kolumbov újra fogja festetni a sírfeliratot, melyet azonnal lemásoltam számára. Egészen jól olvasható volt. Kérem mondja el ezt Genetznek és adja át szíves üdvözetemet.”
Jännes Muistoja ja toiveita (Emlékek és remények) című könyvének 78. oldalán van egy kis vers: Lauri Árpád.

Ráírtam a sírkövére:

„Porból lettél, s földben fekszel,
Égbe költözött az égi ajándék.”

Kolumbov, Sztjepan Jakovlevics (1842-1926), a budapesti orosz konzulátus tisztviselője, Pesten született, kitűnően beszélt magyarul; apja az Ürömben működő pravoszláv templom papja volt.

¹²Matkamuiistelmia Venäjän Lapista (Uti emlékek az Orosz-Lappföldről) (Suomen Kuvalehti 118, 119/1877; 122, 124-128, 141, 142, 144-146/1879)

¹³Finn nyelvtan olvasmányokkal és szótárral. Budapest 1880.

¹⁴Genetz négy levele: 1880. jan. 15. (Ms. 5448/30, I-II); 1880. febr. 6. (Ms. 5448/31, I-II); 1880. febr. 16. (Ms. 5448/32 I-II.); 1880. ápr. 1. (Ms. 5448/33.)

¹⁵Koitar 3, 1880.

¹⁶Uusi Suometar 265/1882 (Tietoja Unkarista XXII. Arany János).

¹⁷Valvoja 1881, 223-224.

¹⁸Ms. 5447/67.

¹⁹Uno von Schrowe (1853-86), költő, műfordító, tanügyi szakember.

²⁰Kármán Mór (1843-1915), pedagógus, irodalomtörténész.

²¹Lähteellä (előbb Lähde, később Lähteenoja, Ferdinand, 1860-?), bölcsészeti és jogi tanulmányokat végzett, a 90-es években Oroszországba költözött. Halálának éve ismeretlen.

²²Paavo Cajander (1846-1913), 1886-1912 között a helsinki egyetem finn lektora.

²³Unkarin Albumi, Jyväskylä 1881.

²⁴Ábrányi Kornél (1822-1903), zeneszerző, zeneíró.

²⁵Bartalus István (1821-1899), zenetanár, zenetörténész.

²⁶Mátrai Gábor (1797-1875), a magyar zenetörténeti kutatás kiváló alapvetője.

²⁷Bogisich Mihály (1839-1919), zeneíró.

²⁸Borenus (Lähteenkorva), Aksel August (1846-1931).

Felhasznált források

1. Akadémiai Értesítő. 1879. márc. 19., 12. akadémiai ülés. Akadémiai Értesítő. 1879. máj. 5., 8. akadémiai ülés.
2. Arvid Genetz (nekrológ) Kyläkirjaston Kuvalehti A-sarja 5/1915.
3. Arvid Genetz - Arvi Jännes - elämänvaiheet je elämäntyö. Toimittanut Leo Harmaja. WSOy Porvoo-Helsinki 1949.
4. August Ahlqvist, Kirjeet. Kielimiehen ja kaukomatkailijan viestejä 1845-1889. Toimittaneet Marja Hirvonen ja Kaisu Lahikainen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 374. Jyväskylä 1982.
5. Budenz József levele Hunfalvy Pálhoz 1866. IX. 14. MTA Kézirattár Ms. 4745/131.
6. Tor Carpelan ja L.O.Th.Tudeer, Helsingin yloipisto. Opettajat ja virkamiehet vuodesta 1828. I. A-K, Helsinki 1925. (Arvid Oskar Gustaf Genetz, 253-255)

7. Décsy Gyula, Josef Budenz. UAJb. 35. Fasciculus C. MCMLXIII. Mainz, 1964.
8. Donner Ottó levelei Budenz Józsefhez. Közli Trócsányi Zoltán. Akadémiai Értesítő 264. 1911. december.
9. Ellenőr. 1879. május 5.sz. Tudományos mozgalmak. A tudományos akadémia ülése május 5-én.
10. Genetz, Arvid Oskar Gustaf, Kirj. Y(rjö) W(ichmann). Kansallinen elämäkerrasto II. 203-205. WSOy Porvoo 1929.
11. Genetzin kirje E.G. Palménille Hämeenlinnasta 7.5.1881. Hels. Yliopistonkirjasto.
12. Genetz Arvid levelei Budenz Józsefhez 1878-1884. MTA Kézirattár. Ms. 5448/14 - 5448/37.
13. Jalava, Antti, Kysymys suomen ja unkarin kielten heimo-laisuudesta US 77, 79, 81, 83, 231, 233/1883.
14. Jalava, Antti, Matkamuuistelmia Unkarista VIII. (többek között a következő magyar és finn nyelvészekről: Sajnovics, Gyarmathy, Reguly, Hunfalvy, Budenz, Barna, Ahlqvist, Blomstedt, Donner) US 48/1876.
15. Joki, Aulis J., Oskar Blomstedt ja József Budenz kirjeenvaihdoissa. In: Bereczki Gábor - Molnár József (szerk.), Lakó Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok. Budapest 1981.
16. Jännes, Arvi, Muistoja ja toiveita ystäville jouluksi. Helsinki 1889. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 159. Toinen painos. Helsinki 1918.
17. Kannisto, Artturi, August Ahlqvistin ja József Budenzin keskinäistä kirjeenvaihtoa. August Ahlqvists und Josef Budenz' Briefwechsel. SUSA 50(1938-1939):3.
18. Kálmán Béla, Budenz József. In: Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850-1920). Tankönyvkiadó, Budapest 1970.
19. Korhonen, Mikko, Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828-1918. Societas Scientiarum Fennica. The History of Learning and Science in Finland 1828-1918. Helsinki 1986.
20. Lakó György, Budenz József. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
21. Budenz József emlékezete. Magyar Nemzet 1986. jún. 14.
22. Matti (Antti Jalava), Kirje Helsingistä. Toukok. 20 p:nä 1879 (Tohtori A. Genetzin unkarinkielinen esitelmä Unkarin Tiede-akatemián istunnosta.) US 60/1879, 21. 5. 1879.
23. Muistikuvia III. Suomalaisia kulttuurimuistelmia. Toim. Eino E. Suolahti. Otava, Helsinki 1956. [Yrjö-Koskinen, Eino Sakari, Muistoja vanhasta kodista]
24. Munkácsi Bernát, Budenz József emlékezete. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1986.
25. Nemzeti Hírlap, 1879. május 7. reggeli kiadás M.T.Akadémia. Az I. osztály ülése. Finn vendég magyarul.
26. Ojansuu, H., Arvid Oskar Gustaf Genetz - Arvi Jännes. Muistopuhe. (Suomalainen Tiedekatemia. Esitelmät ja pöytäkirjat 1916, Helsinki 1917)
27. Om dr A. Genetz' föredrag. Morgonbladet 117/1879, 23. 5. 1879.
28. Paasonen, Heikki, Muistopuhe Professori, Senaattori Arvid Oskar Gustaf Genetz'istä Suomen Tiedeseuran vuosijuhlassa 29 p. huhtikuuta 1916. Öfversigt af Finska Vetenskaps Societetens Förhandlingar. Bd. LVIII. 1915-1916. Afd.C. Helsingfors 1916.
29. Pesti Napló, 1879. május 6. reggeli kiadás. Az akadémiából.

29. Setälä, E.N., Kaksi unkarilaista kielentutkijaa I-II. (Paavali Hunfalvy ja Jooseppi Budenz) Valvoja 1892, 415-426, 487-501.
30. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran 4. 5. 1892 pidetyn kokouksen pöytäkirja. Esimies Arvid Genetz lausui muistosanat Jooseppi Budenzista [Arvid Genetz megemlékezett Budenz Józsefről]
31. Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Toim. Viljo Tervonen ja Irene Wichmann. Castrenianumin toimitteita 24. Helsinki 1982.
32. Szinnyei József, Kuuluuko Unkarin kieli suomalais-ugrilaiseen kieliheimoon? (Sananen A. Vámbéryn Unkarilaisten alkuperä nimiseen teoksen johdosta) US 4,5/1883.
33. Tervonen, Viljo, Kulturális kapcsolatok építői a XIX. században. (Barátok - rokonok. Tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből. Európa Könyvkiadó, Budapest 1984)
34. Trócsányi Zoltán, Finnországi levelek. Almberg (Jalava) Antalnak Hunfalvy Pálhoz és Budenz Józsefhez intézett leveleiből. Uránia. 1911. 349-357; 1912. 402-409.
35. Váradi-Sternberg János, Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról. Kárpáti Könyvkiadó - Gondolat Könyvkiadó 1974.

JOSEF BUDENZ'S FINNISH CONNECTIONS -- HIS CORRESPONDENCE WITH
ARVID GENETZ

by Viljo Tervonen

The Finnish connections of Pál Hunfalvy and Josef Budenz, two nineteenth-century linguists working in Hungary, are well known. The author's forthcoming monograph presents and comments on Hunfalvy's correspondence with Finns; the present paper surveys Budenz's extensive correspondence with Finnish linguists. The material, only part of which has been published so far, consists of a total of 296 letters and 15 postcards. Budenz generally wrote his letters in German, whereas his Finnish partners responded in Finnish, except for J. Krohn and O. Donner who wrote in German themselves.

In this paper, the author deals primarily with the connection between A. Genetz and Budenz, on the basis of hitherto unknown documents. The friendship of the two scholars may have started in 1877 when Budenz first called on Genetz in Finland. Genetz was the first Finnish linguist to spend considerable time in Hungary: in 1878-1879 he lived in this country with his family, a period during which his friendship with Budenz was consolidated. Budenz was godfather to Genetz's child born in Hungary who later died here at the age of 10 months. Seventeen letters and nine postcards, all written by Genetz, have remained as evidence of their close friendship. Budenz' replies have not yet been found. Their correspondence went on till 1884.

During his stay in Hungary, Genetz delivered a lecture at the Hungarian Academy of Sciences. He spoke in Hungarian, with a degree of fluency and correctness that the contemporary press went out of its way to praise. Genetz, also known as an excel-

lent poet under the pseudonym A. Jannes, translated work by a number of Hungarian poets and writers (J. Arany, S. Petőfi, S. Kisfaludy, M. Vörösmarty, M. Jókai) into Finnish. He was also concerned with teaching Hungarian as a foreign language, and planned to compile a dictionary and write a Hungarian grammar — although these plans remained unrealized. He took lively interest in problems of Hungarian metrics, too: he actually had a controversy over that issue with J. Szinnyi, a controversy that revealed how familiar he was with the Hungarian metrics literature of the period. On Budenz's death in 1892 Genetz, who was Chairman of the Finnish Literary Association at the time, sent a telegram of condolence to the Hungarian Academy of Sciences.

In an appendix to the paper, the author presents specimens of Budenz's knowledge of Finnish and Genetz's knowledge of Hungarian.

BUDENZ JÓZSEF OB-UGRISZTIKAI TEVÉKENYSÉGE

0. Másfél évszázad telt el immár a módszeres finnugrisztika kezdeteinél közreműködő Budenz József születésétől, s néhány év híján már annak is száz éve, hogy halott. Ez alkalommal feladatunk méltatni az idegenből hozzánk került Budenz érdemeit, aki-nek a finnugor nyelvtudomány a rendszeres és módszeres kutatások beindítását és a magyar-török rokonság délibábokat kergető híveivel megvívott „ugor-török háború” tudományos igazságát köszönheti. Tán felesleges is emlékeztetnem az olvasót arra, hogy Lakó György a Múlt magyar tudósai című sorozat egy kötetében szépen méltatta Budenz érdemeit (Lakó 1980).

Budenz a módszeres finnugrisztikai kutatások kezdetének jelentős egyénisége volt. Nemcsak nekünk, magyaroknak tett szolgálatot életművével, hanem a nemzetközi finnugrisztika egészének is. Emlékét elsősorban mégis nekünk kell ápolnunk, hisz ebben a hazában élt és dolgozott, a mi nemzeti tudományunkat szolgálta. „Importált” tudósunk volt, de nem az első olyan tudósunk, aki nyelvünk rokonságának vizsgálatában elévülhetetlen érdemeket szerzett, hiszen Budenzet az összehasonlító nyelvtudomány voltaképpen megalapítójának, Sajnovics Jánosnak, továbbá Gyarmathy Sámuelnak, Révai Miklósnak a nemzete fogadta be. Az összehasonlító nyelvtudományban tett kezdeti biztató, sőt: tudománytörténetileg úttörő magyar lépések után talán országunk balszerencsés helyzetével magyarázható, hogy e tudományág istápolása háttérbe szorult. A szerencsésebb nyugat-európai nemzetek egyetemlein, így a német egyetemeken már javában oktathatták az indogermán összehasonlító nyelvészet módszereit és számottevő eredményeit, amelyekkel az ifjú Budenz hazájában

megismerkedett. Akkoriban a magyarok és a finnek még távol álltak ettől, még nem voltak ilyen feladatokra felkészült tudományos központjaik és — nem rendelkezvén régi nyelvemlékekkel — a távoli rokon népek körében a szisztematikus nyelvi anyaggyűjtést éppen megkezdték. A biztató kezdetek utáni hiátus mégsem volt nálunk sem teljesen eseménytelen időszak: Reguly Antal áldozatos életműve mindmáig munkát ad a kutatóknak, s úgy hiszem, Hunfalvy Pál munkásságát sem becsülhetjük túl. Nem Hunfalvyról emlékezünk meg itt, de ha Budenzről esik szó, róla sem feledkezhetünk meg, mivel e két tudós neve összeforrt:

Hunfalvy indította útjára a rövid életű Magyar Nyelvészet című folyóiratot, amelyben ő — szerintem — még ma is sok említésre méltó megfigyelést publikált, és ugyanezen folyóiratbeli tanulmányainak tanúsága szerint — a kor szintjéhez képest — komoly jártasságra tett szert összehasonlító nyelvészeti kérdésekben; továbbá Reguly vogul és osztják gyűjtésének részbeni megfejtésével és közzétételével, vogul és osztják bibliafordítások részbeni újbóli publikálásával és feldolgozásával kimagasló érdemeket szerzett tudományunkban, és végül az ő érdeme az is, hogy Joseph Budenz kezdő német indogermanistából Budenz József magyarországi finnugrista lett.

Tudjuk, hogy Budenz útja nem volt nyílegyenes pálya, de ma már okkal csak azt tartjuk számon munkásságából, ami mellett küzdelmei során elkötelezte magát, vagyis a magyar nyelv finnugor eredetének igazolását, egyes művei közül pedig pl. a tudománytörténetileg alig felbecsülhető jelentőségű munkáit, vagyis (rövidített nevükön:) a Magyar-Ugor Szótárt és az Ugor Alaktant.

Ő volt az első, nyelvtudományi tevékenységre kiképzett kutató magyar földön; őrá hárult az a feladat, amit az egyébként oly invenciózus, ám mégis csak autodidakta Hunfalvy aligha véggezhetett volna el, vagyis meg kellett szerveznie tudományága felső szintű oktatását és annak folyományaképpen a finnugor összehasonlító nyelvészetben végzendő módszeres, széles körű és rendszeres kutatásokat. Voltaképpen kutatói tevékenységénél is többre kell értékelnünk, hogy rátermett tanítványaiból kitűnő tudósokat nevelt, akik túltettek mesterükön.

Budenz finnugor nyelvészeti tevékenysége kiterjedt az egész finnugor nyelvcsaládra, de foglalkoztatták még a finnugor nyelvek keleti testvérei, a szamojéd nyelvek is. Tudománytörténeti szempontból számunkra különösen érdekes lehet az is, mit köszönhet a legközelebbi rokon nyelveinket vizsgáló tudományág, az obi-ugrisztika a hazai finnugrisztikai képzés megalapítójának, az első finnugor etimológiai szótár szerzőjének, a nyelvcsaládunk tagjai közti rokonsági fokokat boncolgató kutatónak.

1. Mindenekelőtt azt a nyilván nagyon jól ismert tényt kell megemlítenem, hogy Budenz nem volt obi-ugrista, viszont az is igaz, hogy nincs nyelvcsaládunknak olyan nyelve, amelynek egyértelműen specialistája lett volna. Kutatta az összes rokon nyelvet, azoknak számos apró részletkérdését is tanulmányozta, a legtöbb finnugor nyelvhez valószínűleg jól értett, de ő mégis inkább az egészet, a nyelvcsaládot látta maga előtt. Úgy tűnik, éppen az obi-ugor nyelvekre terelődött viszonylag kevésbé a figyelme, amiben a Hunfalvy és közte kialakult hagyatékfeldolgozási munkamegosztás döntő szerepet játszhatott: Reguly „Halála után az Akadémia megbízásából Hunfalvy és Budenz vállalkozott a hét pecséttel lezárt titok megfejtésére: Hunfalvy a vogul és az osztják, Budenz a kisebb terjedelmű többi finnugor anyag földolgozásához fogott. Mindenekelőtt ennek a földolgozó munkának köszönhetjük, hogy Hunfalvy és Budenz idejekorán tiszta képet kapott, s a múlt tévelygéseivel szakítva helyes útra terelhetette összehasonlító nyelvtudományunkat és őstörténeti kutatásunkat” (Zsirai 1937. 531).

E munkamegosztás a két tudós publikációinak jegyzékében is világosan látszik: Hunfalvy számos, jobbára terjedelmes tanulmányban foglalkozott a vogullal és az osztjakkal, Budenz viszont — átfogó jellegű finnugrisztikai munkásságán túlmenően — elsősorban a volgai nyelveket vallatta. Életének utolsó évtizedében Budenz azonban néhány kisebb, obi-ugor témájú tanulmányt is írt:

- VogK. elol első (NyK 16: 320-321),
- Szorokin vogul szójegyzéke (NyK 16: 470-484),
- Ahlqvist: Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken (NyK 17: 127-150) (ismertetés),

- Osztják mondatok, Vologodszki orosz-osztják szótárából (NyK 17: 161-189),
- A kereskedő című vogul monda (NyK 18: 310-328),
- Egy homályos vogul szó (NyK 22: 413-415).

Budenznek az életmű egésze szempontjából nézve kisebb jelentőségű obi-ugrisztikai munkái viszonylag kevés alapot szolgáltatnak ahhoz, hogy érdemben értékelni tudjuk az ezen a területen kifejtett tevékenységét. Lényegesen többet és kézzelfoghatóbbat tartalmaznak e téren nagyszabású, nyugodtan mondhatjuk, korszakos jelentőségű művei:

- Ugrische Sprachstudien I-II. (Pest 1869-1870),
- Magyar-ugor összehasonlító szótár (Budapest 1873-1881)
- Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen (Göttingen 1879),
- Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana (Budapest 1884-1894).

Budenz az alábbi olyan témakörökben fejtette ki nézeteit, az obi-ugor nyelvekről, amelyek tevékenységének mérlegeléskor nem hagyhatók figyelmen kívül: etimológia, hangtörténet, alaktan és családfa.

2. Nem feltétlenül hálás dolog ma mérlegelni Budenz (obi-ugor) etimológiai és ezzel összefüggésben obi-ugor hangtörténeti munkásságát. Minden részletre kiterjedően nyilván nem volna érdemes tevékenységét értékelni, hiszen méltánytalanok lennének vele szemben, ha a mai ismeretek birtokában kérnénk tőle számon, mit és hogyan látott. Szem előtt kell tartanunk, hogy az általa feldolgozott anyag milyen elnagyolt feljegyzésben és hozzávetőleges jelentésközléssel, a nyelvjárási hovatarozás pontatlan feltüntetésével került eléje, továbbá arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az összehasonlító hangtani vizsgálatok még igencsak messze voltak az újgrammatikusok által célul kitűzött szabályszerűségek, a „hangtörvények” megállapításától. Noha Budenz több hangváltozási tendenciát felismert, amint ez különösen a finnugor nyelvek rokonsági viszonyait analizáló írásaiból kitűnik, az egyes szóegyeztetések során számos ad hoc, ma már bizony naivnak ható magyarázattal állt elő. Eltekintve a már Budenz előtt is — és ma már tán még a nagyközönség körében is — ismert m. *hal~fi. kala* 'Fisch' típusú, minden

kétségen felül kifogástalan etimológiáktól, a ritkább hangmegfelelést tükröző és jelentésükben jobban eltérő rokon nyelvi szavak esetében gyakran talán inkább csak ráhibázott a helyes megoldásra, mint amikor pl. a m. *ázik* 'nass werden' igéhez kapcsolta az osztr. *losta-* 'nass machen' szót (MUSz. 763), amely egyeztetését az utókor elvetette és Budenz magyar-osztrák etimológiájánál egy, a magyar szó szempontjából hangtanilag képtelen származtatást mint teljesen problémátlan fogadott el (l. MSzFE 1: 104; erről l. még Honti: NyK 76: 369-370, ALH 33: 113 kk.). Hogy Budenz a bonyolultabb etimológiai összefüggések elbírálásakor — természetesen csak a megfelelő előmunkálatok hiánya folytán — találmokra foglalt állást, világosan mutatja, hogy ugyancsak a m. *ázik*-hoz vonta a vog. *jos* 'nässen, nass machen' igét is (i. h.). Hangtani érvekkel nem igyekezett igazolni ezen egyeztetését, viszont a m. *ék* 'Keil' alatti szócsaládot, amely részben hasonló megfelelést mutatja a szókezdő mássalhangzóknak, azokat szókezdő *l feltevésével igyekezett levezetni (i. m. 772-773), aminek téves voltát egyik tanítványa, Munkácsi mutatta ki (NyK 16: 468, jegyzet, Nyr. 12: 497).

Bizonyára fáradtságos munka lenne Budenz etimológiai-hangtörténeti tevékenységét mérlegre tenni, és azt nem is korlátozhatnánk egy-egy nyelvre vagy nyelvcsoportha. És akkor egy újabb kérdés tolnakodna elő: mi az az objektív és abszolút mérce, amelyhez viszonyítva Budenz munkásságáról véleményt mondhatnánk? Az MSzFE tartalmaz ugyan téves, vagy legalábbis vitatható állásfoglalásokat, de végre rendet teremtett az ősi eredetű szókinccsünkkel kapcsolatos nézetek dzsungelében, és ez szolgálhat összehasonlítási alapul; Kálmán Béla az MSzFE 1. kötetének állásfoglalásait vetette össze a MUSz.-éival, s a körülményeket figyelembe véve: Budenz teljesítménye elismerésre méltó (Kálmán 1970. 141-142). Van egy igen fontos különbség Budenz és a ma etimológusa közt: Budenz a lehetséges egyezések tárházát hordta össze, az utódok azonban már a felismert szabály- vagy törvényszerűségekre támaszkodva legtöbbszörre képesek különválasztani a bűzát a konkolytól. De csak legtöbbszörre, hiszen egy-egy téves nézet igazán szép karriert futhat be, mint pl. Budenznek az az odavetett ötlete, hogy a m. '8', '9', '30' számnevekben jelentkező -c, -nc elem és a permi '8', '9' számnevek -mjs szegmentu-

ma összefügg egymással (MUSz. 123, 420-421), a legfrissebb állásfoglalásokban minden indokolás nélkül tovább él, ill. úgy módosult, hogy a magyar számnevek ezen eleme ősmagyar kori ősermi jövevény lenne (l. pl. MSzFE 2: 268, 366, még vö. 3: 487).

Ahlqvistnak az északi osztjások nyelvét bemutató könyvéről az NyK-ban terjedelmes ismertetést jelentetett meg, de nem túlzás azt mondani, hogy recenzió ürügyén voltaképpen tanulmányt foglalta össze sok apró, értékes megfigyelését, amelyek közül természetesen ma már nem mindegyik állja meg maradéktalanul a helyét. Érdemes találó észrevételei közül kiemelni azt, amelyben az osztják *l* hangokról, egyrészt a közönséges (szonor) *l*-ről, másrészt az osztják nyelvjárások két csoportjára, a szurgutira és az északira (közelebbről a kazymira) jellemző spirantikus *ʌ*-ről fejtette ki nézetét: a kettő közti különbség kapcsán utal annak lehetséges hangtörténeti jelentőségére, helyesen állapítva meg ezek rokon nyelvi megfeleléseit, az osztj. *ʌ* ~ vog. *t* ~ fi. *s* alapnyelvi előzményét illetően azonban tévedésben volt (NyK 17: 128, 129-130).

Jó szemű megfigyelőre vall az északi osztjásokban jelentkező *ʃ*-val kapcsolatos megfigyelése is: „Azt látjuk, hogy leginkább *o*, *u* mellett divatozik a *ʃ*, azaz határozottan mélyhangú szóokban; gutt. nasalis (*ŋ*: Ahlqv. *h*) után mindig *g* van, valamint magashangú vocalis mellett, pl. *megil* (*meʃil*, *meil*) 'mell'...; *uŋʃil* 'száj'... Külön hangtörténeti értéket nem tulajdoníthatunk a *ʃ*-nak, s megkülönböztetését csak az ejtés hű leírása ajánlja" (NyK 17: 130). A palatális hangrendű szavakat és az *ŋ* utáni helyzetet tekintve a pontatlan feljegyzés miatt — tehát önhibáján kívül — került tévútra, de az idézett megállapítás első részében igaza van, veláris környezetben ui. — mai terminológiával élve — az őssosztj. **k* fonémát *X* képviseli, amelynek van zöngés fakultatív változata is intervocalicus helyzetben, tehát a *ʃ* változat valóban másodlagos jelentőségű mind történeti, mind leíró szempontból.

A két testvéرنyelv összehasonlításával némelykor olyan hangtörténeti felismerésre jutott, amelynek belső igazolása csak a századfordulón gyűjtött megbízható nyelvi anyag hangtörténeti feldolgozásával vált lehetővé. Pl. a vogul kicsinyítő képzőről írja Ugor Alaktanában: „Megjegyzendő, hogy -*kve*-vel

váltakozva *-ke* is fordul elé, pl.... *ujkve* 'állatka' mellett *ujke-n* (állatkád); másutt: *pikve* 'fiacska' mellett *pike-m* (fiacskám). E szerint úgy látszik, hogy a *-kve* képzőben a szembe-tűnő dim. *-k* mellett csakis még a megmaradt végvocalis jelentős..., de nem a *v* is, mely *k* (vagy *g*) mellett másutt is csak fejlődött hangnak mutatkozik (...vog. *kval-*, *kual-* = oszt. *kil-*, m. *kel-*...)" (UA 247). A *ko-*ben a labilitás csakugyan másodlagos, amely — mint Steinitz megállapította (Steinitz 1955. passim) — labiális magánhangzónak köszönheti létét.

Hasonló, feldolgozásjellegű munka A kereskedő című vogul monda, amelyben Regulynak egy Hunfalvytól már kiadott vogul szövegét közölte javított változatban és jegyzetekkel ellátva.

3. Az obi-ugor nyelvek alaktanával kapcsolatos megállapításai pontosabbak, megbízhatóbbak, mint hangtörténeti feltevései. Ezek közül is kiemelek néhányat.

A vog. *elol* 'első' szóról írott kis cikke világosan tanúsítja, hogy a vogulra vonatkozó, addig napvilágot látott közléseket jól ismerte és eléggé otthonosan mozoghatott e nyelv még kisebb jelentőségű részletkérdéseiben is. A Hunfalvy által értelmezni próbált, de tévesen interpretált vogul szóra olyan magyarázatot adott, amelyhez ma sem tehetünk hozzá semmit, noha összemérhetetlenül bőségesebb forrásanyag áll már rendelkezésünkre, mint amennyiből Budenz ismereteit meríthette: *el(i)* 'elő' + *aul* 'Ende'. Rámutatott arra, hogy az *elol ol* eleme nem lehet képző, mivel az *o* nem szokott a kondai vogulban az első szótagnál hátrább megjelenni; erre a felismerésre pedig csak az a kutató juthatott, akinek volt fogalma a vogul fonotaxisról, jártas volt e nyelv szóalkotási kérdéseiben és a szókincset is viszonylag jól ismerte.

Ő vetette elsőként papírra, hogy az északi osztjákban — közelebről (mivel ma már pontosabban tudunk differenciálni): az obdorszki nyelvjárásban — a *na* esetragnak hármas: locativusi, lativusi és instrumentalisi funkciója van (NyK 17: 132), amit Karjalainen grammatikai feljegyzései is megerősítenek (vö. MSFOu. 128: 330-331, részletesebben e kérdésről l. Russkaja 1962. 259-262). Több apró találó észrevétel van az Ahlqvisttől átvett és újra közölt osztják szövegekhez fűzött kommentárjaiban is.

Úgy hiszem, az összehasonlító finnugor nyelvtudomány számára a legidőtállóbb munka a nyelvcsaládunk alaktani kérdéseit tárgyaló monográfiája, amelynek befejezésében korai halála megakadályozta, de tanítványa, Simonyi Zsigmond bizonyára teljesen az ő szellemében rendezte sajtó alá és adta ki kéziratossá a jegyzeteket. Úgy tűnik, mintha az ugor nyelvek összehasonlító alaktana c. igazán impozáns munkát az utókor néha méltánytalanul mellőzné, főleg az utóbbi évtizedekben, és mindenekelőtt talán az obi-ugrisztikában. Lehet, hogy ha már nehezen hozzáférhető, nyelvezete nehézkes, vannak továbbá e témakörben újabb munkák is frissebb bizonyítóanyaggal, mint pl. Györke József alaktani vázlatja (Györke 1934), Toivo Lehtisalo nagy monográfiája (Lehtisalo 1936), továbbá az újabb kézikönyvek (pl. Collinder 1960, Hajdú 1966) is tartalmazzak több-kevesebb utalást az ősi képzők mai folytatóira.

Ha az Ugor Alaktan néven közismert műnek a vogullal és az osztjakkal kapcsolatos megállapításait vesszük sorra, meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy előzmények nélkül, eléggé megbízhatatlan nyelvi anyagból legtöbbszörre milyen pontos, ma is igaznak bizonyuló megállapításokra jutott.

Ilyen, ma is helytálló megállapítása a frekventatív *l* képzőnek praesensjellé válása az osztjában (l. UA 13, különösen 17). Csak a rendelkezésre állt vogul anyag szűkös volta akadályozhatta meg abban, hogy felismerje, a déli vogulban is bekövetkezett ez a fejlődés.

Rendszerint helyesen állapította meg, mely nyelvek azonos képzői tartoznak egy alapnyelvi suffixum leszármazottai közé. Tévedései főleg még csak töredékesen felismert hangmegfelelési szabályszerűségekből fakadnak, pl. a *d* denominális verbunképző alatt élegeti mind az *l*-t, pl. vog. *posiml* - 'rauchen; füstölögni', osztj. *pusg'il* - 'rauchen, räuchern' (l<*d; i. m. 123 k.), mind a *t*-t, pl. vog. *entept* - 'gürten', osztj. *antipta* - ua. (t<*d; i. h.).

Helyesen szólt az obi-ugor nyelvek momentán *m* és *n* képzőről (UA 51 kk.), ugyanígy a momentán *t*-ről (i. m. 59-60), *p*-ről (i. m. 65-67), vog. *s*-ről (i. m. 74), a causatív *t*-ről (80-81), valamint a *j* (137-138), az *m* (146-147), a *t* (150-151) denominális verbunképzőkről, a *p* (180-182), az *m* (205-206) deverbális

nomenképzőről, az *n* (250, 261-262, 270) deverbalis és denominalis nomenképzőről, a *p* (272-273) nomen possessoris képzőről, a *t* többes- (308-309) és a *γ* elemű dualisjelről (315-318). Van-e műben természetesen tévedések is, pl. a vog. *tal* és *m. tal(an)/tel(en)* caritívumképzőt azonosíthatónak vélte az ugyanilyen funkciójú osztják *li* stb. képzővel (i. m. 277), de a monográfia egészét tekintve az ilyen, ma már hibásnak minősülő közlések igazán elenyészőek ahhoz az időtálló sok eredményhez képest, amelyekről olykor talán nem is sejtjük, hogy Budenzre mennek vissza.

Nagyon gyakran a sötétben tapogatózott, különösen a nehezebb esetek értelmezésekor, némelykor rátapintott az igazságra, máskor melléfogott. A vog. *kälä*, osztj. *χala* 'mortuus' esetében csak a fi. *kuolia* (j: *kuolija* 'Sterbender' alapján írja: „Meg ä (vog.), a (oszt.) vocalisban is lehet a lappangó den. -j képzőnek nyomát látnunk” (i. m. 138, meg vö. 197-198), míg máskor tévútra vitte a rokon nyelvek vélt analóg esete, pl. „Megfejtendő így -j képzővel: osztB. *pošχant-* (Ahl.), azaz: *pošχ-a-nt-* 'Junge werfen' (*pōšīχ* 'junges Tier'; vö. finn *poiki-*, *muni-*, mord. *levksija-* stb. denom. igéket...)” (i. m. 138). Budenz az első esetben jó nyomon járt, noha ő még nem tudhatta, hogy az őosztj. **aj/*äj* folytatói a mai nyelvjárásokban VVj. Szur. *j/i*, Szal. *ə*, Irt. *aj*, Ni. Šer. Kaz. Ber. 0 *a*, és így az általa idézett osztják szóban valóban **j* enyészett el; valószínűleg a vogul szóval is ugyanez a helyzet. Függetlenül attól, hogy Budenz valamely helyes megállapítása összefüggések felismerésén alapul-e, vagy csak ráhibázott, eredményeiről nem szabad megfeledkeznünk, cáfolatra érdemes tévedéseire pedig rá kell mutatnunk. Az Ugor Alaktannak a szakmai köztudatból való kiesését jól példázza, hogy a steinitzi osztjakológiai iskola által alkotott két képzőmonográfia (Ganschow 1965 és Sauer 1967) meg sem említi Budenz könyvét, pedig pl. az imént idézett osztj. *χala*-val kapcsolatos Budenz-nézet ismerete hasznára vált volna Sauer különben lelkiismeretes munkájának is, ahol a szó különféle nyelvjárási képviselőit őosztj. „*-a/*-ä (*-j/*-i)” párhuzamos feltevésével akarta értelmezni (Sauer 1967. 116). - Egyébként a Ganschow és Sauer által sűrűn emlegetett Szabó Dezső (1904) és Schütz József (1910-1911) hivatkoztak az

UA-ra, bár az utóbbi jobbra csak akkor, ha vitázott Budenz tétéleivel.

Tévesen nyilatkozott azonban Budenz egyebek között a vogulban meglévő passiv conjunctivusi ηkv morfémpárról (98 kk.; e morfémpárról l. még VNyj. 125, 126, 218, 292 és Honti 1985. 247-249). Voltaképpen még mindig nem tudjuk ezen suffixum eredetét, de a mássalhangzókapcsolat labializáltsága — Budenz nézetével ellentétben — nem függhet össze a passivum w jelével.

4. Az obi-ugrisztika nyelvi anyagban igencsak szegényes első évtizedeiben minden lehetséges, újonnan közölt anyagnak nagy volt a forrásértéke. Ezért nem csoda, hogy amit Hunfalvy a Volgodszki-féle északi osztják bibliafordítás és szótári anyag feldolgozása során nem tett hozzáférhetővé, Budenz azt a Nyelvtudományi Közleményekben közreadta; ennek eredményeképpen publikálta a szótári anyag minden példamondatát, fordítással és legtöbnyire helytálló kommentárokkal.

5. Nehéz megérteni Budenznek a finnugorságon belüli rokonsági viszonyokról kialakított felfogását (Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen. Göttingen 1879), s még inkább csodálkozásra késztet, hogy e világos elme a vele szinte teljesen azonos érdeklődésű finn kor- és pályatársnak, Otto Donnernek az ő teóriája kapcsán kifejtett, s az övénél körültekintőbbnek, módszeresebbnek bizonyult tanulmányát (Donner 1879) nem volt képes reálisan értékelni és saját nézeteit annak megfelelően revideálni. Témám szempontjából e tán mellékvágánynak tűnő területre is Budenz obi-ugrisztikai nézetei vezettek: a vogult és az osztjákat éppúgy egy „főnyelv”-nek tekintette, mint a zürjént és a votjákat, noha a vogul és az osztják között — hang- és alaktani tekintetben mindenképpen — lényegesen nagyobb eltérések vannak, mint a permi nyelvek közt.

6. Összegzésül azt mondhatom, hogy Budenzet obi-ugristaként aligha tarthatjuk számon, de e téren végzett munkássága annyiból mégis figyelemre méltó, hogy bizonyos dolgokra ő mutatott rá elsőként. Tévedéseit és időtálló eredményeit egymás mellé állítva az utóbbiakra néha talán csak ráhibázott, mégis helyesnek látom obi-ugrisztikai nyilatkozatait illetően — mutatis mutandis — Kálmán Bélának róla írt szavait: „Valóban szinte megdöbbentő, hogy olyan sovány és gyarló nyelvi anyag alapján,

ami Budenz rendelkezésére állt, milyen határozott biztonsággal tudta kiválogatni a finnugor szófejtések megdönthetetlen és vitathatatlan törzsanyagát. Nézzük csak a vogul nyelvi anyagot! Nem lehetett még ismeretes előtte Munkácsi és Kannisto páratlan gazdagságú gyűjtése. De még Ahlqvist elég sovány szójegyzéke is csak egy évtizeddel a MUSz. megjelenése után látott napvilágot. Így Budenz a vogul anyagban csak a Hunfalvytól megfejtett Reguly-féle szövegekre és a nagyon pontatlan és megbízhatatlan bibliafordítások nyelvi anyagára volt utalva" (Kálmán 1970. 139-140; kiemelés tőlem - H. L.).

Ha Budenz obi-ugrisztikai érdemeit emlegetjük, nem felelkezhetünk meg két pályatársáról sem: az egyik a fentebb már említett Hunfalvy Pál, aki őt idehozta és aki páratlan leleménynyel igyekezett föltárni legközelebbi rokonaink nyelvének titkait, a másik pedig a Budenz-tanítvány Munkácsi Bernát, aki votják nyelvészeti működése és a finnugor-iráni kapcsolatok vizsgálata mellett a vogul nyelv és folklór gyűjtésében és kutatásában szerzett múlhatatlan érdemeket. Budenz nem a semmiből hozta létre a magyar finnugrisztikát és nem előzmények nélkül járult hozzá a magyar obi-ugrisztika alapjainak megvetéséhez, de az széles körű munka kibontakoztatása, a folytatás lehetőségének a megteremtése vitathatatlanul az ő érdeme.

Honti László

IRODALOM

- BUDENZ JÓZSEF (1869-1870), Ugrische Sprachstudien. I-II. Pest.
BUDENZ JÓZSEF (1873-1881), Magyar-ugor összehasonlító szótár.
Budapest = MUSz.
BUDENZ JÓZSEF (1879), Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen. Separat-Abdruck aus der Festschrift zum fünfzigjährigen Doctorjubiläum des Herrn Professor Benfey. Göttingen
(= KZ 4)
BUDENZ JÓZSEF (1881a), O. Donner: Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. NyK 16: 120-144.
BUDENZ JÓZSEF (1881b), VogK. *eioi* 'első' NyK 16: 320-321.
BUDENZ JÓZSEF (1881c), Szorokin vogul szójegyzéke. NyK 16: 470-484.
BUDENZ JÓZSEF (1883), Ahlqvist: Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken. NyK 17: 127-150.

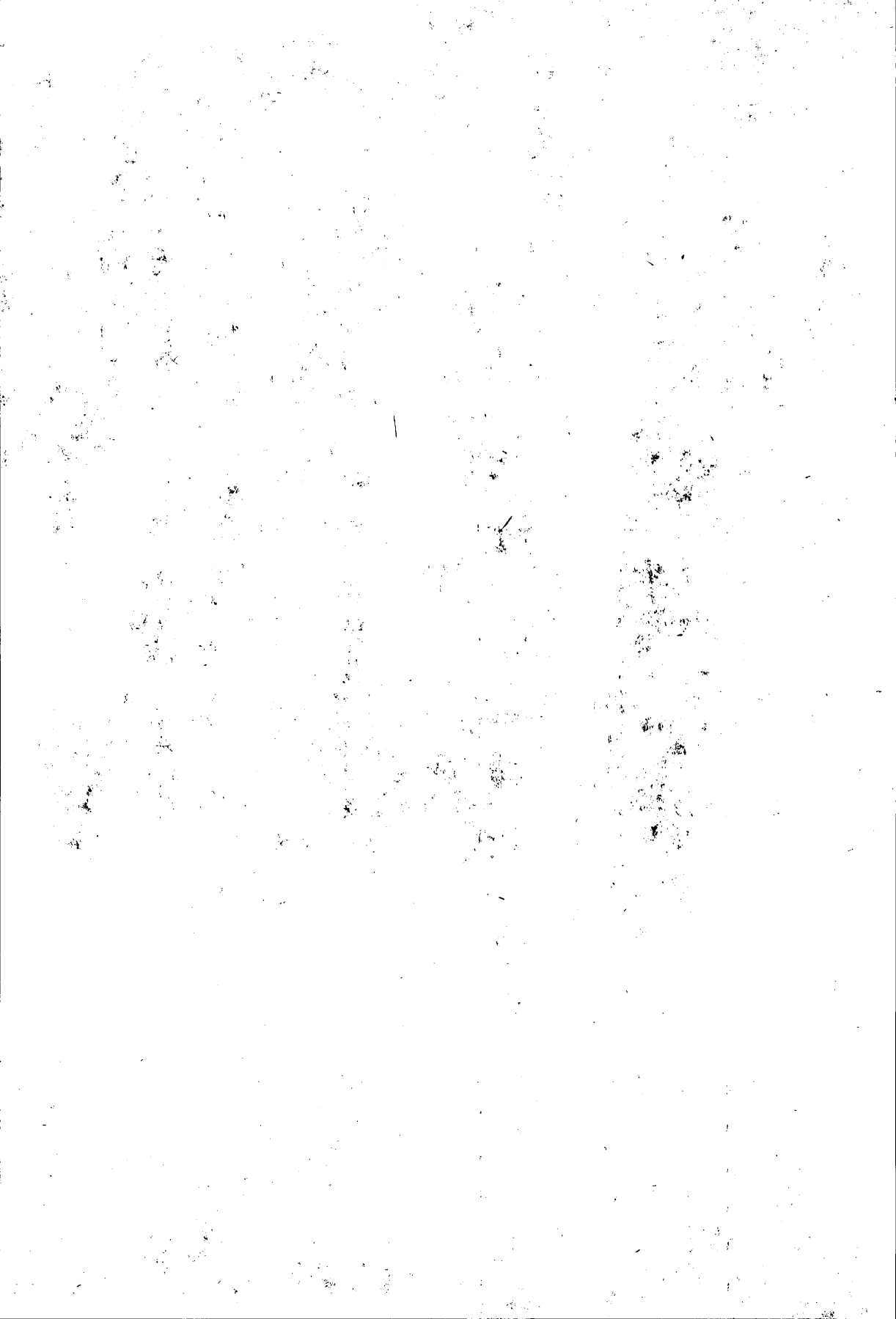
- BUDENZ JÓZSEF (1884-1894), Az ugor nyelvek összehasonlító alak-
tana. Budapest = UA
- BUDENZ JÓZSEF (1885), A kereskedő című vogul monda. NyK 19:
310-328.
- BUDENZ JÓZSEF (1890-1892), Egy homályos vogul szó. NyK 22:
413-415.
- COLLINDER, BJÖRN (1960), Comparative Grammar of the Uralic
Languages. Stockholm.
- DONNER, OTTO (1879), Die gegenseitige Verwandtschaft der
finnisch-ugrischen Sprachen. Abdruck aus den Acta Societatis
Scientiarum Fennicae 11. Helsingfors.
- GANSCHOW, GERHARD (1965), Die Verbalbildung im Ostjakischen.
Wiesbaden.
- GYÖRKE JÓZSEF (1934), Die Wortbildungslehre des Uralischen
(primäre Bildungssuffixe). Tartu.
- HAJDÚ PÉTER (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Buda-
pest.
- HONTI LÁSZLÓ (1974), Etimológiai adalékok. NyK 76: 369-378.
- HONTI LÁSZLÓ (1983), Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur
relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen
Sprachen). ALH 33: 113-122.
- HONTI LÁSZLÓ (1985), Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte
des Wogulischen. In: W. VEENKER (szerk.) Dialectologia Ura-
lica. Wiesbaden. 231-250.
- KÁLMÁN BÉLA (1970), Budenz József. In: Tanulmányok a magyar és
a finnugor nyelvtudomány történetéből. Budapest. 137-145.
- KARJALAINEN, K. F. (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus
ostjakischen Mundarten, bearbeitet und herausgegeben von
Edith Vértes. MSFOu. 128.
- LAKÓ GYÖRGY (1980), Budenz József. Budapest.
- LEHTISALO, TOIVO (1936), Die primären Ableitungssuffixe des
Uralischen. MSFOu. 72.
- A magyar szókészlet finnugor elemei. 1-3. Budapest 1967-1978
= MSzFE
- MSzFE = A magyar szókészlet finnugor elemei
- MUNKÁCSI BERNÁT (1881), Ugor szókezdő média. NyK 16: 460-470.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1883), Az ugor összehasonlító nyelvészet és
Budenz szótára. Nyr 12: 485-499.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1894), A vogul nyelvjárások szóragozásukban
ismertetve. UF 11. = VNyj.
- MUSz. = BUDENZ 1873-1881.
- RUSSKAJA, Ju. N. (1962) [РУССКАЯ, Ю. Н.], О некоторых особенностях на-
дежной системы приуральского говора хантыйского языка. In: Вопросы фин-
но-угорского языкознания. Москва-Ленинград. 257-264.
- SAUER, GERT (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen, Berlin.
- SCHÜTZ JÓZSEF (1910-1911), Az északi-osztják szóképzés. NyK 40:
1-75.
- STEINITZ, WOLFGANG (1955), Geschichte des wogulischen Vokalis-
mus. Berlin.
- SZABÓ DEZSŐ (1904), A vogul szóképzés. NyK 34: 55-75, 217-234,
417-457.
- UA = BUDENZ 1884-1894.
- VNyj. = MUNKÁCSI 1894.
- ZSIRAI MIKLÓS (1937), Finnugor rokonságunk. Budapest.

JÓZSEF BUDENZ'S WORK IN OB-UGRISTICS

by László Honti

One of the most prominent figures in the history of Finno-Ugristics, Josef Budenz was the initiator of systematic research on Finno-Ugristics in Hungary, as well as the one who first introduced that discipline as a regular university subject in this country. It would, however, be an exaggeration to identify him as the father of Finno-Ugristics in Hungary; after all, the country that was to become his second homeland had given the world scholars like to actual founder of comparative linguistics, János Sajnovics, as well as Sámuel Gyarmathy and Miklós Révai. Also, in Ob-Ugristics, even leaving the data collector Antal Reguly out of consideration, there was the excellent Pál Hunfalvy as Budenz's predecessor and contemporary. Dividing Reguly's legacy between themselves, it was Hunfalvy who undertook work on the Ob-Ugrian material, therefore Budenz necessarily devoted less attention in his writings to the languages of our nearest relatives the Voguls and Ostyaks than to other Finno-Ugric languages. The few papers he devoted specifically to Ob-Ugrian topics and the appropriate portions of his major, comprehensive studies nevertheless testify that he had a comparatively solid body of knowledge on these languages as well. It is especially striking how much of what he wrote about the Ob-Ugrian languages in his 'Comparative Morphology of the Ugric Languages' qualifies as correct and acceptable even today (a fact that makes it rather surprising how his work appears to have started to sink into oblivion in the past few decades). With regard to his results in Ob-Ugristics, it had to be admitted though that some of his excellent insights were probably due to fortunate accidents rather than systematic research; the perplexing mistakes accompanying his statements of standing value suggest that part of the correct solutions may also have arrived at by mere guessing.

Ob-Ugristics in Hungary is indebted to Budenz for its systematic beginnings. The present author thinks that we have to esteem Budenz primarily as a school-founder who trained eminent scholars to continue research in Finno-Ugristics that he had started — or rather, re-started in a systematic fashion on the basis of the pioneering work of his Hungarian predecessors; among his best students, in fact, was one of the most successful collectors and researchers of Vogul language and folklore, Bernát Munkácsi.

BUDENZ JÓZSEF MINT A VOLGA-VIDÉKI FINNUGOR ÉS TÖRÖK
NYELVEK KUTATÓJA

Erdődi József másfél évtizeddel ezelőtt már hasonló témájú cikkben tekintette át a kérdést (l. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tomus V. Budapest 1974. 117-123), azzal a különbséggel, hogy a címben jelzett területnek csak a finnugor nyelveit tartotta szem előtt. Ő elsősorban Budenz idevágó munkáinak számba vételét, forrásainak feltárását tűzte célul maga elé, én inkább tartalmi szempontból vizsgálom a kérdést.

Budenz, mint ismeretes, Reguly Volga-vidéki gyűjtésének feldolgozására kapott megbízást az Akadémiától.

Reguly csuvas és cseremisiz példamondatait, nyelvtani feljegyzéseit Budenz gondosan rendszerezte, s így olyan anyaghoz jutott, melynek segítségével gyakran jelentősen ki tudta egészíteni a korábbi nyelvtanokból és szövegekből ismert, ill. megismerhető nyelvi jelenségeket. Ezt csuvas tanulmánya bevezetésében Budenz is megírja, s elismerően méltatja Reguly gyűjtését. Többek közt ezt írja: "Reguly csuvas hagyományában mind Első grammatikánál mind Visnyevszkinél sokkal bővebb anyagforrás nyílik, melynek földolgozó kimerítését mintegy kötelességnek kell, hogy ismerje el a magyar nyelvtudomány, hogy ne hevertessen hasztalanul, s ne engedjen veszendőbe menni semmit is azon kincsekből, melyeket nem rég boldogult bajnoka oly fáradságosan gyűjtött össze" (NyK 1: 202-203).

A fiatal Budenz már e feladat megoldása idején rendkívül széles körű nyelvtudással rendelkezett. Minden hozzáférhető orosz és finn nyelvű szakirodalmat áttanulmányozott a nyugati nyelveken és a latinon írtakon túlmenően. Utalásaiból kiderül,

hogy az indoeuropeisztika mellett hihetetlenül alapos jártassággal rendelkezett a turkológiában. Világosan látta a csuvas helyét a török nyelvcsaládon belül (NyK 1:221), de ekkor még hitt az urál-altaji nyelvek ősi rokonságában. Tájékozottsága olyan széles látókört biztosított neki, hogy megállapításai nagy többségükben ma is helytállóak, sőt a jelenkori kutató számára is útmutatóul szolgálhatnak. A cseremisznak a csuvasal és általában a török nyelvekkel való gyakori szerkezeti egybevetése olyan kutatásmódszertani eljárás, amely rendkívül gyümölcsözően alkalmazható a cseremisznél, de a votják és a mordvin nyelvtörténet felderítésében is. Budenz elsőként alkalmazza sikerrel ezt a módszert. Sajnos, az utána jövő kutatók nem követték elég következetesen a Budenz által kijelölt utat. E téren ma is aktuális Budenz útmutatása.

Hogy milyen hihetetlen alapaossággal dolgozta be magát Budenz a cseremisznél és a csuvas nyelvben, arról ékesen tanúskodnak azok a cseremisznél és csuvas szerkezeti tükörfordítások, amelyek idevágó cikkeinek magyar nyelvben találhatóak. Anekdotába illő esetek ezek, de említést érdemelnek, mivel egy apró új vonással bővítik Budenz emberi és tudósi portréját. Csuvas közlések és tanulmányok című monográfiának is beillő cikkében (NyK 1: 200-268, 353-433; 2: 14-68) például ilyen mondatokat találunk: "... e fordulatokban előtűnő észjárású vonások valaha még a mi ordinaliáink eredeti hogy keletkezésének földelését is elősegíthetik" (NyK 1: 243); "... ezen visszaható névmások, hogy képeztetéséről valamit már fentebb szóltunk" (NyK 1: 250); "... minthogy a viszonyításoknak csuvasul hogy-adhatását veszi kiinduló pontjául" (NyK 2: 15).

Budenz számára az alábbi típusú csuvas és cseremisznél mondat értékű igeneves szerkezeteket tartalmazó mondatok szolgálhattak példa gyanánt: csuvas. *Salampi ekzamen manle pinine ittisem pek ... sãnamara* "Salampi nem nézte, mint mások... a vizsga hogy menetelét"; cseremisznél. *oš pãlešat ušnemat kertaldem il'e žãn, / jumũn kuze pujũrmũžũm šinžem il'e* 'ha a fehér felhőre fel tudtam volna szállni, / megtudtam volna az Isten hogy teremtését'.

Budenz csuvas, cseremisznél és mordvin nyelvtanai leíró jellegek, de nem egyenlő mértékben. Különösen cseremisznél nyelvtanában sok a történelmi utalás.

A cseremiszi nyelvtant illetően érdemes röviden kitérni arra, hogy Beke Ödön híres, máig nélkülözhetetlen Cseremiszi nyelvtana (Budapest 1911) fél évszázaddal később feltűnő módon követi Budenz nyomdokait. A két nyelvtan fejezetei lényegtelen eltérésekkel megegyeznek egymással. Budenz és Beke egyaránt a névszóképzéssel kezdi, az egyes fejezetek így következnek egymás után: Budenz: névszótőből névszótő~Beke: névszóból névszó; Budenz: ige-tőből névszótő~Beke: névszóképzés igéből; Budenz: többesi rag~Beke: a többes szám jelei; Budenz: birtokos személyragok~Beke: birtokos személyragozás.

A következőkben Beke némileg eltér Budenztól, de nem lényegesen: Budenz: számnevek; névmások; casusragok és postpositiók; adverbiumok Beke: névragok; névutók; határozószók; névmások; számnevek. A továbbiakban azonban Beke ismét szinte pontosan követi Budenzot. Az egyes fejezeteken belül is nagy a hasonlóság az egyes képzők, esetragok stb. felsorolásában, s általában a nyelvi példaanyag bemutatásában. A két mű közötti különbség elsősorban a fél évszázad során felgyülemlett új és sokkal jobb minőségű nyelvi anyagból adódik. Budenz nyelvtanából hiányzik a hangtani rész. Beke nyelvtanának előszavából megtudjuk, hogy eredetileg ő sem tervezte ennek a fejezetnek a megírását, csak mikor munka közben látta, mennyi hasznos nyelvjárásköri megfelelés feltárását teszi lehetővé a rendelkezésre álló anyag, határozta el a hangtani fejezet beiktatását.

Budenz nyelvtanai anyaggazdagságuk miatt ma is figyelmet érdemelnek, de ami a magánhangzó-rendszert illeti, szerzőjük nem láthatott tisztán, mivel a redukált magánhangzókat a források vagy nem jelölik (Reguly, Castrén, Wiedemann), vagy csak az *u*-val, melyet több hang jelölésére használnak (a csuvasban például az *ä* és az *j* hangéra), az *ə*-t a csuvasban *e*-vel, a cseremiszi nyelvben általában *i*-vel és *e*-vel írják. Ezért Budenznak a magánhangzó-rendszerre tett legtöbb megállapítása elavult, mivel a források tökéletlen volta miatt már eleve tévesek voltak.

A finnugor hangtani megfeleléseket tekintve meglepően biztos kézzel és élénk fantáziával végzi az egybevetéseket. Könnyedén fejti meg például a cser. *toľəm* 'jöttem' múlt idejű alak *l'*-je jésítettségenek okát (NyK 4:71): a fgr. **j* múlt idő jel asszimilációja okozta. Ritka eset az olyan, mikor Budenzot túl

messze ragadja a fantáziája. Az *š és a *j uráli, ill. finnugor múlt idő jeleket egy közös *t elemre vezeti vissza, amit nem támasztottak alá a későbbi kutatások.

Budenz itt tárgyalt tanulmányaiban számos olyan nyelvelméleti megállapítást tesz — olykor csupán egy megjegyzés erejéig —, amelyek később másoktól részletesen kifejtve az összehasonlító történeti módszer jelentős elemeivé váltak.

Abból, hogy a cseremiszb en egy-egy csuvas jövevényszóban *h* áll a csuvas *n*-nel szemben (NyK 3:409), Budenz megállapítja, hogy a csuvas-cseremiszi érintkezések kezdetén még nem tűnt el az *h* a csuvasból. Budenz már világosan látja, hogy az írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek esetében milyen jelentősége lehet a jövevényszavaknak a hangtörénet tisztázásában. Néhány évtizeddel később a dán V. Thomsen dolgozta ki e módszert részletekbe menően.

A cser. *küt-* igével kapcsolatban Budenz megjegyzi (NyK 3: 408), hogy a törökségi 'vár' ige másodlagos 'legeltet' jelentése van meg a cseremiszb en, tehát a cseremiszi a kölcsönző fél. Olyan módszertani elv ez, melyet a mai nyelvészeti gyakorlatban is alkalmazunk.

Addig, amíg az elmúlt száz év során a Volga-vidék finnugor és török nyelveinek kapcsolatait illetően szinte kizárólagosan a szókölcönzésekre irányult a kutatás, Budenz — mint már utaltam rá — számos szerkezeti egyezésre hívta fel a figyelmet, s ezekkel csak a legutóbbi időben kezd foglalkozni jelentős mértékben a kutatás. Hadd idézzek néhány példát Budenz idevágó megállapításából. Többek közt rámutatott a cser. *-lan* datívuszrag finálisi funkciójának kapcsolatára a csuvasal és általában a török nyelvekkel (NyK 3:451). Utal arra, hogy a cseremiszi műveltető igék datívuszi vonzata török kapcsolattal magyarázható (l. uo.). Észreveszi a cser. *-šaš* képzőjű participium necessitatis azonos használatát a csuvas. *-as*, *-es* képzőjű azonos igenévvel (NyK 3:432). A hegyi cseremiszi *ištedelam* 'nem csináltam' múlt idejű tagadó alakról Budenz ezt mondja: "Első tekintetre ez majdnem török tagadó igeragozás félének látszik" (NyK 4:98). Igaza van Budenznek, a cseremiszi alak a csuvas modell utánzata.

Reguly nemcsak nyelvi anyagot gyűjtött, hanem megjegyzéseket is fűzött hozzá. Budenz természetesen ezeket is felhasználja. Az autodidakta Regulynak kiváló nyelvészeti érzéke volt, s előfordul, hogy Budenzcal szemben neki van igaza. A csuv. *inžeren šoren korinže* 'messziről fehérnek látszott' mondatban a *šoren* 'fehéren, fehérnek' *n*-jét Reguly azonosnak tartja a genitívusz *-n* ragjával. Budenz erről így ír: "... a csuvas genitívusnak oly annyira ki van fejlődve possessivusi jelentése, hogy egyesesen, mint új névszótő ragozható... a possessivusi jelentés pedig nem igen fér meg egy ragban a praedicativusival és általános mód-adverbiumival, melyet még legitt *n* ragunkon fogunk látni" (NyK 2:23).

Budenz érvelése logikus, de mégis inkább Regulynak van igaza. Az insztruktívusról — mert hiszen az a Budenztól praedicativusnak nevezett eset — ma már tudjuk, hogy mindig azonos eredetű a genitívusszal, így van ez a finnugor és a török nyelvekben egyaránt.

Reguly gyűjtése gazdag szóanyagával ahhoz is hozzásegítette Budenzot, hogy terjedelmes szójegyzéket állítson össze. Erdei-és hegyi cseremisiz szótára (Pest 1866) a maga 3000 szavával évtizedeken át — míg Troickij cseremisiz-orosiz szótára 1894-ben meg nem jelent — a cseremisiz szókincs legjelentősebb forrása volt a kutatók számára. Wiedemann kétszer ekkora szójegyzéke ugyanis kéziratban maradt, s levéltárba került, hasonlóképpen a kazányi Ortodox Misszionárius Társaság munkatársaitól készített terjedelmes szójegyzékekhez.

Lényegében ugyanez mondható el Budenznek a cseremisszel nagyjából azonos terjedelmű Moksa- és erza-mordvin szótáráról is (NyK 5:152-237). Ahlqvist moksa, Wiedemann erza szógyűjtése Reguly anyagával kiegészítve, amint Budenz is írja: "... a mordvin nyelvnek, legalább a hozzáférhető kútforrások szerint, teljes szókincse benfoglaltatik."

A későbbiekben megjelent szótárak lényegesen gazdagabb szóanyagot közölnek a Budenzénál, de különösen cseremisiz szótára ma sem tekinthető teljesen elavultnak, mivel 18. századi szóanyagot is tartalmaz, s nyelvtörténeti szempontból ma is forrássul szolgál.

Budenz rendkívül széles körű anyagismerete és zsenialitása folytán sok-sok olyan megállapítást tett elsőként, melyek ma is helytállók. A cser. *jožaš* 'folyik' igét pl. ő már helyesen a csuvasból magyarázza (NyK 3:412), mikor szinte napjainkig felmerül mind hangtani, mind jelentéstani szempontból helytelen egyeztetése a fi. *joki* 'folyó' szóval. Budenz helyesen magyarázza a mord. -*ti* datívuszragot a fi. *tyvi* 'tő' szó megfelelőjeként, pedig egyesek Bubrichnak tulajdonítják ezt a felfedezést.

Budenz emlékét úgy ápoljuk híven, ha eredményeit gondosan számon tartjuk, s ez a magyar uralisztikának is elsőrendű érdeke.

Berezki Gábor

И. БУДЕНЦ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ФИННО-УГОРСКИХ
И ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ ПОВОЛЖЬЯ

Г. Берецки

Венгерская академия наук поручила И. Буденцу обработку марийских, мордовских и чувашских языковых материалов, собранных А. Редули в 40-ые годы прошлого столетия. Буденц выполнил это поручение с чрезвычайной основательностью. Его метод во многих отношениях может послужить примером и в настоящее время. Он впервые указал на тюркское происхождение многих структурных калек марийского языка. Вопрос весьма актуален и ныне. Марийская грамматика Буденца служила примером для марийской грамматики Э. Беке. Мордовский и марийский словари Буденца были в течение многих десятков лет наиболее полными источниками лексики этих языков. Марийский словарь содержит значительный лексический материал 18 века, не потеряв полностью и ныне свою актуальность.

С именем Буденца связаны многие открытия в области финно-угроведения. Важная задача венгерского языкознания заботиться о том, чтобы они не были преданы забвению.

LIGETI LAJOS ÉS A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI

Nemrég elhunyt tudósunkra kívánunk emlékezni ezzel az írással. Tudományos életútját a Keletkutatás 1987/2 kötetében tekintettem át, itt most utolsó nagy művének, az 1986-ban megjelent A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban című munkának ismertetésén keresztül szeretnék bepillantást adni életművébe.

Mikor 1977-ben, illetve 1979-ben megjelent Ligeti Lajos magyar nyelvű cikkeinek gyűjteményes reprint kiadása (A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I-II. Budapest, Budapest Oriental Reprints A1, A2), sokan úgy gondolták, hogy az 1902-ben született mester ezzel utolsó összegezését is adja kutatásainak. Ez különösen azért tűnhetett így, mert a kötetek címadó cikke két részletben a MNy. 1976. számában jelent meg, s az ezt szervesen kiegészítő, s régi török eredetű neveinkről írott cikksorozata 1978-1979-ben látott napvilágot, a IV. rész a MNy. tördelt korrektúrájából került a kötetbe. Ligeti azonban már két év múlva komolyan kezdett foglalkozni egy szintézis megírásával. Nyilvánvaló, hogy Gombocz nevezetes, hetven éve megjelent műve, a BTLw. lebegett szeme előtt, de új kérdések, új ismeretek, új koncepciók megkövetelték a „jeles előd érdemes modelljének követéséről” (5) való lemondást. Eredeti terve mégis egy szerkezetében „klasszikus” mű összeállítására volt: első részében a „török elemek”, tehát a jövevényszavak és a tulajdonnevek tárgyalásával, amelyet a tanulságokat szintetizáló második rész követett volna. Ligeti azt írja Előszavában, hogy e tervezett munka egy részét be is fejezte „véglegesnek szánt nyomdai kézírata el is készült”. „Am ekkor kiderült, hogy a terjedelmes monográfia még hátralévő részének megírása temérdek időt venne igénybe, pontosabban: elkészítése a várhatóan rendelkezésemre álló időbe nem fér bele”. Az ekkor 80. évét betöltött tudós érthető módon attól félt, hogy úgy jár mint Kniezsa István: a szócikkek elkészülnek, a tudományos szintézisre már nem futja az idő. Könyvét „rövidre fogott tájékoztatónak” szánta (6), s így is kell felfogni annak ellenére, hogy a mű 602 oldal.

A könyv kilenc nagyobb fejezetből áll, a fejezetcímek és a fontosabb alfejezetek címei jól tájékoztatnak a mű felépítéséről: I. Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyei (ezen belül hangtan, szóképlet és egy fontos fejezet a mongol megfelelésekről); II. A török és a magyar hangtörténet konvergens fejlő-

dése; III. A köztörök hangtani és szókészleteti sajátosságai; IV. A magyar nyelv idegen kapcsolatai a török érintkezés előtt (itt tárgyalja az ugor kor török kapcsolatait is); V. Török-magyar nyelvi kölcsönhatások. Török nyelvek tükröződése jövevényszavainkban (itt három nagy alfejezet található: a török nyelv hatása a magyarra, a magyar nyelv módosító hatása török jövevényszavainkra, török nyelvek tükröződése jövevényszavainkban); VI. Régi török jövevényszavaink tartalmi vallomása; VII. A török etnikai környezet (ez a nagy fejezet lényegében a török népek történetének azon vonatkozásait tartalmazza, amelyek a magyar etnogenezis háttere szempontjából lényegesek a türköktől a kunokig), VIII. A régi török nyelvek. Szókészletünk török elemeinek forrásai (itt tárgyalja az altaji nyelvrokonság kérdését, a csuvasos típusú török nyelveket és kutatásuk forrásait, valamint azon köztörök nyelveket, melyekkel érintkeztünk, aguzokat, kipcsakokat, különösen a besenyő és a kun nyelvet); IX. Összegezés.

A könyv az altajisztika, a török nyelv- és néptörténet, a magyar nép és nyelv honfoglalás kor előtti és Árpád-kori történetének minden olyan kérdésével foglalkozik, amelyet szerzője a könyv központi témája szempontjából lényegesnek tartott. A részletek tárgyalásakor elmaradtak a túlságosan részletező adatok, az olvasót a megfelelő kézikönyvekhez irányítja, s minden esetben arra helyezi a súlyt, hogy állást foglaljon, véleményt mondjon, igen sok esetben éppen azt hangsúlyozva, hogy a rendelkezésre álló információk nem elegendőek egy-egy kérdés eldöntésére, más esetekben viszont több mérlegelhető megoldás is kínálkozik, s csak további anyag és kutatások ígérhetnek megoldást.

Örömmel tapasztalhatjuk, hogy a könyvben igen sok új megállapítással találkozhatunk. Természetesen az új fogalmát igen árnyaltan kell értelmeznünk. Egyes megállapítások teljesen újak, mások elhangzottak ugyan korábban is, de más érveléssel, nem kielégítő bizonyítással; nem egy esetben Ligeti saját korábbi nézetével szemben mond újat, egyes esetekben olyanok véleményéhez csatlakozik, akiknek érvelését korábban nem fogadta el. A hatalmas anyagban olyan megállapításokat is találunk, ahol nem volt mód indokolásra, s egyszerű kijelentés, vagy csak implicit utalás jelez új álláspontokat. Mindezek értékelésénél figyelembe kell vennünk a mű célját. Ligeti a magyar nyelvtudománynak szánta e művét, tágabb értelemben a magyar nyelv és nép története kutatóinak, s nem a szűkebb turkológus olvasókörnek. Úgy látta, lényegesen hozzá tud járulni a magyar nyelvtörténet vizsgálatához, annak is elsősorban az ősmagyar korszakához, melyben elkülönít egy középső és egy kései ősmagyar kort. A többé-kevésbé rekonstruálható ugor kor és az emlékekkel megfogható legrégebbi ősmagyar kor közötti óriási időszakaszra csak e korszak jövevényszavainak viselkedéséből tudunk következtetni, ezért magyar nyelvtörténeti érdek török jövevényszavaink tanulmányainak kutatása. Ez természetesen megköveteli, hogy megvizsgáljuk egyfelől a befogadó nyelv által okozott változásokat, másfelől azt a hatást, amit a befogadóra az átadó gyakorolt. Ligetinek a magyar nyelvtörténet számára hasznosítható következtetéseit nyilván a magyar nyelvtörténet kutatói fogják értékelni, az azonban nyilvánvaló, hogy turkológiai következtetései kétirányúak: egyfelől speciálisan magyarok, másfelől szo-

rosan kapcsolódnak az általános turkológia, illetve altajisztika érdemi kérdéseire.

Ami az altajisztika alapkérdését, a csuvas-mongol nyelvviszonyt illeti, Ligeti alapvetően módosította korábbi véleményét. Bár a nyelvrokonság kérdésében mindig óvatosan fogalmazott, és számos ide vonatkozó cikkében inkább a mások által kifejtett nézetek gyenge pontjainak kimutatására koncentrált, hosszabb időn át hajlott arra, hogy Ramstedt és Poppe nézetének egy változatát fogadja el. Most ezt írja: „Gombocz az altaji nyelvrokonság híveként Ramstedt nézetét képviselte, eszerint pedig a rotacizmus és a lambdacizmus néhány más csuvasos sajátossággal együtt az altaji alapnyelv közös sajátossága, következésképpen török jövevénytiszavainkban való jelentkezésük mind mennyi megőrzött régiség. Ezzel szemben mi úgy véljük, hogy minden csuvasos sajátosság az őstörökhöz képest újítás. Ugyanakkor megállapítjuk, hogy továbbra is beszélnünk kell megőrzött régiségről és újításról, mint annak a történeti folyamatnak különböző állomásairól, amelyek a csuvasban, pontosabban a csuvasos nyelvekben kialakultak. A csuvas (típusú) nyelv szempontjából megőrzött régiségnek tekintjük azokat a (hangtani és egyébe) sajátosságokat, amelyek az ócsuvasban már megvoltak. Ezzel szemben újítás minden olyan változás, amely a legrégebbi állapottól eltérően a középcsuvasban vagy az újcsuvasban alakult ki” (525). A rotacizmus kérdésében Ligeti most már egyértelműen a z eredetisége mellett foglal állást, ami a lambdacizmust illeti, saját korábbi nézetét is továbbfejlesztette. Itt is az *l*-et tartja másodlagosnak a csuvasban, azonban arra a jelenségre, hogy miért van a köztörök *ʃ*-el szemben a csuvasban olyan szavakban is *s* mint közt. *baš* 'fej' ~ csuvas *puš*, korábban azt a választ adta, hogy ezek jövevények (Régi török eredetű neveink. Repr. 420). A teljes anyag új vizsgálata után „félúton megrekedt ócsuvas lambdacizmusról” ír (17), vagyis az őstörök *z*-ből általában *r*- lett a csuvasban, az őstörök *ʃ*-ből azonban csak megindult az *-l*-lé válás, de már nem fejeződött be. A csuvas *puš* ~ közt. *baš* típusú alakok tehát nem jövevénytiszavak, hanem ezek is ősi szavak a csuvasban. Ligeti szakít azzal a korábbi nézettel, amely szerint az őstörök szókezdő *y*-nek három megfelelője van a magyarban, **j*-, **š*- és zérus. Az *sz*- a *szél*-ben, *szűcs*-ben, *szőlő*-ben középcsuvas sajátosság, amely az átadó nyelvjárásban palatális *i* előtt fejlődött ki, míg veláris *i* előtt a szókezdő eltűnt és ezért van *ír* igénkben és *író* főnévkben zéró fokon az ősi török *y*-; e kérdésben tehát elfogadja Gombocz azon kései nézetét (vö. Honfoglalás előtti bolgár-török jövevénytiszavaink. 1960. 18), hogy a *y*- *i* előtt tűnik el, de eltér tőle abban, hogy nem nyelvjárásinak tartja a kettősséget, hanem kronológiainak. Középcsuvasnak tartja a *túzok* és *búza* -z-jét, fontos új szempont, hogy középcsuvasnak tartja a *g* és *k* mássalhangzó utáni kiesését, *gyapot*, *bér*, *ártány*, *tiló* és hasonló típusú szavainkban. Középcsuvas a *v*-protézis, mely esetei közül biztosnak csak a *vályú*, *vék*, *vejsze* és *verseny* szavainkat tartja, de felhívja a figyelmet, hogy az *onogur* népnév *onogundur* változatából csak a *v*-protézis alakból lehetett *nándor*. Középcsuvas a ritka *y*-protézis megjelenéseis (*Jenő*, *Jelő* ~ *Üllő*), s középcsuvasnak tartja a köztörök *u*-val szemben mutatkozó *i*-ket olyan szavakban mint *bika* (tö. *buqa*) *jüla* (tö. *jula*) stb. Határozottan állást foglal abban a kérdésben, hogy a köztörök

ő-vel szemben mutatkozó magyar s nem török változást tükröz, mint eddig Gombocz és mások gondolták, hanem magyar nyelvi fejlődés; tehát *saru*, *sereg*, *bársony*, *kos* stb. szavaink s-e nem utal az átadó török nyelv típusára, viszont mint magyar régi-ségjegy mégis kijelöli a lehetséges átadó török nyelvek körét. Ezt a nézetet korábban Bárczi képviselte ugyan, Ligeti azonban a teljes török hátteret bevonva tárgyalja újra a kérdést.

Ha eltekintünk az ugor korszak igen vitatható, s Ligeti által is nagy fenntartásokkal kezelt néhány törökgyanús elemétől (ahol a *nyereg* tárgyalása hozott különösen újat: 141-143), akkor török elemeink átvételének következő korszakai különíthetők el: az ősmagyar középső szakaszának elemei, az ősmagyar kései szakaszának bolgár-kazár elemei, a kazár-kabar réteg, besenyő jövevényszavaink, új jövevényszavaink, s végül kun jövevényszavaink és tulajdonneveink. Ehhez járult egy olyan kérdés, amely lényegében a kézirat lezárása után vált aktuálissá. Ligeti jelzi, hogy kéziratának lezárása után jutott kezébe a Magyarországi története című mű két terjedelmes részből álló első kötete és abban Bóna István munkája az avar történelemről (493). Így ír: „Eredeti szövegemen nem változtattam, hogy így is jelezzem: e területen korábbi ismereteink radikális módosulásával számolhatunk” (493). Előzőekben Ligeti a szarvasi feliratról ír, mely szerinte „nem is a tulajdonképpeni avar nép és nyelv emléke, hanem az avar birodalom egyik török népéé. Valószínűleg a kurtigurokról, esetleg az onogurokról van szó, azokról, akik annak idején megkísérelték a kagáni főhatalmat magukhoz ragadni” (493). Az itt nyilvánvalóan jelentkező probléma az, hogy ha a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében török, sőt onogur-típusú török nyelvet beszélő csoportokat is talált, akkor jövevényszavaink egy része esetleg tőlük is származhat. Hogy Ligeti e kérdés közelebbi taglalásába nem bocsátkozott, annak nemcsak az volt az oka, hogy a szarvasi felirat publikációja 1985-ben jelent meg (Juhász Irén cikke 1983-as dátummal, ténylegesen 1985-ben az *Acta Archeologica*-ban, az én cikkem az *NyK* 1985-ös számában jelent meg, de Ligeti 1983-ban már ismerte a leletet), hanem az is, hogy lényegében kihagyta a könyvből a pannóniai avarokról szóló tanulmányát, mely külön jelent meg (MNY. 1968: 129-151). Foglalkozik viszont a könyvben a dunai bolgárok nyelvével. Mind a pannóniai avarok, mind a dunai bolgárok nyelvének forrásai olyan ellentmondásosak és annyira korlátozottak, hogy Ligeti úgy ítélte meg, ezek nem elegendőek érdemi állásfoglalásra. S e területen várt Ligeti radikális módosulást.

Bár a kronológiai és az átadó nyelvjárási sajátosságokat Ligeti részletesen tárgyalja, a részletesebb etimológiai cikkek nem a nyelvi kritériumoknál, nem is a történeti rétegek tárgyalásánál, hanem a VI. fejezetben, régi török jövevényszavaink tartalmi vallomásának elemzése során található. Ez mesterfogása a műnek, ugyanis sok esetben a kritériumok nem egyértelműek, több lehetőséget is megengednek, s ezáltal nem kerülnek kényszerűen esetleges helyre. Az ábécétől való eltérés viszont azt a lehetőséget hagyta meg, hogy ne kelljen minden szóról nyilatkoznia.

A mű mintegy 290-300 török eredetű közzót és körülbelül 40 tulajdonnevet tárgyal. E számok természetesen csak tájékoztató jellegűek, hiszen török szempontból *egy-ház*, *ünnep*, *üdül* és

(*ünnepet*) ül szavaink egy török szót jelentenek, ahol egyébként Ligeti a török *edgü* -g-jének kiesését középcsuvas sajátosságként határozza meg. A magyar *terem* 'csarnok' és *terem* 'anyaméh, Szűz Máriaé' esetében Ligeti szerint az első szlávól átvett, de ugyanarra a török szóra megy vissza, mint a második, amelynek ugyanezen jelentését a kunból ki lehet mutatni, bár a kunban és a magyarban is a latin *tabernaculum* megfelelője. Nincs éles határ a közszavak és a tulajdonnevek között sem: *Gyula* nevünket Ligeti közszóként tárgyalja; *torma* közszavunk és *Tormás* (*Fermacsu*) személynevünk talán azonos török szóra megy vissza. Tárgyalja a *Tömör*, *Tömörd* és *Tömörkény* személyneveket, de sehol nem tárgyalja külön *tömör* közszavunkat, ugyanis a tulajdonnevek tárgyalásánál elmondta megjegyzéseit. Igen eltérő a tárgyalás mélysége. Még a legrészletesebben tárgyalt etimológiák esetében is csak a leglényegesebb adatokra szorítkozik, elhagyva a "teljes" dokumentációt, utalva a megfelelő kézikönyvekre. A monografikusan tárgyalt szavak típusa mellett, sok esetben csak a szó etimológiájával kapcsolatos lényeges vonás tárgyalására szorítkozik, s csak a vitatott pont alátámasztására idéz néhány török párhuzamot, példát, összefüggést. Ismét más esetekben csak néhány mondat jut a szó etimológiájának magyarázatára, s nem kevés olyan van, amely csak azáltal kapcsolható Ligeti állásfoglalásához, hogy felsorolásokban egyértelműen megemlíti; néha csak azáltal, hogy a magyar szavak indexében a szót nem teszi zárójelbe (kerek zárójelbe kerültek ugyanis azok a szavak, amelyeket tárgyal ugyan, de nem törökök).

Új etimológiát abban az értelemben, hogy egy szavunkról török eredetet mutat ki, amelyet még senki nem gondolt töröknek, nem találunk. A magyar turkológiának két vonulata van. Az egyik talán Vámbéry, Munkácsi és Palló Margit nevével jellemezhető, ha közöttük természetesen alapvető különbségek voltak is. Ők új és új etimológiákat javasoltak. A másik vonulattól elég, ha Budenz, Gombocz és Ligeti nevét említjük. Tőlük alig került új etimológia a tudomány asztalára, de mindegyikükre jellemző volt a maga korában, amit Benkő Loránd írt: „amelyik török jövevényszó-magyarázat Ligeti Lajos kritikai szűrőjén átment, abban már nemigen lehet, nemigen szabad kételkedni”. (Előszó a reprint kiadáshoz 1977. IV.) E kritika nemcsak mások etimológiáival szemben érvényesült (nem mindig nélkülözve az éles fogalmazást), hanem saját korábbi munkásságukkal szemben is. Nehezebben helyezhető el Németh Gyula ebben a „romantikusok” — „klasszikusok” dichotómiában. Németh közszókra vonatkozó etimológiai inkább a „klasszikus” vonulat jegyeit viselik magukon. Más a helyzet törzs és népnévetimológiáival. S Ligeti ebben a műben nem is fukarkodik a kritikával: „A másik, nem kevésbé kényes kérdés a törzsnevek helyes értelmezése. A kezdeti idők amatőr kísérleteit figyelmen kívül hagyhatjuk. A Konstantinos-féle nyolc magyar törzs utolsó magyarázata Németh Gyulától származik (HonfKial. 233-77); jeles turkológusunk e neveket törökből magyarázta, a *Nyék* kivételével, sőt a *Magyar* finnugor(ugor) alapszavát is török képződménynek tartotta. Szellemes, de bizonyíthatatlan elméletével könnyű volna szembeállítani (nem is egy) másféle magyarázatot, ez azonban most nem lehet feladatunk... Kezdetől fogva elfogadhatatlannak tűnt számomra a *Kürt* és a *Kér* magyarázata, bár bámullattal adóztam a bennük megnyilvánuló gazdag fantáziának. Úgy vélem, hogy nem értek meg a feltételei a magyar törzsnevek elfogadható magyarázatának, nehéz szívvel

Ie kell mondanom tehát azok beiktatásáról a következő listákba." (252). Fontos azonban, hogy Ligeti, aki csak a *Tarján és Jenő* török eredetét tartotta biztosnak és a *Gyarmatot* valószínűnek, megjegyzi, hogy e török nevek korántsem jelentették azt, hogy a török törzsnév mögött törökül beszélő népeiséget kell keresnünk, ezek — tehát a *jenők* és *tarjánok* is — „magyarul beszélő magyarok” voltak (252).

A Ligeti által tárgyalt mintegy 300 magyar község listája teljes egészében a TESz.-re épült. Itt figyelembe kell venni, hogy a TESz. török vonatkozású címszavainak anyagát Kakuk Zsuzsa állította össze, s azokat a belső szerkesztés után Ligeti lektorálta. Ligeti lektori szerepét úgy fogta fel, hogy feladatta a tárgyi tévedések kigyomlálása, nem feladata azonban eltérő nézetének érvényesítése. A megjegyzéseivel ellátott címszavak végül a főszerkesztő, Benkő Loránd elé kerültek, aki megadta végső minősítésüket. Ligetinek ez a „csak kritikára” szorító magatartása természetesen nem volt, nem is lehetett következetes. Hiszen sok esetben egy török adat odatartozása vagy téves odakapcsolása az etimológia kérdésében is állásfoglalást jelentett. A szerkesztésben való részvételének intenzitása is változott. Ligeti igen nagyra értékelte a TESz.-t, s ha a török etimológiák minősítésével, sokszor részleteivel nem mindig értett egyet, ez nem csökkentette megbecsülését. Sok alkalommal hangsúlyozta, hogy a TESz.-nek a török etimológiákat illető sokszor szigorú kritikája fontos jelzés, utal arra, hogy megvizsgálni való probléma van, állásfoglalásra késztet, újabb adatok feltárására ösztönöz. Azt hiszem nem tévedek, ha úgy gondolom, hogy e mű megírása eredetileg a TESz.-re való reagálásnak indult.

Ligeti az adatgyűjtéstől a kész mű elkészítésén át a korrektúráig és a magyar szavak indexéig mindent egyedül, még technikai segítséget sem igényelve végzett el. Ennek belátható előnyei voltak, de természetesen bizonyos korlátokat is jelentett. E. Abaffy Erzsébet és Vásáry István lektorálása sem válalhatta át a sajtóhibák kigyomlálását, a kisebb-nagyobb következetlenségek megszüntetését. A belső következetlenségek egyébként sok esetben nagyon érdekesek, mutatják, hogy a szerző véleménye hogyan változott a munka során, még egy-egy szó megítélésében is.

Az alábbiakban néhány címszó konkrét anyagán keresztül mutatom be az etimológiai rész értékeit:

ács A TESz. szerint ótörök eredetű, átvett alakja *aĉaĉi* lehetett, s a nomadizáló magyarok nyelvében mindenfajta famunkát végző mesterembert jelentett: mai szűkebb jelentése a középkor folyamán alakult ki. Ligeti a honfoglalás előtt átvett alakot **aĉaĉi* formában rekonstruálja; a *ĉ* > *č* török fejlemény. Az átvett jelentés 'korábban a magyarok által nem végzett famunka (sátor, kocsis) mestere', ebből fejlődött ki a 'mindenfajta famunka végzője'. Honfoglalás után a szláv mesterekkel együtt váltak szolgálónéppé, l. *Ácsteszer*. Két magyar régiségjegy (*-aĉa-* > *á*, illetve *-i* > *ø*) biztosítja korai átvételét.

ágyú A TESz. szerint a szó vitatott eredetű. A Németh Gyula által javasolt török etimológiát elsőnek említi, de lehetségesnek tartja a finnugor eredetű *áld* igéből való levezetést is. Ligeti szerint a török etimológia a magyarnál valószínűbb, de nem kifogástalan. A 205. oldalon csak említett hangtani nehézséget (a tö. *aldag*-ból *áldó* lett volna) áthidalhatónak tartja,

ha itt is ereszkedő diftongus helyett emelkedőt feltételezünk, mint azt a *borjú* és *gyapjú* szavainkban kell tennünk. Ez fontos, új szempont. A nehézséget a jelentéstani oldal okozza. A gondosan megvizsgált török adatok és a magyar adatok jelentése között egyelőre „áthidalhatatlan” eltérés van. „A török etimológiát függőben kell tartanunk, míg elő nem kerül a hiányzó láncszemet jelentő adat” (317), s fontos módszertani megjegyzése: „... ezt a lépést nem pótolnám feltevéssel.” Ugyanakkor a 228. oldalon az *ál* szóval együtt azon török eredetű szavaink közé sorolja, amelyek szócsaládjából több szót vettünk át.

ál A TESz. szerint valószínűleg ótörök eredetű. Az egyeztetés nehézsége, hogy a török megfelelők mind főnevek, a m. *ál* pedig csak melléknévként mutatható ki. A szófajváltás lehetséges ugyan, de részletei nincsenek tisztázva. Ligeti rámutat arra, hogy a szófajváltás csak a magyarban következhetett be, ennek azonban emlékeinkben nincs semmi nyoma. A török *āl* 'mód, eszköz' > 'csalás, félrevezetés' későbbi (205), de már az ujbúrban kimutatható (228). Magának a szófajváltásnak két típusa van: az egyik esetében a régi szófaj is megmarad, mellette él az új, a másik esetben a régi megszűnik, az új felváltja. Az első kategóriába tartozik *bátor* szavunk, s valószínűleg az *ál* is ide tartozhatott.

alma A TESz. szerint ótörök eredetű, feltehetően hatalmas területen elterjedt vándorszó. Ligeti ehhez semmi érdemlegeset nem tesz hozzá, de felveti, hogy ha *árpa* szavunk első szótagjának hosszúsága hasonulásos nyújtás eredménye (*arpa* > *arpát* > *árpát* > *árpa*), miért nem lett ez a sorsa az *alma* első szótagjának (199). Ligeti nagy figyelmet szentel a tövek beilleszkedésének és magyarban való bokrosodásának, mert ez is, közvetve, kronológiai támpont lehet. E kérdéseknek két fejezetet szentel (206–214).

apró A TESz. szerint bizonytalan, talán ótörök eredetű. Az átvett szó alakja *opraq* lehetett. A bizonytalanság oka, hogy az *opra-* 'feldarabol' ige származékai között az összefüggések nem világosak, és így a kimutatott modern ujbúr *opruk* nem lehet a kiindulópont nyilván szóvégi *-k*-ja miatt. Ligeti nem tárgyalja az etimológiát, de a szóvégi *-k* csuvas történeténél említi, s idézi a másodlagos magyar tőhangváltás (*apró* ~ *apraja*) esetei között (201). A TESz. által idézett török adatok két különböző szócsaládhoz tartoznak, az ujb. *ufraq* (helyesen *ofraq* ha egyáltalán hiteles, ez az adat), Kásg. *opraq*, CodCum. *opraq* stb. jelentése 'elhasznált, elrongyolódott ruha; ruha', ami egy *opra-* 'elrongyolódni' igére megy vissza. Az *ufak*, *uvak*, *uvšak* 'darab, apró darab stb.' szavak pedig egy *ub-* 'törni (darabokra, porrá)' ige származékai. A szerteágazó szócsaládok egyes esetekben keveredtek. A TESz. megjegyzése tehát indokolt volt.

arat A TESz. vitatott eredetűnek tartja. Vagy, mint Horger vélte, szóhasadás eredménye az, *irt* elkülönült változata vagy ótörök eredetű, az *or(a)-* 'vág(sarlóval is)' igéből. A *-t* lehetne török, de ilyen nem mutatható ki; magyar képző is lehetne, de akkor kirí a képző nélkül meghonosodott török eredetű igéink közül. Ligeti a TESz. véleményének ismertetése után így ír: „Horger szenvedélyes érvelése már-már meggyőzőt, mikor feltettem a kérdést: hogyan is történt az a szóhasadás? Az ősmagyarban több mint ezer évig egymagában élt az *irt* ige, a vándorlások korában aztán — török hatásra — [a magyarság] földet kezdett művelni: ekkor hasított egyet az *irt*-en és megalkotta

az erre a célra szükséges arat 'gabonát levág' változatot. Az elmélet türelmes, de nem mindig simítható az élet valóságához. Erdemes tehát megnézni a török etimológiát" (287-288). Miután a -t képzős alak felvételére az ócsuvasban semmi sem jogosít fel, a megoldást a magyarban kell keresni. „Ellene szegezük: a török igék tőalakban kerültek a nyelvünkbe. Ez igaz, de az igazságnak csak egy része, amely dogmává merevedve útját állta további összefüggések felismerésének. A török igék a kései ősmagyar korban kerültek a magyarba, abban a korban, amikor a török elemeket (különböző okok folytán) úgy idomították, mint a sajátjukat.... Így is világos, hogy a tör. *döl~döjt*, a m. *ful~fojt* típussal párhuzamos, és a tö. *döl~dönt* a m. *omlik~ont* típusába sorolható (okkal folyamodom e körülményes meghatározáshoz). Világos az is, hogy néhány esetben az ige a török tő mellőzésével magyar képzős alakban illeszkedett szókészletünkbe; *boszant-t*, *bor-i-t*" (288-289). S valóban a -t képző magyar voltában a *boszant* és a *borít* esetében a TESz. nem kételkedik.

árkány A TESz. török, közelebből kun eredetűnek minősíti. Ezt írja Ligeti is, de hozzáteszi, hogy levezethető egy török ar- igeletről, s ennek több származékát is bemutatja.

árok A TESz. szerint ótörök eredetű, az átvett alak **ariq*, régi jelentése 1. 'vízlevezető csatorna', 2. 'sáncárok'. Ligeti részletesen tárgyalja a török adatokat, ugyanis a törökségben a szó jelentése 'öntözőcsatorna'. Utal rá, hogy a szónak nincs kifogástalan török etimológiája. Ligeti rámutat, hogy az ótörökből átvett magyar árok szónak kezdettől fogva semmi köze nem volt az öntözéses gazdasághoz, hanem része volt az ország védelmi rendszerének. „Jelentéstani szempontból érdekes eleme a nyugati törökségnek" — írja (256), amin azt kell érteni, hogy védő-árok jelentését a kazár birodalomban vettük át, ott tehát nem 'öntözőcsatorna' jelentésben használták. Nem is sorolja fel a 287. oldalon török eredetű, földműveléssel kapcsolatos műszavaink között.

árpa A TESz. ótörök eredetűnek minősíti. Ligeti említi a földművelés szakszavai között, több helyütt tárgyalja hangtani és alaktani illeszkedését a magyar hangrendszerbe, de etimológiájával nem foglalkozik (többben indoeurópai eredetűnek tartják), s nem említi meg Árpád nevét sem.

ártány A TESz. szerint bizonytalan, talán ótörök eredetű. Közvetlen török előzménye nem mutatható ki, de alapigéje számos török nyelvben megvan. A TESz. a török *arit*- 'tisztává lesz, kiherél', *arla*- (ua.), *arlān* 'herélt' alakokat idézi, de megjegyzi, hogy az *arlañ*-ből a magyar -*rt*- nem felelhet meg egy török -*rl*-nek, ezért az egyeztetés hangtani okokból nem valószínű. Ligeti utal arra, hogy Gombocz egy török *artan* alakból indult ki (EtSz.), de adós maradt a magyarázattal. A helyes magyarázat egy *art*- igealakból indul ki, mely a törökben megvan, s ebből egy *artyan* szabályos képzés. A -*ɣ*- kiesése pedig ismét középcsuvasos sajátosság, mint a *gyapot*, *bér* és hasonló szavakban, s a *disznó* szavunkkal egyidejű átvétel.

báj A TESz. egyértelműen ótörök eredetűnek minősíti; a török *baɣi* > m. *báj* megfelelés nem szabályos ugyan, de birtokos személyragos alakok alapján (*bāɣa* > *bāá* > *bāja* > *báj*) megmagyarázható. Ligeti az összehasonlító anyag alapján súlyos nehézséget lát: az oszmánli *baɣi* szövegének visszavetítését a honfoglalás előtti időbe problematikusnak tartja, s a magyar fejlődés is „hangtani védőbeszédre szorul" „az egyébként szigorú kriti-

kájú TESz."-tól. Úgy látja, hogy a régebben elvetett szláv származtatás valószínűbb (vö. bolg. *bajš*, *bajuvam* 'zaubern'), a varázsol, varázs szavainkkal párhuzamos átvétel, amelynek a hódoltság idején az oszmántörök adat új töltést adhatott. Itt tehát szigorúbb mint a TESz.

balkány A TESz. által valószínűleg török eredetűnek minősített 'állóvíz, lápos hely' jelentésű szavunkat Ligeti meg sem említi. Kevés ilyen szó van, s itt nem tudom megítélni, hogy kihagyása állásfoglalás-e. Ez utóbbi valószínű, mert a TESz. által idézett, hódoltság kor előtti helynévi adatok igen bizonytalanok: az első közzözi adat 1572-es, Ligeti pedig elvszerűen nem foglalkozott hódoltságkori török jövevényszavainkkal.

Folytathatnám az összevetést, de talán ezekből a példákból is látható a munka etimológiai részeinek jellege. Nagy ajándéka tudománytörténetünknek, hogy egy több mint hat évtizedes tudományos életpálya tapasztalatai végül is világos, áttekinthető és sok újat is tartalmazó összefoglalásba kerültek. A könyv írásának idejéből sok végigbeszélgetett szombat délután emlékét őrzöm. Persze ezek a beszélgetések szokás szerint többnyire egyoldalúak, sőt egyirányúak voltak, de éppen ezért sokat tanultam belőlük, bele-bele pillantva egy készülő mű műhelytitkaiba, s abba a hatalmas tudásanyagba, mely háttérül szolgált. Mint ez a könyvből látható, a csuvas-mongol nyelvviszonyt tárgyaló, s kiadatlanul maradt disszertációmmal kapcsolatos fenntartásait — melyeket annak idején, 1971-ben, opponensi véleményében sem hallgatott el — feladta. Tudománytörténeti tény, hogy a török-mongol nyelvviszonyt illetően Ramstedt és Poppe elméletével szemben hosszú ideig csak Németh Gyula (ZDMG 1912, KSz. 1914) nézete állt szemben, s a kézikönyvekig általánossá vált nézettel szemben végül Németh is visszahúzódott, ha véleményét nem is módosította. Ligeti előbb Gombocz és Poppe hatására elfogadta Ramstedt új elméletét, de végül őt is, akárcsak engem, az anyag, a kérlelhetetlen adatok győzték meg, hogy a ramstedti nézetek, sok részletük zsenialitása ellenére, alapjaiban tarthatatlanok. Ennek pedig következményei vannak a csuvas nyelv-történet értékelésében, az pedig kulcs a magyar nyelv török kapcsolatainak megértéséhez.

Ligeti könyve a magyar tudomány klasszikusai közé tartozik: egyszerre zár le egy korszakot és ad indítást egy új korszak megkezdéséhez. Ismétlésétől, utánzásától maga óvott, de az új anyag, az új módszerek ezt nem is engednék meg. Ligeti tudása, szigorú kritikája és kérlelhetetlen igényessége azonban marandó kötelezettséget jelent.

Róna-Tas András

BERRÁR JOLÁN--KÁROLY SÁNDOR (SZERK.): RÉGI MAGYAR GLOSSZÁRIUM

Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 807 lap.

1. 1984-ben jóformán még meg sem száradt a nyomdafesték a Régi magyar glosszárium (a továbbiakban: RMG1.) lapjain, amikor — minden bírálót, ismertetőt megelőzve — nyilvánosan szóltam a mű korszakos jelentőségéről a TMB egyik tudományos vitáján:

„A jövőben bizonyára nagy könnyítést fog jelenteni a szótörténet búvárai számára a Régi magyar glosszárium most megjelent testes kötete, amely 58 szótári jellegű magyar nyelvemlék külön-külön való fellapozásától kímélheti meg a kutatót, és lehetővé fogja tenni számára, hogy a szótörténeti vadászatgatás alól felszabadult idejét és energiáját valóban alkotó tudományos tevékenységre fordíthassa. Sok afféle értékes kézikönyvre volna még szükség, mint amilyen a Régi magyar glosszárium. De mindaddig, amíg ezek sorra elkészülnek, megmarad a szótörténeti gyűjtögetés kisipari módszere és az örök bizonytalanság." Véleményem 1984 óta is változatlan maradt. De hogy ezt nyomtatásban is megerősítsem, arra csak akkor nyílt lehetőségem, amikor 1986 decemberében a NyK szerkesztősége felkért: írjak recenziót a RMG1.-ről.

2. A RMG1.-ot két kiváló nyelvtörténészünk, Károly Sándor és a szótár megjelenését még megérő, de rövid idő múlva sajnálatosan elhalálozó Berrár Jolán (1925—1985) szerkesztette. A munkát úgy osztották meg, hogy Károly Sándor kidolgozta a szerkesztési elveket és módszereket, jelentéstani szempontból véglegessé formálta a szócikk fejrészét, adatközlő és utaló részét, elvégezte a kézirat végső nyomdai előkészítését, valamint a technikai szerkesztést. Berrár Jolán az adatgyűjtő munka irányítását, a szócikkek utaló részének és a jegyzeteknek az összeállítását, a gyűjtött céduláknak gépelésre való előkészítőt, majd a legévelt szöveg pontosító munkáját vállalta magára. Az előkészítő munkálatokban (adatgyűjtés, cédulákon való adatellenőrzés) a következők vettek részt: E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, H. Bottyánfy Éva, Grétsy László, Hexendorf Edit, P. Hídvégi Andrea, Horváth Mária, R. Hutás Magdolna, Kázmér Miklós, Kubinyi László, Kudlik Júlia, Mikešy Sándor, Molnár József, Papp László, Rónaszegi Márta, Simon Györgyi, Terestyéni Ferenc, Zala Mária. A kézirat adatait filológiai ellenőrzették: K. Keszler Borbála, Korompai Klára, E. Abaffy Erzsébet, Köhl Éva, Simon Györgyi, G. Szamák Ágnes, Szíj Enikő, Zala Mária. A kézirat nyomdai előkészítésében G. Szamák Ágnes működött közre.

A kézirat lektora Benkő Loránd és Mollay Károly volt.

3. A szótár szerkezeti felépítése a következő. A németül is megismételt rövid Előszó (7—8; 9—10) után terjedelmes Bevezetés olvasható német nyelvű összefoglalással (11—55; 57—62). A Bevezetésben az érdeklődő kimerítő felvilágosításokat kap a szótár anyagáról, jellegéről, céljáról és rendeltetéséről, szerkesztési elveiről és módszereiről, szócikkeinek szerkezetéről és szerkesztésük technikájáról, a feldolgozott forrásokról, a szótár használatához szükséges legfontosabb tudnivalókról. A Bevezetést a források és a szakirodalom rövidítésjegyzéke, továbbá az egyéb rövidítések és jelek magyarázata zárja.

A RMG1. törzsanyagát mintegy 7500 szócikk alkotja kb. 60 000 magyar szóadattal (63—792; Tulajdonnevek: 793—805).

4. A továbbiakban észrevételeket fűzők a RMG1. tartalmához és egyes szócikkeihez.

Sajnálom, hogy a feldolgozásból kimaradt a rendkívül fontos, bár kétségtelenül terjedelmes Calepinus (Cal. 1585). A magyarországi növénynevek 1583. évi, 348 növényre kiterjedő latin—magyar szójegyzékének kihagyását pedig nyomatékosan hiányolom (Charles de L'Écluse, Stirpium nomenclator Pannonicus. Nemetvyyvarini 1583). E mű szerzője Charles de l'Écluse (Clu-

síus) németalföldi botanikus, akit Beythe István németújvári prédikátor támogatott a növények magyar neveinek megállapításában. A szójegyzék kihagyása azért is elszomorító, mert nyelvészeink (még a TESz. szerzői is) a Beythe Istvánnak tulajdonított 1584. évi antwerpeni kiadást szokták használni, de azt sem közvetlenül, hanem másodkézből, a NySz.-ből, a Könyve Nándortól a NySz. részére készített kijegyzések alapján. A szójegyzék könyvészeti annotációjához, modern értékeléséhez l. Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600. Borsá Gedeon, Hervay Ferend, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája (Budapest 1971. 488, 489—50).

Az egyetlen forrásból (PannGl.) adatolt *alacs*-ot az RMGl. (73) főnévnek tartja 'Blesse' [= <állat homlokán> hóka, hold, csillag, fehér folt] jelentéssel. Am valójában más forrásokból is gazdagon dokumentálható melléknévvel van dolgunk, amelynek 'bunt, scheckig' [= foltos, tarka szőrű] a jelentése. L.: EtSz. 1: 56; SzT 1: 197; Bakos, RET. 208.

Az egyetlen forrásban (P. [= PestiN] 1 K 2) előforduló *aleopaticum* a RMGl. (74) szerint ismeretlen jelentésű. A szó jelentését (és etimológiáját) bizonyára azért nem ismerték fel a szerkesztők, mert hibásan idézték a hatnyelvű PestiN szócikkének vezérszavát, a latin *Aloepaticum*-ot, *Aleopaticum*-ot csinálva belőle. Eligazító értékű a PestiN-ban a latin *Aloepaticum* után olvasható olasz *aloe patico* és — különösen — a francia *aloe epatique*. A főleg Dél-Afrikában tenyésző liliumfajtának, az álóának a leveleiből kicsorgó, napon szárított vagy szabad tűzőn befőzött, májbarna színű gyanta nedvéről van szó, amely drasztikus hatású hashajtó, úgyhogy ma már leginkább csak az állatgyógyászatban használják extraktum, tinktúra alakjában. Gyógyszerészeti latin neve — az álóefajta gyantájának májszínű nedvére utalóan — *Aloe hepatica*, magyar neve *májálóé* (Pallas-Lex. 1: 475). L. még *aloe hepatic* (Stedman's Medical Dictionary. Baltimore 1972²². 43). A középkori latinban az összerántással keletkezett *Aloepaticum* volt járatos. Ebből való a PestiN-ban torzult (*aleopaticum*) alakban közzétett régi magyar *aleopaticum*. — A PestiN-ban a magyar *aleopaticum* (∩ : *aleopaticum*) előtt a cseh *woman* (vö. mai cseh *oman* 'peremizs, Inula'), utána pedig a német *allant* (vö. mai német *Alant* 'peremizs, Inula') áll. Ezek az ugyancsak gyógynövényt jelölő nevek félreértés folytán keveredhettek a latin *Aloepaticum* ekvivalensei közé. — E példa azt is bizonyítja, hogy a RMGl. nem teheti feleslegessé a benne egyesített szótárak és szójegyzékek alkalmoszerű felülvizsgálását, a saját szemmel való bizonyosság szerzést. Ennek megvan az a haszna is, hogy a kérdéses szót behelyezhetjük egy bizonyos fogalmi körbe (pl. az *aleopaticum*-ot a fűszerek és egyéb kereskedelmi árucikkek csoportjába).

A P. [PestiN] N 2 alapján adatolt *balassa* jelentése a RMGl. 100 szerint ismeretlen. A PestiN a drágakövek csoportjában mutatja be a szót. Olasz ekvivalensként ott szerepel az *il balascio* is. Ennek (*balascio*) jelentése a mai olaszban 'rózsaszínű spinell'. Fél-drágakő. Az EtSz. 1: 252 (+ *balasz* v. *balász* a.) a 'gemmae genus, eine art rubin' jelentéssel ruházta fel.

Az egyetlen forrásból (SchlGl. 2153.) ismert *bedenia* a RMGl. 106 szerint ismeretlen jelentésű. Az EtSz. 1: 324 ismeretlennek tartotta az etimológiát is. — Szamota úgy vélekedett, hogy a magyar szó latin ekvivalensét, az *accipiter*-t 'equus magni velocitatis', azaz 'gyors ló'-nak kell értelmezni.

E feltevést elfogadva Hadrovics (NytudÉrt. 40. 124) meg is fejtette a *bedenia* rejtélyét. Voltaképpen nem is *bedenia*, hanem *bedeuia* [= *bedevia*] a helyes olvasat. Ez pedig nem más, mint a szerbhorvát *bedevija* 'arab fajta kanca' (Škaljić, Turcizmi 128; Skok, EtrJ. 1: 131) átvétele. A szerbhorvát szó előzménye az oszmán-török *bedevî* (at) 'beduin (ló)'. L. TESz. 1: 266 *beduin* alatt is.

Az egy forrásból (Ortus) adatolt *bolus arenus*-t a RMG1. (122) ismeretlen jelentésének tartja. Nos, a szó szerkezet előfordul a RMG1.-ba forrásként fel nem vett Cal.-ban (107) is: „aster Samius: Vn. [= vngarice] *Bonus arménus*'. Az EtSz. 1: 471 szerint a középkori latin *bolus armenus* 'gyógyszerként használt földfajta, amelyet Szamosz szigeten bányásznak; rodelsteyn' átvételével van dolgunk.

A B. [= BesztSzj.] 1159: „nola: *haranga*', Schl. [= Schl-Szj.] 1745: „nola: *harangia*” szópár magyar tagját illetően a RMG1. 302 nem tesz említést arról, hogy itt a birtokos személyranggal ellátott *harang*-nak (*karvaly harangja*) nem közönséges 'csengő, harang', hanem 'solymásmadár lábára szíjazott csörgő' a jelentése. L. Ligeti: MNy. 64: 75–8.

A *havas* szócikkében (RMG1. 310) össze vannak vonva a *hó* 'Schnee' és a *hó* '*Mond' származékai: 'Alpe'; 'mondsüchtig'; 'schneeig'. Alapszavaik viszont homonimaként vannak kezelve: *hó* 'Schnee' és *hó* 'Monat' (RMG1. 330).

Az elsőnek SzikszF.-től szótározott „*Chamaepytis: Kalincza*¹ növénynevet a RMG1. 377 megkérdőjelezett? 'gelber Günse' értelmezéssel szerepelteti. A növénynev ma is él (l. Kniezsa, SzlJsz. 245), főleg a szaknyelvi *kalincaifű* 'Ajuga chamaepitys' összetételben (Csapody–Priszter, MNövSz. 93).

A Gy. [= GyöngySzt.] három helyéről adatolt *kelencé*-nek a RMG1. 389 szerint '(Bienen)korb' volt a jelentése. A szó azonban nem 'méhkas', hanem 'egy fajta (körülkerített) méhes; Art (umzäunter) Bienenstand' jelentésben volt használatos. L.: TESz. 2: 429; NéprLex. 3: 122 (szinonimaként megadva: *körméhes, méhkert*); Kiss: Nyr. 105: 355–6.

A B. [= BesztSzj.] 1164. alapján dokumentált „*wltor: lupta[r]*” szópárnak sem a latin tagja, sem pedig a magyar tagja nincs tisztázva. A szó a madárnevek csoportjában szerepel. A RMG1. 464 megkérdőjelezett? 'Geier' értelmezéssel látja el. Tagányi (Száz. 27: 326) a magyar szót szláv eredetűnek gyanította (< : **lupti* [o : **lupiti*] 'rabol, ragadoz'), de megfelelő szláv szót kimutatni nem tudott. Nos, a szerbhorvátban van olyan madárnév, amelyből a magyar *luptár* megfejtődnek látszik; vö. szerbhorvát *lopatar* 'kanalassgém, Platalea leucorodia' (Hirtz, RjNZN 2: 264) < : *lopata* 'lapát'. A szerbhorvát *lopatar*-nak egyéb jelentései is vannak: 'olyan madárfióka, amelynek tollazatában a zászló még csak kifejlődésének elején van' (uo.), továbbá *lopátár* ebben: *jelen lopátár* 'dámszarvas' (SzbhvMSz. 1: 799; a megértéséhez tudnunk kell, hogy a fiatal dámbikának kánál alakú a második agancsa, a dámbika kifejlett agancsa pedig lapát formájú).

A Herb. b) alapján nyilvántartott, a kiadók megítélése szerint horvát szónak minősülő „Alkekenge : *Mosnyche*” növénynev jelentésének kérdését a RMG1. 504 nyitva hagyta, kérdőjellel utalva tisztázatlan voltára. Az olasz *alchechengi*, francia *alkékenge*, spanyol *alquequenge*, portugál *alkekengi* jelentése 'zsidócserezsnye, Physalis alkekengi'. Forrásuk az arab *al-*

-*kākanġ* < perzsa *kākanuġ* (Lokotsch 1016.; Dauzat—Dubois—Mitterrand, DictÉtHFr. 23). A horvát *mošnjica* [többes számban: *mošnjice*] jelentése 'herezacskó' (SzbhvMSz. 1: 900), 'pénzes zacskó, erszény; növényi hüvely, hüvelytermés' (Belosteneč 2: 229) a *mošnja* 'zacskó' (uo.) származéka. A 'zsidócsereznye' jelentés azért társulhatott egy 'zacskó' jelentésű szó származékához, mert a zsidócsereznye skarlátpiros, gömbös boggyótermése erősen felfúvódott, zacskószerű csészébe van bezárva.

A két forrás alapján adatolt *násfá*-t a RMG1. 514 megkérdőjelezett ?'Schmuck' jelentéssel látja el. Hadrovics (I. OK 10: 153) vizsgálataira támaszkodva a TESz. 2: 999 részletezőbben adja meg a szó jelentését. 'ékszer: melldísz, homlokdísz, nyaklánc, fülbevaló stb.; Schmuckstück: Brustschmuck, Stirnschmuck, Halsband, Ohrgehänge usw.'.

Az Ortus-ból adatolt, 'Klatschmohn' jelentésű „*Pachko* vel *pýpanch*” szópár első tagját a RMG1. 599 *packó* alakban teszi meg címszóvá. Aligha helyesen. A mai nyelvjárásokban található *pac-sok* 'pipacs' (TESz. 3: 201; Nyatl. 16. sz. térkép) valószínűűb-bé teszi a *pacskó* olvasatot. A *Pachko*-ot Benkő (MNY. 57: 163) is *pacskó*-nak olvasta.

A K.₂ [= KolG1.]-ben előforduló, 'csalítózás; Lockei' jelentésű „suppositivus: *poloznok*” szópár magyar tagját a RMG1. 577 *poloznok* alakban teszi meg címszóvá. Tévesen. A helyes olvasat a *polozsnok*. Ezt bizonyítják a mai nyelvjárási alakok (Nyatl. 586. sz. térkép; TESz. 3: 75), de ezt teszi kétségtelenné a szó etimonja is; vö. szlovén *položnik* 'csalítózás' (Pleteršnik 2: 133).

A K. [= KolG1.] 'lumpig gekleidet' jelentésű „*pannosus* : *rozzas*” szópárjának magyar tagját a RMG1. (600) *rózsás* hangalakban szerepelteti címszóként. Ez súlyos tévedés. A Cal. 753. [σ : 751.]: „*pannosus* : *Rozzas* rossz poztoban öltözött” és NySz. 2: 1465. hasábján a *rosszas* melléknév második jelentéseként olvasható 'pannosus, pannuceus; lumpig, zerlump' kétségtelenné teszi, hogy korántsem a *rózsa* virágnév -s képzős származékával, hanem a *rossz* melléknév *rosszas* származékával van dolgunk. Ezt kellett volna címszóvá tenni.

A S. [= SermDom.] II, 581 alapján adatolt *zabasth* [tárgyragos alak] főnevet a RMG1. 624 megkérdőjelezett ?'Vertrag' jelentéssel szerepelteti. Kiváló jogtörténészünk, Bónis György (Hübériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947. 315) szerint az ómagyar *szabás* jelentése 'haszonbér, feudum' volt. L. még Kiss: MNY. 82: 164—5.

A B. [= BesztSzj.] 173 alapján adatolt ómagyar *zerench* 'rabló, útonálló' szót *zerencs* alakban teszi címszóvá a RMG1. 648. Ez az olvasat azonban egyáltalán nem biztos. A *zerenc* olvasat is lehetséges (Kniezsa, SzlJsz. 502; 1. még TESz. 3: 736).

A B. [= BesztSzj.] 1162. és Sch. [= SchlSzj.] 1748. alapján idézett, ott a ragadozómadarak (BesztSzj.: *sólyom*, *ölyv*, *karvaly*, *haranga* 'solyászmadár lábára szíjazott csörgő', *zongor*, *torontál*, *keselyű*; SchlSzj.: *sólyom*, *ölyv*, *karvaly*, *harangja*, *ráró*, *zongor*, *torontál*, *héja*) csoportjába tartozó *torontál* madárnévnek a RMG1. 708 'bölömbika, Rohrdommel' jelentést tulajdonít. Ez az ötörök eredetű madárnevünk azonban nem a nádask, tavak mellett tanyázó, nagybögőszerű hangú gémfélet, a *Botarus stellarist* jelölte, hanem a sólyomfélék egyik fajtáját, amelyet bizonyára alkalmaztak vadászsólyomként is (Gombocz,

MNyTK 16. sz. 13; Ligeti, Pais-Eml. 948; TESz. 3: 948). Személynév [1234: *Truntayl*: HazaiOkm. 8: 31], majd személynévi használaton keresztül helynév [1323: *Turuntal*: Pais-Eml. 340] is alakult belőle. L. FNESz. 654 *Torontál vármegye* a.

A B. [= BesztSzej.] 43 alapján adatolt *uja* 'Onkel' (RMG1. 726) eredetéhez Tagányin és Ságin kívül l. még Kniezsa, Szljisz. 541 és Fehértói: MNY. 66: 327.

A B. [= BesztSzej.] 789 alapján idézett *vezsnek* 'eine Art Hund' (RMG1. 771) etimológiáját illetően Tagányin és Ságin kívül l. még Kniezsa, Szljisz. 556. A szó tövét azonban Kniezsa sem ismerte fel. L. újabban Machek (EtSlC. 688) vélekedését: ócseh, cseh *věznik* 'házőrő vagy juhászkutya' <: ócseh věž 'ház', mai cseh věž 'torony'.

A RMG1. 794. lapján a *Bécsország* szócikkből kimaradt a forrásmegadás. Pótlandó: P. [= PestiN.] R. 1.

A RMG1. 801. lapján a *Muszkaország* szócikkből kimaradt a forrásmegadás. Pótlandó: Sz. [= SzikszF.] 231.

A M. [= Murm.] 438: „Ratispona : Regensburg : *Bodogazzon haza*” városnévről a RMG1. 794 megjegyzi, hogy Murm. kiadója az elnevezés eredetét nem ismeri. A városnév megértéséhez közelebb vihet bennünket annak ismerete, hogy ilyen helységnév használatos volt az Árpád-kori Magyarországon, mégpedig Csanád vármegyében, Csanádtól délnyugatra: +1256: *Bodugazunhaza* (Györffy 1: 749; vö. ÁÜO 7: 429 és OklSz. 81); +1285/1572: *Bodogazzunfalwa* (Györffy 1. 849); 1496: *Bodoghfalwa* (Csánki 1. 694). E falut Boldogasszon tiszteletére szentelt templomáról nevezték el. A németországi Regensburg nevének azonban semmiféle kapcsolata sincs Szűz Máriával, azaz Boldogasszonnal. A rómaiak a Regen folyónak a Dunába torkollásánál tábort építettek, s a tábornak a Regen folyóról a *Regina Castra* nevet adták. (A Regen folyónév indoeurópai jellegű, s feltehetőleg 'víz' jelentésű.) A német *Regensburg* a latin *Regina Castra* értelmi megfelelője (FNESz. 540). A középkori latinban a *Regina Castra* mellett használatos volt a *Reginopolis*, *Reginoburgum*, *Regino urbs* is (OrbLat. 252). A névbe népetimológiás alapon bele lehetett érteni a latin *regina* 'királynő, úrnő' méltóságnévet (Bach: DtNam. 2/2: 64, 510), amely a *Regina Coeli* (= mennyország királynéja)-féle dícsőítő egyházi kifejezésekben Szűz Máriára szokott vonatkozni. Ez lehetett az indítéka a magyar *Boldogasszonyháza* 'Regensburg' megalkotásának.

A M. [= Murm.] XXV: „Hypanin: *Hypan wise*; *Hypanis idem*” víznevet a RMG1. 797 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás tisztázatlanságára. A dél-ukrajnai Déli-Bug folyó ókori nevével van dolgunk; vö. latin *Hypanis* < görög Ὑπανίς. Feltehető nyelvi forrása az iráni *hupāna* 'az istenek pártfogása alatt maradó' (Lehr-Splawinski, SłSS. 2: 234). L. még: Vasmer, RussEtWb. 1: 133, 677.

A M. [= Murm.] XXXII: „*Iulia* : *Iulcherland* : *Iulia*” tájnevet, valamint a belőle származó M. XXXII: „*Julianus*: ein iulcher: *Iuliabeli*” melléknevet a RMG1. 798 és 373 nem lokalizálja, nem értelmezi, hanem kérdőjellel utal a tisztázatlanságra. A Kölnthől nyugatra fekvő *Jülich* város környékével lehet dolgunk; vö. „*Juliacus*, -um, *Julus*, *Julensis urbs*, *Gulichi* : *Jülich*, St., *Preußen* (Rheinprovinz)” (OrbLat. 169). A német városnév előzménye a latin *Juliacum* hn. < : *Julius* szn. (Bach, DtNam. 2/1: 220). L. még Egli 461.

A Sz. [= SzikszF.] 233: „Riuulinum : Nagy banya” városnevet a RMG1. 801 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás hiányára. Kétséget kizáróan a Szatmár megyei Nagybányával van dolgunk. Közvetlenül utána csupa erdélyi városnév áll SzikszF. szójegyzékében: *Kolos var, Gyula feier var, Szeben, Brasso, Vasarhely*. A latin *Rivulium* név Nagybánya régi *Rivulus dominarium* ~ *Asszonypataka* neve alapján érthető, Bányavárosok gyakran voltak a magyar királynék kezén. L.: Csánki 1: 467; FNESz. 440.

A Sch. [= SchlSszj.] 550. : „serruis : zerem” értelmezése a RMG1. 804 szerint 'Syrmien'. Ez az értelmezés ellentétben van azzal a Szamota (SchlSszj. 28) óta ismert ténnyel, hogy a közép-kori latin *serruis* írásképp mögött *seruus* 'szerb' rejlik, következőképpen a SchlSszj.-beli régi magyar *szere*m nem 'Szerémség' értelmű tájnév, hanem 'szerb' jelentésű népnév. L. még: Melich, HonfMg. 80; FNESz. 610 *Szerémség* a. is.

A Murm. XXV: „Tyras : *Tyran uise*; Tyran idem” víznevet a RMG1. 804 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás tisztázatlan voltára. Nos, itt a Dnyeszter régi nevével van dolgunk: vö. görög *Τύρηξ* (Hérodotosz), *Τύραξ* (Strabón), latin *Tyras*. A folyónév iráni eredetű; vö. iráni *tīras* 'gyors, sebes' (Vasmer, RussEtWb. 1: 355). A folyóról kapta nevét a miléto-sziak *Τύραξ* nevű gyarmata a Dnyeszter torkolatánál, a mai ukrainai *Белгород-Днестровский* (Akkermam) helyén (Eglic 254). Ennek az ókori *Τύραξ* helységnévnek a tudatos felújításával alkották meg 1795-ben, az akkori görögös névdivat szellemében a *Тирасполь* városnevet. E város a mai Szovjet-Moldávia területén, a Dnyeszter bal partján fekszik (Unbegaun, RussSlavPhil. 86; Nikonov, KrTopS1. 418).

A Sz. [= SzikszF.] 233: „Varna: *Varano*” városnevet az RMG1. 804 a bulgáriai *Varna* 'Várna' városnévvel azonosítja. Ez nem fogadható el. A Zemplén megyei Sárospatakon tanító Szikszai Fabricius Balázs minden bizonnyal a Zemplén megyei *Varannó* ~ *Vranov nad Topľou* helység nevét szótárazta. Ennek volt *Varano*, *Varona*, *Varana* alakváltozata is (ComZempl. 211).

A Sz. [= SzikszF.] 234: „Agoripolis : *Vasar hely*” városnevet a RMG1. 804 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás hiányára. Nyilván Marosvásárhellyel van dolgunk, amit szinte kétségtelenül bizonyít már az is, hogy közvetlenül előtte csupa erdélyi városnév áll SzikszF. szójegyzékében: *Nagy banya, Kolos var, Gyula feier var, Szeben, Brasso* (233, 234). A Marosvásárhellyel való azonosítást a következő két idézet teszi tökéletesen bizonyossá: „*Maros-Vásárhely*, melyet latinul *Novum forum Siculorum*nak, a görögizálók *Agropolis*nek, oláhul *Osiohejeunak* neveznek, valószínűleg — miként latin neve is mutatja — újabb keletkezésű városa a Székelyföldnek” (Orbán, Szék. 4: 106); „*Agropolis, Novomarchia, Maros-Vásárhely, St., Ungarn (Maros-Torda)*” (OrbLat. 7).

A M. [= Murm.] XXXVI: „*Velunia* : *Wyelun* : *Velunia*” városnevet a RMG1. 804 nem azonosítja, hanem kérdőjellel utal a lokalizálás tisztázatlanságára. A lengyelországi Łódźtól délnyugatra fekvő *Wieluń* város nevével van dolgunk. A *Wieluń* városnév birtoklást kifejező *-ъ* képzővel alakulhatott egy **Wielun* (vö. *Wiesław*) személynévből (Rymut, NMP. 261; Rospond, SEMG. 423).

5. Az élet nem áll meg. A RMG1. nyers kézírata 1968-ban már kész volt. Nem kerülhettek tehát bele azok az Oxfordi Glosszák, amelyek tizenegy magyar szót tartalmaznak az 1230 (!) körüli

időből, de amelyeket csak 1981-ben tett közzé Mezey László (MNy. 77: 372—6; 1. még Büky Béla: MNy. 80: 71—3 és Benkő Lóránd: MNy. 80: 74—5). Szükségszerűen kimaradt belőle a 15. század első negyedéből való Bécsi Glosszák nyolcvanhárom latin—magyar szópárja is (Madas Edit: MNy. 77: 506—10). S alig két évvel azt követően, hogy a RMG1. napvilágot látott, faksimilében is láthattunk egy 106 szópárból álló, Magyarországon eddig még közzé nem tett magyar—német szójegyzéket is a 15. század hetvenes éveiből (Futaky István: A wolfenbütteli szójegyzék. MNy. 82: 73—77). A könyvtárak és levéltárak mélyén még számos régi magyar szójegyzék, glossza rejtőzhet, amelyet a jó szerencsével párosuló kutatói buzgalom sorra feltárat, hozzáférhetővé tehet. Előbb-utóbb tehát el fog jönni annak szükségessége, hogy ezekből az újonnan előkerülő szógyűjteményekből is egyesített szótár készüljön, pótlékként a RMG1.-hoz. Az erre vállalkozó lexikográfus munkáját jelentősen meg fogja könnyíteni az, hogy mintául veheti a RMG1.-ot, és értékesítheti mindazokat a tanulságokat, amelyekkel a RMG1. s a róla szóló szakbírálat a magyar történeti lexikográfiát és lexikológiát gazdagítja.

Kiss Lajos

MIKKO KORHONEN: JOHDATUS LAPIN KIELEN HISTORIAAN

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1981.
378 lap + 1 térképmelléklet

1. Ha az uráli (finnugor) nyelvtudomány leíró, történeti és összehasonlító szempontú nyelvtani összefoglalásait röviden számba vesszük, akkor a következőket állapíthatjuk meg: A régi irodalmi múlttal rendelkező nyelvekből (magyar, finn, észt) — a korábbi, ma már nagyrészt elavult nyelvtanokat nem számítva — számos, modern szempontú leírás áll a kutatók rendelkezésére. Az elmúlt 20—25 év alatt — néhány kivételtől eltekintve — jó nyelvtani leírások, kresztomátiaszerű összefoglalások jelentek meg a kisebb uráli nyelvekből is. A történeti és összehasonlító nyelvtudomány területén a helyzet ma már nem mondható ilyen megnyugtatónak. Az uráli komparatistika eredményei jórészt folyóiratcikkekben és részdiszciplínáknak szentelt monográfiákban olvashatók. (Tehát az uráli nyelvészetnek a történeti-összehasonlító vizsgálatok mellett a nyelvleírás egyáltalán nem elhanyagolt területe!) Igaz, a múltban, ám az utóbbi időben is jelent meg néhány kézikönyv — elsősorban az egyetemi ifjúság igényeit kielégítendő —, amely a magyar vagy a finn nyelvet állítva a középpontba, az uráli nyelvtudomány eredményeiről összefoglaló áttekintést nyújt (főleg a hangtan és az alaktan területén), de az urálistika legújabb eredményeit átfogó modern szintézis megírása még várat magára. Ezen megírandó szintézis előfutárainak tekintendők Björn Collinder *Comparative Grammar of the Uralic Languages* (Uppsala, 1960) című műve, Hajdú Péter Bevezetés az uráli nyelvtudományba² (Budapest 1973) című tankönyve és УРАЛЬСКИЕ ЯЗЫКИ И НАРОДЫ (Moszkva 1985) című könyvének második fele (204—340), továbbá a magyar—szovjet közös vállalkozásként közreadott Основы финно-угорского языкознания című kiadvány első kötete (Moszkva 1974). Modern

szempontú történeti-összehasonlító nyelvten a kisebb uráli (finnugor) nyelvek köréből szinte alig jelent meg. E téren kivételt csak a finnségi nyelvek képeznek. A Laanest 1975-ben megjelent műve, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse, mely időközben németül is napvilágot látott (Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg 1982), ma már a finnugor nyelvtudomány művelőinek nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált. Megjegyezzük, hogy Laanest munkájának rövidebb változata oroszul az Основы Финно-угорского языкознания második kötetében (Moszkva 1975) is megjelent.

2. Az itt vázolt helyzetkép ismeretében érthető, hogy az uráli nyelvtudomány művelői nagy örömmel és érdeklődő lelkesedéssel fogadták Mikko Korhonen professzor Johdatus lapin kielen historiaan (Bevezetés a lapp nyelv történetébe) című monográfiájának a megjelenését. A könyv fő részei: Johdanto (Bevezetés 15–75), Historiallinen äänneoppi (Történeti hangtan 76–200), Historiallinen muotooppi (Történeti alaktan 201–341), Eräitä syntaksin historian päälinjauja (A mondattan történetének néhány fő vonása 342–346). A művet egy Nielsen helyesíráshoz kapcsolódó, fonetikai magyarázatokat, átírást és rövidítéseket tartalmazó függelék (347–358), irodalomjegyzék (359–378), s végül a lapp nyelvjárások területi elhelyezkedését bemutató térkép zárja.

A bevezetésben legelőször is a lappok területi elhelyezkedéséről, a lapp nyelvjárások osztályozásáról és a lapp nyelvtörténet periodizációjáról olvashatunk (15–37). A lapp etnogenézisre vonatkozó hipotézisek ismertetése után megtudjuk, hogy az őslapp nyelv a korai ősfinnből i. e. 1000 táján vált ki. A legújabb régészeti és nyelvészeti eredmények alapján Korhonen azt a nézetet vallja, hogy a finnségek i. e. 2000 körül jutottak a Baltikumba. Az ősfinn nép nyelvileg ekkor még a FV kor végénél, illetőleg a FV kor elejénél tartott. Ebből következik, hogy a baltiak és a finnségiak nyelvi kapcsolata is jóval előbb kezdődött (i. e. 1800–1500 körül), mint ezt korábban feltették. Az első germán jövevényszavak átvételét illetően Korhonen J. Koivulehto véleményét fogadja el, miszerint ezek nem sokkal fiatalabbak a balti jövevényszavaknál: inkább i. e. 1000 előtti mint utáni időből származnak. Az átvételek helyéül jobban illik a Finn-öböltől északra, mint délre eső terület. A Kantalapista nykylappiin (Az őslapptól a mai lappig) című alfejezetben (37–53) egyebek között a lapp-finn, lapp-skandináv és lapp-orosz nyelvi kapcsolatokkal ismertet meg bennünket a szerző. A Lappi kirjakielenä (A lapp irodalmi nyelvként) alfejezetben (55–65) a lapp irodalmi nyelvek kialakulásáról olvashatunk. A bevezetést a lapp nyelv szociológiai és jogi helyzetének, valamint a lapp nyelv kutatási történetének rövid bemutatása zárja (65–75).

3. A Historiallinen äänneoppi (Történeti hangtan) képezi a monográfia első fő részét.

3.1. Először a vokalizmus tárgyalására kerül sor (77–125). A lapp magánhangzók történetét a korai ősfinntől a mai norvég-lappig követhetjük nyomon. Az a tény, hogy Korhonen mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók történetének a tárgyalását a mai norvég-lapp viszonyokig vezeti, mindenképpen helyeselhető: 1. az olvasó ily módon könnyen áttekinthető képet kap a nyelvi változásokról; 2. valamennyi lapp nyelvjárásai képvisélet tár-

Az első szótagi vokalizmus bemutatása után következik a második szótag vokalizmusának a története (98—105). A finnugor alapnyelvre három magánhangzó-fonémát szokás feltenni: e, ä és a. Ezekhez járult a korai ősfinn folyamán keletkezett labiális magánhangzó: o. Ez az illabiális szóvégi magánhangzó és egy szuffixális *v összeolvadása útján keletkezett. A *v deverbális névszóképzőként, valamint denominális és deverbális igeképzőként ismeretes (vö. E. Itkonen, in: Scandinavica et Fenno-Ugrica. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954. 183—191; Hakulinen, SKRK⁴ 46, 47, 217, 271). A denominális névszóképzői o korai ősfinn *aj > késői ősfinn oi > finn o hangfejlődés útján jött létre (Hakulinen, i.m. 175). Néhány szóban az o nem utal korábbi diftongusra, pl. nato 'Schwägerin', pato 'Damm, Wehr' ~ lapp buoddo. Ezekben az o nem tekinthető képzőnek, hanem a labiális magánhangzó az o deverbális névszóképzős szavak analógiájára került be a korábbi illabiális magánhangzó helyére (E. Itkonen, i. h. 190; Hakulinen, i. h.). Korhonen (98) a finn pato ~ lapp buoddo szót is — feltehetőleg elírás következtében — az o / < *v/ képzősök közé sorolja.

A második szótagi ősfinn magánhangzórendszer tehát az alábbi négy magánhangzót tartalmazta:

e	o
ä	a

A második szótagnál hátrább a korai ősfinnben ugyanezek a magánhangzók fordulhattak elő. Mivel a harmadik szótagban elvben csupán szuffixális magánhangzók lehettek, ezért fejlődésüket nagyrészt morfológiai tényezők szabták meg. A harmadik szótagi abszolút szóvégi helyzetben álló magánhangzó mindig leköpött. Ugyanez volt a sorsa a negyedik szótagi szóvégi magánhangzónak is (105—108).

A 108—114. lapon a szerző röviden összefoglalja az első és második szótagi lapp magánhangzórendszer fejlődését a korai ősfinntől kezdődően. Az őslapp magánhangzórendszereket négy fejlődési szakaszban mutatja be.

A Vokaaliston historia [A magánhangzó-rendszer története] című fejezetét az összevont magánhangzók vizsgálata zárja le (114—125). A mai összevont magánhangzók úgy jöttek létre az őslappban, hogy a hangsúlytalan szótag utáni intervokalikuss j, továbbá bizonyos esetekben d (ð), g (ɣ), s (z), h̄z vagy v zárt szótagban kiesett és az egymás mellé került magánhangzók egybeolvadtak. Pl.: praet. sg. 1. sz.: korai őslapp *kəččəjəm > > késői őslapp *koččujəm > *koččueəm > *koččum > lpN goččum 'hívtam'. Az összevont magánhangzók tö + morfológiai elem(ek) egymáshoz kapcsolódása útján keletkeztek, így itt voltaképpen morfonológiai változásokkal van dolgunk.

3.2. A 125—200. lapon kerül sor a lapp mássalhangzórendszer történetének a tárgyalására. A szerző először Nielsen alapján a mai norvég-lapp mássalhangzórendszerrel ismert meg bennünket (125). Ezután bemutatja a korai ősfinnre rekonstruálható mássalhangzórendszert. Ez alig tér el a finnugor alapnyelvre feltehető rendszertől. Az ősfinn rendszerből hiányzik a finnugorra kikövetkeztethető *l', ezenkívül a FU bilabiális *w az ősfinnben már labiodentális hanggá vált. Ezzel kapcsolatban felvetném azt a kérdést, hogy a FP alapnyelvben *w vagy *v fo-

néma volt-e. A finn ségi nyelvek, a lapp és a mordvin nyelv egyértelműen a *v megléte mellett vallanak. A cseremiszb en ma is w van. A votják nyelvb en a v-nek több nyelvjárásban a előtt w allofónja is van, pl.: J MU *vañ~G wañ* 'ist, es gibt', J *vañkj~G wañkj* 'herabsteigen, hinunterkommen', G MU Uf. *kwañ* 'Luft, Himmel, Gott; Wetter'. Minden nyelvjárásban v van például a következő szavakban: *val* 'Pferd', *veral-* 'sagen, sprechen', *vej* 'Öl, Butter', *vir* 'Blut'. A labiodentális *v mellett az ő spermi alapnyelvre *w (u) is feltehető (Uotila: MSFOu. 65: 57, 63; E. Itkonen: FUF 31: 280, 295; Lytkin, VokPerm. 26). Valószínű, hogy az ő spermi *p és *p előtt jelentkező w (u) (*w₀-, w₀-, *kw₀-, kw₀-) hangnak is allofón státusa volt. Mindez am ellett szólhat, hogy a FU *w a FP korban már labiodentális hang volt (v), jóllehet bizonyos fonetikai helyzetekben a w allofón is meg lehetett. A FP alapnyelvnek az a nyelvjárása, amelyikből a cseremis z nyelv lett, mindvégig meg ő rizhette a w fonémát.

Korhonen először a korai ő sfinn szó eleji mássalhangzók lapp nyelvi fejleményeiről szól (127—135). A szó belseji konsonantizmus tárgyalása a fokváltozás történetével kezdődik (135—157). A radikális fokváltakozás a hangsúlyos szótag utáni mássalhangzók mennyiségi (né melykor minőségi) váltakozását jelenti. A radikális fokváltakozás kevés kivételtől eltekintve (f, h, hj, hm, hn, részben hl) minden mássalhangzóra és mássalhangzókapcsolatra kiterjed. A fokváltakozás eredetileg automatikus, fonológiai tekintetben irrelevá ns jelenség volt: az erős fok, nyílt, a gyenge fok zárt szótag előtt jelentkezett. Csupán a késői ő slappban bekövetkezett hangváltozások — magánhangzóösszevonás, a szó végi mássalhangzó lekopása — vezettek oda, hogy a fokváltakozás ma már nem függ a hangkörnyezettől. Például: NomSg. ő slapp **kōlē* > lpN *guolle* 'hal' (erős fok): GenSg. ő slapp **kōlēn* > lpN *guole* (gyenge fok); PraesSg. 1. sz.: ő slapp **meñem* > lpN *mānām* 'megyek' (gyenge fok): PartPerf. ő slapp **meñem* > lpN *mānām* (erős fok): PraetSg. 1. sz. ő slapp **meñjem* > lpN *mānīm* (erős fok).

A fokváltozás a déli lapp kivételével minden lapp nyelvjárásban megvan. A fokváltakozás történetében fontos mozzanat volt a fonetikai jelenségből fonológiai jelenséggé váló átalakulás. A váltakozásban részt vevő hangok valamelyike azonossá vált valamelyik már meglévő fonémával. Például: (Korhonen váltakozási sorait kissé egyszerűsítve) **pata* 'Topf': **paðan* — **paðo*'Damm': **paðon* → **pata*: **paðan* — **pato*: **paðon*. A fonematizálódás másik útja az volt, hogy a gyenge fok nyílt szótag, az erős fok pedig zárt szótag előtt is megjelenhetett. A déli lappban a szó végi vokalizmus és konsonantizmus jól meg ő rződött, így a fokváltakozás fonológiai funkcióját elveszítve, eltűnt. — A fokváltakozással — sorátcsapással — függ össze a „túlhosszú” mássalhangzók keletkezése. Pl.: *diet'te* 'tudó, tudós' ~ *diēttet* 'tudni' ~ *dieðām* 'tudok'. Ez a jelenség emlékeztet a finn nyelvjárásokban jelentkező geminációra, mely ugyancsak összevont magánhangzók előtt történet meg: *jokkeen* < *jokehen*, *kallaa* < **kalaða*.

A fokváltakozás történetének mintaszerűen áttekinthető és meggy ő ző taglalása után Korhonen a hangsúlyos szótag utáni korai ő sfinn szó belseji mássalhangzók ő slapp és mai norvég-lapp fejleményeit tárgyalja (157—170). Ezután kerülnek sorra a hangsúlyos szótag utáni mássalhangzókapcsolatok (170—192).

Végül a hangsúlytalan szótag utáni mássalhangzók és a szóvégi mássalhangzók történetéről olvashatunk (192—200).

Korhonen könyvének hangtörténeti része nemcsak a lappológusoknak és a lappológiában tájékozódni kívánóknak nyújt nagy segítséget, hanem jól megalapozott, szilárd eredményei révén bizonyára előre fogja vinni a finnugor hangtörténeti kutatásokat is.

4. Korhonen művének második fő része a történeti alaktannak van szentelve. Bevezetésként (201—204) a morfémastruktúrát és a morfémastruktúra fejlődését tárgyalja. Megállapítja, hogy a korai ősfinnben a morféma automatikusan kapcsolódtak egymáshoz, a morfofonémikus változások száma csekély volt. Ez azt jelenti, hogy a korai ősfinn erősen agglutináló nyelvtípus volt. A szótüvek egy és két szótagúak voltak. Egy szótagúak voltak a névmástüvek, a létige (*læ-*) és a tagadó ige (*i-~æ-~á-*). A képző nélküli névszó- és igetüvek két szótagúak voltak. A kétszótagúság a lappban akkor is megőrződött, amikor az a finnben eltűnt: lapp *jieggá* ~ finn *jää* 'jég', lapp *jukkât* ~ finn *juo-* 'iszik'. A többeli morfofonémikus váltakozások kifejlődése, valamint a szuffixumokban végbement hangváltások a szuffixumok morfológiai jelentőségének a csökkenéséhez és a morfológiai funkciónak a szuffixumról a töre való átkerüléséhez vezettek. Így a lapp ma a legkevésbé agglutináló nyelv. Minthogy a morfológiai viszonyok nemcsak szuffixumokkal, hanem többeli váltakozásokkal is kifejezhetők, ezért a lapp nyelv ma inkább a flektáló avagy másként a fúziós-szimbolikus nyelvek közé sorolható. Például: *diettet* 'tud': praes. sg. 1. *diedâm*: praet. sg. 1. *dittim*: imp. sg. 1. *dittum*: akció *diettem*: part. perf. *diettam*: pass. part. perf. *dit'tum*.

4.1. A többeli viszonyok ismertetése után kerül sor a névszóragozás tárgyalására (204—249). A lappban egyes, kettős és többes szám különböztethető meg (206—210). Az egyes szám jelöletlen. A kettős szám uráli eredetű, mely a lappban a személyes névmásokban, a birtokos személyjelekben és az igék személyragjaiban van meg. Az őslapp *-*ŕj* duális a személyes névmásokban fordul elő, pl. lpN *moai* 'mi ketten' < őslapp **monŕj*. Ez a duális jel rejlik a finn személyes névmások *u* tövében (*minu-*, *sinu-* < **tinu-*). A birtokos személyjelekben az *-*n* kettős szám van meg, mely a norvég-lappban szabályosan lekopott: *aččame* 'a mi kettőnk apja'. Megfelelői vannak az obi-ugor nyelvekben és a finn -*n*-re végződő birtokos személyjelekben, pl. *aikanaan* 'annak idején' < **ajkatnatzan*, régi finn irod. ny. *Herrallensan* 'urának'. A többes szám jele az abszolút ragozásban norvég-lapp -*k* < őslapp *-*k* < korai ősfinn *-*t*; *goađek* 'sátrak'. A birtokos személyjelezésben jelentkező lapp *k* Korhonen (208—209) szerint korai ősfinn **k*-ra, kevésbé valószínűen **t*-re vezethető vissza. A **k* kétségtelen folytatóit megtaláljuk a finnben és a mordvinban. A cser. *kitnä* 'kezünk', *kittä* 'kezetek', votj. *njlmj* 'leányunk' stb. végéről vagy **k* vagy **t* többesjel kopott le. A magyar birtokos személyjelek végén jelentkező -*k* (*házunk* stb.) Korhonenal és néhány más kutatóval ellentétben aligha tartozik ide, hanem gyűjtőnévképzői eredetű (*k* < **kkj*, vö. Rédei: CQuiIFU 6: 213, NyK 83: 99, 100 jegyz., 102), s az abszolút főnévragozásból hatolt be a birtokos személyjelekbe. Megjegyzem még, hogy a bizonyára FP kori **k* többesjel rejlik a zürjén nyelv P nyelvjárásának többes számi igei személyragjaiban is: *munam(ę)* < **munam3k* 'megyünk', ugyanígy *munat(ę)* 'mentek',

munase 'mennek' (Rédei: NyK 83: 99). A *votj. nilmi, nildj, nilzj*, a *zürj. munang* stb. (~ *votj. šiiskomi* < *-m3k) végéről csak *k többes számjel kophatott le; a *t egyáltalán nem jöhet szóba, mivel a *t hangnak a permi szuffixumokban (képzőkben és ragokban) *zürj. -d, P -t, votj. -t* folytatói ismeretesek. — Az uráli eredetű *-n birtoktöbbsítő jelre Korhonen a birtokos ragozásban tér ki.

A lapp esetragokat Korhonen a 210—233. lapon tárgyalja. Korhonen a FU alapnyelvre hat esetet és nyolc esetragot tesz fel. Hajdúnál (BUNyt. 62, 118—125, UrJazNar. 228, 292—303) hét, (illetőleg mindkét műve második megadott leldőhelyén) nyolc, Rédeinél (CTIFU 1: 133) nyolc ősi esetrag szerepel. Eltérés mutatkozik még a következőkben: a) Korhonen a locativusi *t-t kérdőjellel, Hajdú és Rédei kérdőjel nélkül közli; b) Korhonen lativus **n*, Hajdú és Rédei jésített *n raggal számol.

Az alábbiakban a lapp esetragok közül csak azok fejtegetésébe bocsátkozom, amelyeknél ez valamely okból indokoltnak mutatkozik — pl. hangtani, alaktani vagy funkcionális tekintetben nem egyenes folytatói valamely korai ősfinn vagy finnugor esetragnak —, vagy amelyek finnugor vonatkozásaival kapcsolatban Korhontól eltérő nézetet képviselnek.

Az accusativus ragja a többes számban -d: lpN *gõõiid* 'sát-rakat' < õslapp **kãdijdē* < korai ősfinn **kota-j-ta*. A PU *-ta/tã eredetileg az ablativus ragja volt, a részleges tárgy (partitívus) jelölésén át vált a teljes tárgy (accusativus) ragjává. Ezen esetrag megfelelői a finnségi nyelveken és a lapon kívül megvannak a mordvinban, a cseremiszbén, a permi nyelvekben és a szamojédban. A permi prosecutívus ragja előtt (*zürj. -ed, P -et, votj. -eti, -jti*) nem indokolt Korhonnál (215) a kérdőjel. Ezen esetragok kétségtelenül a PU *-ta/tã ablativusrag folytatói (l. E. Itkonen: FUFa 32: 64; Rédei: NyK 70: 171 kk., 82: 265—270, SzFU 17: 279—284; Majtyinszkaja: in: Основы финно-угорского языкознания 1974. 251 kk.).

Az illativus egyik végződése az õslappban *-jen volt, amelyhez a norvég-lappban még pleonasztikus *i* járult: lpN *vãrrii* 'vérbe' < **vãrri* < õslapp **veijēn* < **veigējnti*. Ez Korhonen szerint összetett rag (lativusi *j + *n), a norvég-lappban jelentkező pleonasztikus *i* is a *j lativusrag folytatója. A *j finnugor az *n uráli eredetű (217—218).

Korhonen a FU *j lativusrag folytatói között a m. á/é > a/e lativusragot (alá, reá, fölé, közé, mellé, oda, ide, haza, hová ~ hova) nem említi. Korábban elterjedt volt az a nézet, hogy a m. lativus *á/é* PU *-k-ból származik. Toivonen (FUF 28: 10 kk.) mutatott rá elsőként arra a lehetőségre, hogy a magyar lativusrag eredeti *j-ből is megfejtethető. A lativusragnak a régiségben és a nyelvjárásokban labiális változatai is vannak: ÓMS *egembe-lu*, 1531: *felew*, HeltKron. 87: *feiß*, továbbá *mellē*, *eggyü* ~ *ögggyü*, *ësszü* ~ *összü* (l. Bárczi, TA 193). Bárczi korábban (i. m.) úgy vélekedett, hogy a magyar lativusrag a PU *k > õsm. **ʔ* alakból keletkezett õm. *ʔy/ʔü* diftongus két irányú fejlődésével jött létre: a) *ʔy, ʔü* > *ó, ü, õ, ű*; b) *ʔy, ʔü* > *ʔi₂ i* > *è ~ í* (> *á*). Ezt a nézetet fogadta el aztán Hajdú (BUNyt. 123—124) és jelen munkájában Korhonen is (229). Hajdú legújabb munkájában (UrJazNar. 300—301) a *k mellett a *j-ből való származtatást is megengedi. Bárczi A Halotti Beszéd nyelv történeti elemzése (Budapest 1982) című posztumusz művében (48—49) az *á/é* (> *a/e*) lativusrag esetében — véleményünk szerint helyesen —

csak a FU *j(j) lativusragból való származtatással számol. A labiális magánhangzóra végződő alakok (mellő, felő, éggü stb.) végződését — helyesen — a PU *k lativusrag folytatójának tekintik. Úgy gondolom, a mondottakon kívül perdöntő érv az á/é rag eredeti *j-ből való származtatása mellett az a körülmény, hogy ez a rag már egyik legrégebb nyelvemlékünkben is á-s alakban fordul elő (rea: eri iturea, feheruuaru rea meneh hodu utu rea stb.) (vö. Bácszi, TA 190-191), míg a *k (> *j) hangalakra visszavezethető morfémák (pl. az ó/ő igenévképző egyik előzménye) j-s formában jelentkeznek: Konst. ἐγγελεχ 'ízelt'; 997 el./1109: ὄαμραγ; 1055 azah, meneh; tovább fejlődött diftongusos formában: ferteu. A j szórványosan később is felbukkan: 1211: Quereh, Fedeh, Elleh; vö. még VárReg.: Bedech (ma: Bedő), LeuvGl.: [cuk]cerech (ma: szűkszerű): ez utóbbiakban a *j kicsinyítő, illetőleg melléknévképző (l. Bácszi, TA 169, A Halotti Beszéd... 34, 74). A *j-s formások később diftongusos formát öltenek: HB chomuv (= χομου, ma hamu), uolov (= woloγ, ma való), iarov (= jaroγ, ma járó) (l. Bácszi, A Halotti Beszéd... 34, 74, 146). Ezekkel szemben a lativusrag a HB-ben mindvégig illabiális magánhangzójú alakban jelentkezik: mige (= migé vagy migé, ma még), hazóá, vilagbele, nugulmabeli, uimadfaqucmia, uruzagbele (Bácszi: i. m. 36, 65, 124, 132, 173, 179).

Korhonen (218) az osztj. töj 'el', töχ 'oda', jōχ 'haza, vissza' határozószók j, j̄ elemét helyesen a *j lativusrag folytatójának tekintik. A *j lativusrag vokalizálódása útján keletkezett az osztják lativus-dativus: VVj. -a/-ä, DN -a, Ni. Šer. -a, Kaz. Ber. -a < őosztj. *a/ä (Honti, ChrestOstj. 60). Korhonen (218) az osztj. -a/-ä-t nem említi a FU *j megfelelői között. A *j vokalizálódására vonatkozóan az osztjában l. Honti: NyK 78(1976): 107-109, 87(1985):71. Hajdú az osztják ragot legújabb művében is (UrJazNar. 302; l. még BUNyt. 124) PU *k-ból származtatja. Ez azonban helytelen: a k hang az osztjában spirantizálódik j-vé, χ-vá, de sohasem vokalizálódik (vö. Rédei: NytudÉrt. 104:650, PUF 44: 3 jegyz.). A PU *k lativusrag az osztjában a VVj. tēj, Trj. tējə, Ni. Šer. tīj, O ti, tij 'ide', V tōj, J tōwə, DT Šer tōχ, Kaz. Ber. tōχī stb. határozószók (l. Honti: i. m. 83) j, χ, w, j elemében, továbbá a VVj. -j̄ä/-j̄ə, -j, Trj. -j̄ä/-j̄ə, Sal. jə, O ji (~vog. -ij) translativusragban van meg. Az obi-ugor határozószók (vog. təj, tī 'ide', osztj. tōχ 'oda') j, χ elemét, valamint a translativusi vog. -ij, osztj. -jə ragot Korhonen is a *k lativusrag folytatójaként tartja számon (l. még Hajdó, BUNyt. 124, UrJazNar. 302).

Korhonen (218, 218-220) az őslapp *-jgn és *-sən illativusrag n elemét E. Itkonen (Vir. 1966: 64-70) nyomán PU *-n lativusragból magyarázza. Mások (l. fentebb) a PU alapszóra jésített *-n ragot tesznek fel. Ha *-n-ből indulunk ki, akkor a cser. tupân /tupân/ 'háttal', kutân 'mentén, hosszában' n hangját másodlagos jésülésnek kell tekintenünk. Eredeti *n esetén a cseremiszből ugyancsak a depalatalizált n-t kell a szabályos folytatónak tekintenünk (vö. még. dat. -län/-lan, lišan 'közébe'). A tupân-, kutân-féle határozószók n-je ez esetben is — a korábbi, feltehetőleg a finn-volgai kori n > n változás után — másodlagos jésülés útján állott elő. A permi nyelvekben határozószókban (zürj. asań 'keletre', beřań 'ismét, megint', kjmjń 'arcsra, homlokra' votj. kjmjń ua.) és összetett esetragokban (zürj. -votj. approximativus -lań, zürj. egressivus -šań)

meglévő *n* csupán eredeti **n*-re, nem pedig **-n*-re vezethető vissza. A zürj.-votj. *-n* lativusra számos példát közöl Vá- szolyi (NyK 70: 373–382). A Korhonen (218) által idesorolt vog. *-n* (*pūtn* 'fazékba, üstbe', *ēriþn* 'dalba') nem vonható ide, mivel névutói eredetű (l. MSzFE *-ni*, *-nyi* alatt; Hajdú BUNyt. 2 123, UrJazNar. 300). Vajon a lapp összetett illativusragok meg- magyarázhatók-e őslapp **-jeñ* és **-señ* alakokból? Eltűnhet-e az *n* abszolút szóvégi helyzetben? (Korhonen műve 197–200. lapján számol a szóvégi **k*, **j*, **m*, **n* eltűnésével, de **n* > \emptyset válto- zásról nem szól!) Ha lapp szempontból lehetséges volna az **n* > \emptyset lekopás, akkor elhárulna minden akadály az útból, hogy a PU alapnyelvre **-n* lativusragot tegyünk fel.

A lapp locativusi *-n* < őslapp **-nē* < PU **-na/nā* megfelelő- jeként Korhonennal (223) ellentétben az osztjából csak a VVj. *-nā/-nē*, Kaz. Ber. *-n*, *-en* jöhet szóba, a Ni. Šer. 0 *-na* nem. A *-na* rag névutói eredetű (MSzFE *-ni/-nyi* alatt; Hajdú, BUNyt. 2 124, UrJazNar. 300).

A **-ptaþma* caritivusképző (lapp *guoletþme*, finn. *kalaton*: *kalattoman* 'hal nélküli') osztják megfelelőjének tartott osztj. *-tām*: *wewtām* 'erőtlen' (226) zürjén jövevényképző (l. Sauer, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin 1967. 178. 1.).

A lapp *-ggǫ*, *-gǫ*, *-g*, *kkǫ/-k'ko*, *-kē* < őslapp **-/n/gā*, $\sim *k\tilde{\sim} \sim *k\tilde{\sim}$ (< korai ősfinn **-ko* < **-ka/-kā* + *v*) prolativus előzményeként feltett FP **-ka/-kā* prolativusrag (230–231) etimológiailag azonos eredetű a PU **-k* lativusraggal (E. Itkonen: Vir. 1967: 249–256). Lehetséges, hogy a korai ősfinn **-ka/*kā*, melynek biztos megfelelői vannak a mordvinban (*-ka*, *-ga*, *-va*) és a cseremiszenben (*-ka*, *-pa*), a maga végvokálisával FV kori újítás az eredetibb **-k* mellé (a hangviszonyra vonatkozóan vö. az imperativus **k\tilde{\sim} *-ka/-kā* jelével). A permi *-a* (votj. *kuža* 'hosszat, mentén', zürj. *luna* 'nappal') aligha tekinthető a **-ka/-kā* folytatójának, mivel ez **-k*-ből is jól megmagyarázható. Egyébként a lativus-illativusragban megfigyelhető *g\tilde{\sim}* a vál- takozás egyéb morfémákban is megvan a permi nyelvekben.

A névszóragozás tárgyalása után következik a birtokos sze- mélyjelek történeti-összehasonlító elemzése (233–245). A bir- tokos személyjelek — minden bizonnyal az uráli korban — a személyes névmások (1. sz. **mv*, 2. sz. **tv*, 3. sz. **sv*) agglu- tinációja útján keletkeztek. A birtokos személyjelekhez számje- lek (kettős szám **-n*, többes szám **k* vagy *?t*) járultak, pl.: 1. sz. egysz. **-mv*, ktsz **-mvn*, tbsz. **-mvk* (**-t*). Az esetra- gok eredetileg a birtokos személyjelek előtt álltak (Cx+Px). A birtok többségét már az uráli alapnyelvben birtoktöbbsesítő **-n* jelölhette, pl.: **kala-tv* 'egy halad', **kala-n-tv* 'több halad'. Figyelembe veendő még, hogy a birtokos személyjelek előtt álló *n*-nek mint homonim esetragnak (genitivus, instructivus, lativus az összetett esetragok végén lévő lativusi *n*) nagy volt a frek- venciája. Ily módon válik érthetővé, hogy miért vált az *n* a függő esetek konstans elemévé. A korai ősfinnre az alábbi bir- tokos személyjel-rendszer rekonstruálható:

a) nominativusban és egy birtok esetén

	Sg.	Du.	Pl.
1. sz.	<i>*-me</i>	<i>*-men</i>	<i>*-mak/-māk</i>
2. sz.	<i>*-te</i>	<i>*-ten</i>	<i>*-tak/-tāk</i>
3. sz.	<i>*-sa/-sā</i>	<i>*-san/-sān</i>	<i>*-sak/-sāk</i>

b) függő esetekben és több birtok esetén

	Sg.	Du.	Pl.
1. sz.	*-ne	*-nen	*-nak/-näk
2. sz.	*-nte	*-nten	*-ntak/-ntäk
3. sz.	*-nsa/-nsä	*-nsan/-nsän	*-nsak/-nsäk

A lapp birtokos személyjelek a fenti rendszer fejleményei. Pl.: sg. 1. sz.: korai ősfinn *-me > őslapp *-mg > lpN -m *niei'dám* 'leányom'; du. 1. sz.: korai ősfinn *-men > őslapp *-men > lpN -me, -mä (*niei'dáme* 'a mi kettőnk leánya'); pl. 1. sz.: korai ősfinn *-mak/-mäk (vagy *-mat/-mät) > őslapp *-mæk > lpN -mek, -mák (*niei'dámek* 'leányunk).

237. l.: a cser. *kõõem* 'käteni' nyilván sajtóhiba *kõõem* helyett.

A 245–249. lapon a melléknevek jelzői alakjáról és fokozásáról olvashatunk.

4.2. A történeti alaktan második fele az igeragozással foglalkozik (249–312). Ez a következő témaköröket foglalja magába: mód- és időjelek, igei személyragok, az igék névszói alakjai, az összetett igealakok. — A lappban négy igetőtípus van: a) egy szótagú tövek (*æ-* 'lenni', tagadó ige: *i-~æ-~ä-*), b) páros szótagú tövek (*gullá-* 'hall', *boatte-* 'jön'), c) 3–5 stb. páratlan szótagú tövek (*čuožžásti-* 'egy pillanatra megáll'), d) összevont (kontrahált) tövek (*čok'kat:* *čok:kam:* *čok'kajim* 'ül', *dug'gjut:* *dug'gjum:* *dug'gjujim*).

A FU alapnyelvben három igemód volt: a jelöletlen indicativus, a -ne jeles conjunctivus (potenciális-kondicionális) és a -k, ill. \emptyset morfémás imperativus. Tekintettel arra, hogy a PU, ill. a FU alapnyelv az alárendelést csak a mondaton belül ismerte, s a mondatok közötti logikai viszonyt — mind a mellé-, mind az alárendelést — kötőszó nélküli mellérendeléssel fejezte ki (vö. Ravila: FUF 27: 1–136), helyesebb volna a -ne jeles conjunctivust optativus-desiderativusnak nevezni. A feltételes módot eredetileg jelöletlen (azaz kötőszó és módjel nélküli) mellérendeléssel fejezték ki; ilyen típusú feltételes mondatok a mai finnugor nyelvekben is vannak. Pl. m. *Késõn indulsz, késõn érsz.* A feltételes mondatokra vonatkozóan l. Riese, *The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages.* Wien 1984; l. még uő.: NyK 83: 383–393, 84: 229–243, 85: 411–416. — A mai lappban négy igemód van: indicativus, potenciális, kondicionális és imperativus. Valamennyi a korai ősfinn alapnyelvig nyúlik vissza.

Az indicativusnak nincs külön módjele. A potenciális jele (lpN -š-, -š'š-: -šš-) az őslappban *-hš- lehetett, mely korai ősfinn *-ŋs- vagy *-ŋc- alakra vezethető vissza. Finn megfelelője *is-i* (a végső *i* a múlt időjellel azonos). Ez a módjel genetikaileg azonos lehet a *-ŋce kicsinyítő képzővel. Az összekapcsolás szemantikailag valószínűnek látszik, mivel a conjunctivus (kondicionális és potenciális) bizonytalan, csupán elgondolt cselekvést fejez ki. A potenciális rokonságába vonható az -aise/-äise-, -aitse/äitse (\sim permi š, ž) mozzanatos képző is (251–252).

A lapp kondicionális (N -š-, -vč-) őslapp *-kč- < korai ősfinn *-ks- vagy *-kc- alakból származik. Ravila (FUF 23: 57) lehetségesnek tartja, hogy a feltételes mód jele a potenciális-kondicionális *-ŋs- vagy *-ŋc- jelével azonos: a nazális és a

szibiláns (affrikáta) közé homorgán zárhang fejlődött (*-ŋkš- > *kš). Korhonen (254) szerint valószínűbb, hogy ez a módjel a FU *-šk- > korai ősfinn *-šk-~*-kš gyakorító képzőre megy vissza. Finnségi folytatói: észti *saaksin*, lív *sāks* 'kapnék'. — A lapp nyugati nyelvjárásaiban van egy 1 feltételes módjel is: N Kt *gulálin* 'hallanék'. Ez a finn -/e/l/e/- gyakorító képzővel függ össze. Vö. karj.-aun. *nouzettelin* 'felkeltem volna', *andei* 'adott volna' (255).

Az imperativusnak az őslappban öt allomorfja volt: *-k, *-kē-, ∅, *-k̄ā-, *-ā-. Az őslapp *-k (< PU *-k) felszólító módjelnek Korhonen (256–257) szerint a finnségi nyelveken kívül a mordvinban, a magyarban, az osztjákban és a szamojéd nyelvekben vannak megfelelői. Ez a megállapítás némi korrekcióra szorul: a m. j és az osztj. -a/-ā módjel nem tartozik ide (Rédei: NytudÉrt. 104: 649–653, FUF 44: 1–10). Az imperativusi *-k a több finnugor nyelvben praesensjelként és deverbális névszóképzőként előforduló *-k-val azonos. Az imperativust az uráli nyelvekben a jelölt és jelöletlen jelen időjel fejezi ki (vö. még Rédei: i. h.). A felszólító mód jele a páratlan szótagú igék tbsz. 2. személyében N -kki-, ktsz. 2. személyében pedig -k'ke-. Ez korai ősfinn *-ka/-k̄ā alakból származik, mely etimológiailag kétségtelenül azonos a *-k módjellel. A magánhangzóra végződő variáns korai ősfinn újítás lehet az indicativus jelen idejű alakjainak (egysz. 2. sz. *aja-t: tbsz. 2. sz. *aja-ta) analógiájára (258). A ∅ morfémas felszólító mód a páros szótagú igék ktsz. és tbsz. 2. személyű alakjaiban használatos. Pl.: ktsz. 2. sz.: *vuogge* 'űzzetek' < őslapp *ōjē-dē-n < korai ősfinn *ajatta+n, tbsz. 2. sz. *vūggjit*, *vuog'gjet*, *vuog'gjēt* < őslapp *ōjē-dē < korai ősfinn *ajatta. A jelöletlen módjel több finnugor nyelv tbsz. 2. sz. alakjában is előfordul (mordvin, cseremis, permi nyelvek) (258–260). Megjegyezném, hogy a zürj. *mung(j)* 'menjete', votj. *šote* 'adjatok' formák végéről *-k többesjel kopott le (Rédei: NytudÉrt. 104: 651, FUF 44: 4). Az őslapp *-k̄ā- és *-ā (> N -kku-, -k'ko-, -o-, -š-, -u-) a tbsz. 1. és 3. személyében használatos: az *ā a páros szótagú tövekhez járul (a tő végmagánhangzója helyére kerül), a *-k̄ā- pedig a páratlan szótagú tövekben jelentkezik. A lapp *-k̄ā- jelet a finn -ko/-kō imperativus-optativus módjellel vetik egybe. Eredetere két magyarázat van: *-ka/-k̄ā tj (kicsinyítő képző). Ez esetben a lapp módjel finnból való átvétel lehet, mivel az *a_i > o_i > o (ö) változás csak a korai ősfinn után játszódhatott le. Kevésbé valószínű feltevés, hogy a -ko már a korai ősfinnben megvolt. Ez esetben eredeti *-ka-v alakból kellene kiindulnunk, de a v funkciója tisztázatlan. Az *ā allomorf a *k̄ā mellé a *∅ *k̄ē váltakozás analógiájára jöhetett létre (260–261).

Korhonen a 264–267. lapon a lapp időjeleket tárgyalja. A lappban leíró szempontból nem számolhatunk jelenidő-jellel, jöllehet ilyenek történetileg kimutathatók (*-a-, *-pa/-pā, *-ja/-jā). Minthogy ezek szorosan hozzátapadtak az igei személyragokhoz, tárgyalásukra ott kerít sort.

Az őslappra két múltidő-jel következtethető ki. Az egyik a *-j-, melynek két allomorfja lehetett: *-j- és *-jē < korai ősfinn *-j-. A *-jē mássalhangzós személyragok előtt szerepelt: lpN *mānnim* 'mentem' < őslapp *meñe-jē-m < korai ősfinn *menetjetm. A *-j allomorf szó végén és CVC típusú személyragok előtt jelentkezett. Pl.: lpN *mānai* < őslapp *meñe-j < korai ősf-

finn *mene-j, duális 1. sz. *mānāime* < őslapp **meng-j-men*. A múlt idő *j jele FU eredetű, megfelelői vannak a finnugri nyelvekben, a lappban, mordvinban, cseremiszen, a permi nyelvekben és a magyarban. Ez az időjel etimológiailag összefügghet a deverbális *j névszóképzővel (finn *oppi* 'tan, elmélet' < **oppe-j*) és esetleg a *-ja/-jä deverbális névszóképzővel.

A másik múltidő-jel az őslapp *-(h)ǰ-, ez csupán a tagadó ige praeteritumában van meg összetett időjel első elemeként (**(h)ǰ + j*) a svéd-lapp nyelvjárásokban: lpD Rör. sg. 1. *eččem*, L *idttjiv* < **iňžejem* < **i+hš+e+j+em*. Ez a múltidő-jel PU eredetű (→ észt, lív, mordvin, cseremiszen, osztják, vogul, szamojéd). A svéd-lapp tagadó ige múlt idejének affrikáta eleme szabály szerint **hš*-re vagy **hč*-re vezethető vissza. A többi uráli nyelvben a nazálisnak semmi nyoma sincs, noha Korhonen (267) a többi uráli nyelvre nézve az **hš* > *š* hangfejlődést lehetségesnek tartja. Véleményem szerint inkább E. Itkonennak van igaza, aki szerint (FUF 37: 124–133) a gyenge fokú *ǰ* a PU **š* szabályos folytatója, amely analógiásan vált *ǰǰ* hangalakúvá az erős fokban (a szabályos *čč* helyett), ez viszont később átkerült a gemináta sorba: *ǰ'ǰ*: *ǰǰ* (*iǰ'ǰim*: *iǰǰii*).

Az uráli nyelvek igei személyragjai az 1. és 2. személyben — kevés kivételtől eltekintve — személyes névmásokból (**mV*, **tV*) keletkeztek, tehát azons eredetűek a megfelelő birtokos személyjelekkel. A finnugri nyelvekben, a lappban és a mordvinban mégis az a lényeges különbség mutatkozik közöttük, hogy a birtokos személyjelek magánhangzóra, az igei személyragok viszont mássalhangzóra végződő morfémákra vezethetők vissza. Ez az eltérés talán a FV kornál régebbi is lehet. A **mi*, **ti* névmás az agglutináció révén **me*, **te* alakúvá módosult, minthogy a PU alapnyelvben *i* az első szótagnál hátrább nem állhatott. Feltehetőleg a FV korban keletkezett a C~Ce szuffixális váltakozás, amely által a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok és a fonotaktikailag lehetetlen szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok létrejötté kiküszöbölődött. A C ugyanis magánhangzó után, a Ce viszont mássalhangzó után jelent meg. A vokális utáni fonetikai helyzet az igeragozásban és a birtokos személyjelezés nominativusában volt meg. Pl.: **kanta-m* 'hordok', **kanta-t* 'hordasz', **kota-m* 'sátram', **kota-t* 'sátrad'. A birtokos személyjelezés egyéb eseteiben az **m*, **t* az **n* koaffixum utáni helyzetben **me*, **te* hangalakú vált. Pl.: gen.-instr. sg. 1. sz. **kota-n-me*, 2. sz. **kota-n-te* (267–269).

Az igeik ktsz. és tbsz. 1. és 2. személyében a névmási tőből keletkezett személyraghoz számjelek kapcsolódtak: ktsz. 1. sz. **-mVn*, 2. sz. **-tVn*, tbsz. 1. sz. **-mVk*, 2. sz. **-tVk* (269).

A 3. személy az 1. és 2. személynél heterogénebb képet mutat. A finnugor nyelvekben a következő alaptípusok vannak, amelyek a lappból is ismertek.

1. puszta igető: lapp *læ* 'van', m. *lát*, finn *meni*, lapp *mānái* 'ment' < korai ősfinn **mene-j*.

2. tő + személyes névmási elem: lapp imp. sg. 3. sz. *mānnus* 'menjen' (< őslapp **mēn-ā-sē*), zürj. *munas* 'megy', m. *nézi* — A Korhonen (269) által említett *néze* nyilván sajtóhiba: ez a ténylegesen létező alak az alanyi ragozás praeteritum egysz. 3. személyével azons. Az ómagyarban volt a tárgyias igeragozás egysz. 3. személyének *e*-re végződő formája: XIV. sz. k.: *furifcte* [= *fürisztē*, ill. *füriszte*] (KT).

3. igenév: finn *menee* < késői ősfinn **mene-wä*, mord. *kandi* 'hord' < **kanta-ja*, votj. *mjine* 'megy' < **mene-k*. Ez a típus eredetileg névszói állítmányi szerepben volt használatos (*poika menevä* 'a fiú menő'), később vált a finit igei paradigmásor tagjává.

Korhonen a lapp személyragokat eredet és típus tekintetében a, b és c csoportba sorolja: a) praesens, potenciális, b) praeteritum, kondicionális, c) imperativus.

Az alábbiakban csak azokra a személyragokra térek ki részletesebben, amelyek történeti fejlődése bonyolultabb képet mutat, illetőleg amelyek Korhonen könyvében újszerű megvilágításba kerültek (270–284).

Esz. 3. személy (a, b csoport): őslapp \emptyset > lp. \emptyset . Pl.: lpN *mánná* 'megy', *boatta* 'jön', *mánái* 'ment', *bõõii* 'jött' stb. A praesens és potenciális \emptyset morfémák alakja régi (pl. m. *vár*), de a FP nyelvekben csak a lapp mutat végződés nélküli formára. Ezért feltehető, hogy egykor a 3. személyben *-ja/-jä volt a végződés, vö. tbsz. *mánnik* < őslapp **meh̄e-jē-k* < korai ősfinn *menetjätt*. Az őslappban a praeteritum mintájára a praesensben is a \emptyset morféma általánosult. E. Itkonen (MSFOu. 79: 149) szerint az őslapp **ā* a *boatta* típusban jelenidő-jel funkciót kapott. Ugyanilyen másodlagos jelenidő-jelnek tekintem a zürjén igeragozás konstans a~g magánhangzóját (l. Rédei ChrestSyrj. 79). A tagadó igében jelentkező őslapp *-j (*ij*, *ij̄*, *i* ~ finn *ei* < korai ősfinn **e-jä*) nem azonos a múlt idő jelével, mint sokan felteszik, hanem a *j*-ben a melléknévi igenévképzőre visszamenő *-ja/-jä praesensjel rejlik (271–273).

Ktsz. 1. sz. (a csoport): őslapp *-jēn < korai ősfinn *-ja/-jä deverbális névszóképző (nomen actoris) + *-n duális jel. Pl.: lpN -i (*lokki* 'mi ketten olvasunk'), -u (*gõrru* 'mi ketten varrunk'). A páratlan szótagú és az összevont igék jelen idejében, továbbá a páros szótagú és az összevont igék jelen idejében, továbbá a páros szótagú és az összevont igék potenciálisában a pleonasztikus -ed'ni, -edni < *-enti személyrag használatos. A ktsz. 1. személyt tehát eredetileg deverbális névszó (nomen actoris) duálisjeles alakjával fejezték ki, pl. **luketjāt̄n* 'két olvasó'. Ez arra mutat, hogy a névszói állítmányt egykor nemcsak a 3., hanem az 1. személyben is használták. — (b csoport) őslapp *-men < korai ősfinn *-met̄n. Pl.: lpN -me, -mā, -mē (*jugáime* 'mi ketten ittunk'). Jóllehet a mai finnségi nyelvekben nincs duális, ennek nyomai egyes alakokban mégis fellelhetők. Például a finn -mme igei személyrag ktsz. *-k-men és a tbsz. *-k-mak/-māk alakok kontaminációja útján állhatott elő.

Ktsz. 2. sz. (a csoport): hangsúlytalan szótag után őslapp *-bē-tē-gē-n > lpN -bæt'te (*gæð'čābæt'te* 'ti ketten néztek'); hangsúlyos szótag után őslapp *-pē-dē-n > lpN -p'pe (*lākkānp'pe* 'ti ketten közeledtek'). E személyrag elemei: *-pa/-pā igenévképző + *-ta/-tā 2. sz. személyrag + n duálisjel. Hangsúlytalan szótag után a személyrag pleonasztikusan kétszer fordul elő. A *-pa/-pā jelenidő-jelként a finnben is megvan (egysz. 3. sz. *menee* < **menewi* < **menewä*, tbsz. 3. sz. *menevāt*); az igenévképzői eredet arra utal, hogy eredetileg ez a forma is névszói állítmányként szerepelt. — (b csoport) őslapp *-dēn < korai ősfinn *-te-n. Pl.: lpN -de, -dā, -dē (*diđiide* 'tudtunk'). A finn -tte 2. sz. személyrag a ktsz. *-k-ten és a tbsz. *-k-tak/-tāk keveredésének köszönheti létre-

jöttét. — (c csoport) Óslapp *-dēn < korai ősfinn *-tan/-tān. Pl.: lpN -e, -o (suk'ke 'evezzetek ketten!', or'ro 'legyetek ketten!').

Ktsz. 3. sz. (a csoport): Óslapp *-bān > lpN -bā, -ba, -bā (dākkábā 'ők ketten tesznek'). Elemei: *-pa/-pā igenévképző + n duálisjel (*teketpā+n 'két tevő'), azaz ez esetben is névszói állítmányra visszavezethető alakkal van dolgunk. — (b csoport) LpN -gā, -gā (mē loigā 'ketten eveztek'). Ez a személyrag késői analógai eredménye, mely a felszólító mód duális 3. személyű alakjából került át. — (c csoport) LpN -skā < *-sekān (ōđduskā 'aludjanak ketten'). Ez a csupán a nyugati nyelvjárásokban meglévő végződés teljesen azonos a ktsz. 3. sz. birtokos személyjellel.

Tbsz. 1. sz. (a csoport): hangsúlytalan szótag után Óslapp *-bē < korai ősfinn *-pa/-pā, hangsúlyos szótag után Óslapp *-pē < korai ősfinn *-pa/-pā. (Pl.: lpN bāssāp 'mosunk', lāwluđæp 'énekelgetünk'.) Ez a személyrag is ősi névszói állítmány maradványa, mely a ktsz. alakoktól abban tér el, hogy sem számjelet, sem személyragot nem tartalmaz. — (b csoport) Óslapp *-mēk < korai ősfinn *-mak/-māk. Pl.: lpN ǫlgāimek 'köptünk'. Azonos a tbsz. 1. sz. birtokos személyjellel. Folytatója a finn nyelvjárásokban is megvan: tulemma, menemmä. A köznyelvi -mme személyrag a tbsz. *-k-mak/-māk és a ktsz. *-k-men személyragok kontaminációja útján alakult ki. — (c csoport) Óslapp *-bē > lpN -p (jērrup 'kérdézzünk'). Itt a lapp nyelv külön élete folyamán a személyrag a jelen időből került be a felszólító módba.

Tbsz. 2. sz. (a csoport) hangsúlytalan szótag után Óslapp *-bē-čē-dē(k) > lpN bēttit, -bēt stb. (vuoggjābēttit 'úsztok!); hangsúlyos szótag után Óslapp *-pē-dē(k) > lpN -ppit (gul'dā-lēppit 'hallgatjátok'). Elemei: *-pa/-pā + -ta/-tā + -ta/-tā + (k); a -pa igenévképző, a -ta személyrag, a -k többesjel. A *-ta személyrag hangsúlytalan szótag után pleonasztikusan kétszer fordul elő. A *-ta/-tā személyrag folytatója a finben is megvan: (nyelvj.) tuletta, menettä (< *-k-ta/-k-tā). A köznyelvi -tte kontamináció eredménye. Mivel a rekonstruálható *-tvk személyrag végén lévő *-k többesjel több uráli nyelvből kimutatható, annál inkább rejtély, hogy miért hiányzik ez a *k a vót kivételével a többi finnségi nyelvből (281–282). — (b csoport) Óslapp *-dē(k) > lpN -dek, -dāk, -dēk (nokkāidek 'el-szunnyadtatok!'). A korai ősfinnre feltehető *-tak/-tāk a finn nyelv savoi nyelvjárásában is megvan: tulia, māniä < *tuli-đa, *meni-đā < korai ősfinn *tule+jtta, *menet+jttā. A ragvégi *k-ra csak a norvég-lapp utal egyértelműen. — (c csoport) Óslapp *-dē(k) < korai ősfinn *-ta/-tā (+k). Pl.: lpN bāssat, -ēt stb. 'mossatok!' A finre -k nélküli alak tehető fel: tulkaa < késői ősfinn *tul-ka-đa.

Tbsz. 3. sz. (a csoport): Óslapp *-jēk < korai ősfinn *-ja/-jā deverbális névszóképző (nomen actoris) + *-t többesjel. A korai ősfinn *-k többesjel Korhonennál (283) nyilvánvalóan elírás *-t helyett, hiszen a későbbiek folyamán következetesen *-ja+t/-jā+t formát tesz fel. Pl.: lpN -ik ~ -uk (rāppik 'kinyitják') (< korai ősfinn *repet+jā+t), bissuk 'maradnak'). A *-ja/-jā képző ezen igeragozási alak eredeti névszói állítmányi szerepére utal. — (b csoport) Óslapp *-n > lpN -ø (bālli 'féltek'). A múlt időben jelentkező *-n személyrag azonos lehet a birtokos személyjelekben levő n-nel, mely ott a birtok többes

számát jelöli. — (c csoport) Óslapp *-sēk < korai ősfinn *-sa/säk vagy *-sa/-sä + t. Pl.: lpN -sek (ēllusek 'éljenek'). A permi nyelvek alapján csak *-k többeszám-jel tehető fel (zürj. *bašta-se*, votj. *bašta-zj* 'vesznek'), mivel a *-t — mint erre már fentebb utaltunk — a nem-első szótagi helyzetben nem tűnik el.

A finn és a lapp nyelv igei személyragjai az egyezések mellett számos eltérést is mutatnak. Ezenkívül a lappban a jelen és a múlt idő személyragjai is több vonatkozásban különböznek egymástól. A korai ősfinnre rekonstruálható rendszerben mind a jelen, mind a múlt idő 1. és 2. személye személyes névmási személyragot tartalmazott. Ezzel szemben a jelen idő 3. személyében igenévi alak szerepelt (-ja, -pa, -k, a kettős számban az -n, a többes számban a -t jel járult hozzájuk), a múlt idő 3. személyét viszont \emptyset morféma — vagyis pusztán -j múltidő jeles alak — jelölte (a j múltidő-jel után a kettős számban -nen, a többes számban n vagy t számjelölő morféma állott (285—287)).

A finnugor nyelvekben a praesens egysz. 3. személyét különféle módon fejezik ki: a) pusztán igető, b) személyes névmási elem, c) igenévképző. Az alapnyelv korában a cselekvőt jelentő deverbális névszóképző (igenévképző) ambivalens értékű lehetett: 1. a névszói állítmány kifejezésére szolgált: *kala eläv 'a hal élő', *kala suuri 'a hal nagy'; 2. a jelen idejű paradigma tagja volt: *kala elävä 'a hal él' (vö. elän 'élek', elät 'élsz'). A névszói állítmánnyal rendelkező alapnyelvi rendszerben tkp. bármely cselekvőt jelentő deverbális névszóképzőnek lehetett ilyen ambivalens értéke: *kala eläpä/eläjä/eläk. Ez a hosszú ideig tartó ingadozás magyarázza a nagy különbségeket az egyes finnugor nyelvekben a jelen idő egyes szám 3. személyében. Nem jelölt személyi formaként az egyes szám 3. személye könnyen válhatott olyan alapkategóriává, amelyből később több személyragos alak keletkezett. Például a lappban: *menepä → tbsz. 1. sz. *menepä, ktsz. 2. sz. *menepätät+n, tbsz. 2. sz. *menepätä; *menejä → ktsz. 1. sz. *menepät+n. Ugyanígy a finnben is: *menek → tbsz. 1. sz. *menekmä+k, *menek+täk. Ezekből a formákból egyúttal arra is következtethetünk, hogy a kopula nélküli névszói állítmány valaha nem csupán a 3., hanem az 1. és a 2. személyben is lehetséges volt (286—287).

A lappban az a másodlagos jelen időt jelölő szerepet kapott: lpN *guoddam*, -k, *guod'da* 'hordok stb.' Hasonló jelenség figyelhető meg a zürjén igeragozásban is (Rédei, Chrest-Syrj. 79).

Korhonen az igék névszói alakjait a 287—301. lapon tárgyalja. A lapp főnévi igenévképzővel (óslapp *-dēk < korai ősfinn *-tak/-tāk) kapcsolatban megjegyzem, hogy a m. -t, -tt melléknévi igenévképző közvetlenül nem függhet össze a *-ta/-tā elemmel, minthogy geminátá *tt képzőből magyarázható meg (Radanovics: NyK 60: 421—424).

A lapp összetett igeidők a perfectum és a plusquam-perfectum. Struktúrájuk nagyon hasonlít a finn összetett igeidők felépítésére: a létige (*læ-*) finit alakjaival és a főige múlt idejű melléknévi igenevével képezik őket. Az -m participium nagyon elterjedt az uráli nyelvek összetett igeidőiben, így verbum finitumként való alkalmazása nagyon ősi lehet, jóllehet perfectumi funkcióban való megszilárdulása az egyes nyelvek külön életébe tartozik. Az uráli nyelvek közül csak a finnségi nyelvek és a lapp használnak kopulát a predikatív mondatokban.

Általános felfogás szerint a kopula a finn-ségi nyelvekben germán, a lappban viszont finn (kisebb mértékben skandináv) hatásra terjedt el. A *koivu vihreä* → *koivu on vihreä* 'a nyírfa zöld' szerkezetváltozást követhette a *koivu kaatunut* → *koivu on kaatunut* 'a nyírfa eldőlt' változás (302–304). Ariste (in: H. Moora, Eesti rahva etnilisest ajalooost. Tallin 1956. 11, vö. még Laanest, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn 1955. 152–153, Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg 1982. 253.) az összetett igeidők létrejöttét részben balti hatásnak tulajdonítja.

A nominális mondatra példaként megadott m. *hó fehér* 'lumi on valkoista' (303) így helytelen. Helyesen: *a hó fehér*.

5. A Katsaus johto-oppoon (A szóképzés áttekintése) című alfejezet (312–341) a finn-lapp nyelvi viszonyokat szem előtt tartva általános képet nyújt a leggyakoribb lapp képzőkről. Három csoportban mutatja be őket: főnév-, melléknév- és igeképzők.

A monográfia utolsó rövid fejezete a történeti mondatban néhány fő vonásának van szentelve (342–346). Az uráli (finn-ugor) alapnyelvre az SOV szórend volt jellemző. Az SVO típusú szórend elterjedése a finn-ségi nyelvekben és a lappban germán és skandináv hatással függ össze. Ravila (FUF 27:1–136) a predikatív viszonyt jelzős szerkezetre vezeti vissza, pl.: *lintu lentää* 'a madár repül' ← **lintu lentävä* 'a madár repülő'. Ez viszont a preuráli korban két egytagú felkiáltó mondatból keletkezhetett: *Lintu! Lentävä!* Noha Ravila teóriája az uralisták körében széles támogatásra talált, Korhonen — helyesen — mégis úgy látja, hogy itt nem annyira uralisztikai problémával van dolgunk, hanem általában a kéttagú mondat keletkezésével az emberi nyelvben. A *lintu lentävä* típusú mondat jelzős szerkezetből való létrejötte további vizsgálatra szorul. A lappban ún. félkongruencia uralkodik. Ez a kongruencia a *buorre* 'jó', *báha* 'rossz' melléknév, a tőszámnevek, a *nub*'be 'második' sorszámnev és a legtöbb névmás jelzőként való használatára terjed ki. A félkongruencia azt jelenti, hogy a jelző az egyes számban genitívusi alakban áll a jelzett szó előtt genitívusban, accusatívusban, illatívusban és locatívusban, a többes számban a jelző többes genitívusi alakban szerepel a genitívusban, illatívusban és comitatívusban. A többi esetben a jelző számban és esetben megegyezik a jelzett szóval. Lehetséges, hogy a finn-ségi nyelvek mai teljes kongruenciája ilyen típusú félkongruenciából keletkezett, melyhez persze germán hatás is járult.

6. Korhonen könyve ismertetésének folyóiratunkban a szokásosnál kissé nagyobb terjedelmet szenteltem. Tettem ezt két okból: 1. a lappológia eredményei a magyar uralisztikában kevésbé ismertek, mint pl. Finnországban és a skandináv országokban; 2. a lapp nyelvészeti kérdések taglalása során a szerző a finnugor nyelvtudománynak nem egy problémáját új — vagy legalábbis — más, a hagyományostól eltérő aspektusból tárgyalja, így fontosnak tartottam, hogy ezekre ráirányítsam a figyelmet. Mikko Korhonen professzor Johdatus lapin kielen historiaan című műve megjelentetésével egy alapvető kézikönyvvel ajándékozta meg a finnugor nyelvtudományt. A monográfia nélkülözhetetlen kézikönyv nemcsak a lappológusok számára, hanem azon finnugor nyelvészek számára is, akik kutatómunkájuk során a lapp nyelvtudomány valamely kérdésében eligazodni óhajtanak. Kívánatos volna, hogyha belátható időn belül más uráli nyelvekből, illetőleg

nyelvcsoportokból is hasonló, színvonalas szintézisek látnának napvilágot.

Rédei Károly

ELIAS LÖNNROT: A RÉGI KALEVALA ELŐSZAVA.
VANHAN KALEVALAN ESIPUHE.

Hazafias Népfront -- Akadémiai Kiadó, Budapest 1985.
10 + LXII + LXIII. + 4 lap.

A Kalevala napját, amely a finnek egyik nemzeti ünnepévé vált, 1985-ben Magyarországon is különös figyelemmel ünnepelték meg a finn-magyar baráti társaságok, illetőleg a finn kultúra iránt érdeklődők. 1985. február 28-án volt 150 éve annak, hogy Elias Lönnrot az általa gyűjtött anyagból összeállítván a Kalevala első változatát, az ún. Régi Kalevalát, befejezte a hozzá írott előszót. Ez a nap lett a Kalevala születésének napja.

A jeles évforduló alkalmából a Hazafias Népfront és az Akadémiai Kiadó közösen adta ki ennek az előszónak a magyar nyelvű fordítását az eredeti finn szöveg hasonmásával együtt 2150 számozott példányban. A 150 éve írott szövegnek ez az első magyar nyelvű fordítása. Hazánkban a Kalevalának is az újabb, 1849-ben megjelent végleges változata vált ismertté. Ennek alapján készültek a magyar fordítások. (1871-ben Barna Ferdinándé, 1909-ben Vikár Béláé, 1972-ben Nagy Kálmáné, 1976-ban Rác Istváné.) A két változat közötti mennyiségi különbség: a Régi Kalevala 32 runóból (énekből) és kb. 12 ezer sorból, a végleges változatként ismert (Új) Kalevala pedig 50 runóból és kb. 23 ezer sorból áll. Minőségi különbség is van köztük, mégpedig annyi, hogy a „végleges” Kalevalába új epizódok, újabb változatok és lírai betétek kerültek Lönnrot 1835 után gyűjtött anyagából.

A Régi Kalevala tulajdonképpen — az eposz nyomtatásban megjelent címlapjának a tanúsága szerint (4) — „Kalewala taikka Wanhoja Karjalan Runoja Suomen kansan muinoisista ajoista”, azaz „Kalevala avagy a finn nép hajdani történetéről szóló régi karjalai runók” címmel jelent meg. (Ez az alcím sajnos kimaradt a magyar fordításból, vö. 7).

Miért érdemel ilyen nagy figyelmet a Régi Kalevala előszava? Miről is szól benne a finn népköltészet lelkes gyűjtője, Elias Lönnrot?

Lönnrot mellett, hogy ebben az előszóban mondja el, mely vidékekről, kiktől és mikor gyűjtötte a Kalevalának akkor még a nép ajkán élő darabjait (I–II), részletesen kifejti a finn mitológiáról vallott nézeteit, amelyeket részint az előtte járt kutatók, részint pedig a Kalevala általa gyűjtött runóinak az alapján alakított ki (V–XVIII). Itt ismerteti azokat az elveket, amelyek alapján megszerkesztette a Kalevalát. A szerkesztés önkényességének a kérdése — amit a mai napig fölvetnek — már Lönnrotban is fölmerült. Emiatt, hogy a szerkesztésben a szubjektivitást minél jobban kiküszöbölnje, a következő alapelvekhez tartotta magát: 1. minél jobb énekesek változatát vette figyelembe, 2. ahol ez nem segített, ott a runókban keresett eligazítást.

Ez utóbbi elv talán csak akkor érthető, ha tisztában vagyunk azzal, hogy Lönnrotnak a finn népköltészetéről való ismeretei milyen meglepően magas fokon álltak. Ezt legjobban a Kalevala verseléséről írott elméleti fejtegetései (XXII—XXXIV) bizonyítják. Lönnrot az általa hallott és lejegyzett több ezer runo alapján részletes táblázatokban foglalja össze, hogy a kalevalai ütem és verssor, amelyet mind a kvantitás, mind pedig a hangsúly meghatároz — ennek folytán a szakemberek számára is nehezen értelmezhető —, mely esetekben elfogadhatatlan, mikor jó, illetve tökéletes.

Lönnrot érdekes helyesírási magyarázatokat is fűz a Kalevalához (XVIII—XXII). Miért volt szükség ezekre a magyarázatokra? Elsősorban azért, mert a finn helyesírás szabályai addigra még nem voltak rögzítve. Másrészt pedig azért, mert a Kalevala anyagának nagy része a keleti finn nyelvjárásokból származik, amelyeknek akkor még alig volt írásos hagyománya. Lönnrot végül is a Kalevalában ötvözte a keleti és a nyugati nyelvjárások sajátosságait, mégpedig igen jó érzékkel, hiszen nagyon jól ismerte a különböző finn nyelvjárásokat. És tulajdonképpen neki köszönhető, hogy a Finnországban a 19. század első évtizedeiben zajló nyelvjárási harcok (*murteiden taistelu*), amelyek a hagyományosan a nyugati nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv és az írott hagyományban szűkölködő keleti nyelvjárások között folytak, viszonylag gyors és fájdalommentes kompromisszummal fejeződtek be.

Az évfordulóhoz méltó izléses, szép kötésű Előszó-hoz Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtítkára írt rövid, tartalmas bevezető köszöntőt.

Az Előszó-nak magyar és Pozsgay Imre bevezetőjének finn fordítását Kovács Magdolna készítette, aki többszörösen is nehéz feladatát kiválóan oldotta meg. Az Előszó múlt századi, régies, néhol nehézkes finn szövegének a fordítása önmagában is nagy feladat, és kiváló nyelvtudást igénylő munka volt, s ehhez járult még az, hogy a fordítónak gót betűvel és a maitól eltérő finn helyesírással írott szöveggel kellett megbirkóznia. Kovács Magdolna gördülékeny, kissé archaizáló stílusú fordítása jól sikerült; a magyar nyelvű szöveg a mai olvasó számára érthető, élvezhető. Vannak a fordításban sajtóhibák, és kisebb fordításbeli pontatlanságok, mint pl. *kokoajan* helyesen *kokoojan* (2), illetve fordításbeli pontatlanságok, mint „... az akkoriban gyorsan élénkülő magyar—finn kapcsolatok révén elkerült [ti. a mű — V.J.] Magyarországra is.” ... (teoksen eräs kappale) joutui myös Unkariin sillosten nopeasti vilkastuvien suomalais-unkarilaisten suhteiden vaikutuksesta” (helyett inkább *ansiasta*) (1,2), vagy *lienee tili tehtävä* 'illenek számot adnom' (helyett inkább 'talán számot kell adnom'), (III), illetve *niin kertonon esiksi* 'ezért először talán azt mondanám el' (a *talán* és a feltételes módú igealak közül az egyik elegendő) (uo.), de ezek az apró hiányosságok nem csorbítják a fordítás egyedülálló értékét. A fordítónak a finn kiejtésről és a saját fordítói munkájáról szóló rövid és velős utószava, valamint a szövegben felmerülő finn nyelvvel, irodalomtörténettel és hitvilággal kapcsolatos fogalmakhoz fűzött jegyzetei érthetően, világosan vannak megfogalmazva és valóban segítséget nyújtanak az olvasónak.

Köszönet illeti a kiadók és a fordító mellett mindazokat, akik ennek az irodalomtörténeti, valamint a nemzetközi kapcsolatok szempontjából is jelentős műnek a kiadásában közreműködtek.

Varga Judit

A. MOLNÁR FERENC (SZERK.): RÉGI KALEVALA

Magyar-Finn Kulturális Egyesület, Kecskemét 1985. 54 lap.

A Kalevala 150 éves évfordulójának Magyarországon is nagy visszhangja volt. Örvendetes, hogy az évfordulóra több, Kalevalával kapcsolatos kiadvány jelent meg. Ezek sorából most a kecskeméti Magyar-Finn Kulturális Egyesület kiadványát emelem ki. A kötetet összeállító A. Molnár Ferenc már foglalkozott néhány ízben a Kalevala magyarországi „vándorútjával”. E könyvecske bevezetőjében (5-9) leírja, hogyan jutott el Reguly a fordítás gondolatáig. Az eredeti kézirat azonban elveszett, a kötetbe ezért Pápay másolata alapján került a szöveg. A fordítástörédék az I. és II. éneket (13-25, 29-37) teljes egészében tartalmazza. A III. és XXIX. énekből (41-43, 47-50) csak részleteket fordított Reguly. A kötetet jegyzetek egészítik ki (53-54), ezek a kevésbé közismert szavakat, s a finn nevek magyarzatait foglalják magukban.

A gondosan összeállított, szép kiállítású kötet értékeit bizonyára nem csökkenti, ha néhány apró hibát, hiányosságot szóvá teszünk. Kezdjük rögtön a címmel. A belső címlapon — helyesen — a „fordítástörédék” szó szerepel, a külső borítón azonban a „törédék” szó hiányzik; a laikus esetleg azt hiheti, hogy a teljes fordítást tartja kezében. Az 5. oldalon a Régi Kalevala megjelenési éve — nyilvánvaló sajtóhiba — 1935-36 (helyesen 1935-36). A jegyzetekből hiányzik a „Teppo” név magyarzata, s ha a „koh” szó ide került, nem ártott volna felvenni a „lées” szót sem. A. Molnár Ferenc megírja, hogy Pápay másolatát modernizált helyesírással közli. A magam részéről szívesen olvastam volna a modernizálás szempontjairól is. S még egy megjegyzés: a finnugrisztikában tájékozatlan olvasó kedvéért írni kellett volna arról is, ki is volt Reguly.

A fordítás illusztrálására álljon itt egy részlet az ének keletkezéséről (14-15):

... Onnét kaptam száz szavakat,
Ezer énekhez anyagot;
Azt gomollyá felgöngyöltem,
Csomóba öszve kötöttem;
Gomolyt szánkosárba gyugtam,
A csomót szántalpra tettem.
Ott hidegbe fekvé hagytam,
Rejtebbe soká énekem.
Végre fagybul előveszem,
A hidegbül ide hozom
Vas lócánknak az orrához,
Fenyőpadunknak fejéhez,
E híres gerendák alá,

E díszes házfedél alá,
A gomolyt legomolyítani,
A csomót megoldni kezdem...

A kötet 1500 számozott és 500 számozatlan példányban jelent meg.

Kovács Magdolna

H. STEPHANIDES ÉVA (SZERK.): CONTRASTING ENGLISH WITH HUNGARIAN

Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 292 lap.

A kötet előszavában a szerkesztőtől megtudjuk, hogy az angol-magyar kontrasztív nyelvészeti kutatások 1979-ben kezdődött második szakaszában készült tanulmányok közül olvashatunk itt ötöt. A szerkesztői előszót (7-9) követően Kiefer Ferenc bevezető cikke olvasható (Introduction: a general linguist's views on contrastive linguistics 11-22), majd öt szintaktikai tárgyú tanulmány következik: F. Kepecs Ágnes-től (A contrastive analysis of English passive structures and their Hungarian equivalents 23-87), Papp Nándortól (A Hungarian look at the meaning of the English perfect 88-149), H. Stephanides Évától (A contrastive analysis of some types of negative sentence in Hungarian and English 204-235) és Váradi Tamástól (Reported statements in English and Hungarian 236-292).

A tanulmányírók vállalt feladataikat jól teljesítették: nyomtatott korpuszuk alapján összevetettek egyes angol és magyar szintaktikai részrendszereket s az összevetés alapján az angolul tanuló magyarok nyelvtanulási problémáit igyekeztek megjósolni. Nem tudhatjuk azonban, hogy a kötetben olvasható számos predikció közül hány olyan van, s melyek azok, amelyek a nyelvtanulás során valóságos problémákat jelentenek. Szinte rituális következetességgel hangsúlyozzák a szerzők, hogy predikcióik empirikus érvénye a jövőben megvizsgálandó (vö. 53, 174, 199 és 287). Kizárt, hogy ne tudnák: az a modell (Robert Lado 1957-es modellje), amelyet használnak, egyrészt megjósol olyan, interferenciából eredő nyelvtanulási problémákat is, amelyek a tanulás során nem bizonyulnak problémáknak, másrészt nem jósol meg egyes problémákat, amelyek viszont valódi nyelvtanulási problémák.

A kötet előszavában (8) azt olvassuk, hogy az elemzési eredmények fontosak az általános nyelvészet számára és gyakorlati hasznuk van (= have important practical implications for) a magyarországi angoltanítás számára. Ez az utóbbi állítás túloz: könnyen belátható, hogy a tanároknak nem az elvileg lehetséges, hanem a valóságos nyelvi hibák, tanulási problémák bemutatása jelent segítséget. Ezekből sajnos e kötet változatlanul nem nyújt semmit: az angol-magyar kontrasztív nyelvészet nálunk még mindig a hibalemezés előtti korszakban (vö. NyK 85:235) van. Ez súlyos elmaradás, amelynek felszámolását mielőbb meg kellene kezdeni.

Sajnos kevés jót lehet elmondani a könyv technikai előállításáról. Gondosabb (technikai) szerkesztéssel megelőzhető lett

volna, hogy az ENSZ Alapokmány magyar fordításának megjelenése hat évvel korábbra essen, mint az angol eredetié (86), némi odafigyeléssel elkerülhető lett volna, hogy a 149. oldalon a lap felső fele alulra és alsó fele fölültre kerüljön, s a tanulmányok és az irodalomjegyzékek összevetése árán el lehetett volna érni, hogy az idézett tételeket (pl. Quirk 1951 a 163. lapon és Pei and Gaynor 1954 a 236. lapon) a bibliográfiákban is megtalálhassa az olvasó. Mindezeknél is fontosabb azonban felrónunk az Akadémiai Kiadónak, hogy ebben a gépiratról sokszorosított kötetben egyetlen hosszú *ú, ű* vagy *í* sem található! Súlyos hiba ez, melyre, úgy látszik, fel kell hívni az Akadémiai Kiadó figyelmét. Így ma már gépelni sem sikk, de könyvet kiadni bűn.

Kontra Miklós

JACEK FISIÁK (SZERK.): HISTORICAL SEMANTICS, HISTORICAL WORD-FORMATION.

Trends in Linguistics. Studies and Monographs 29.
Mouton, Berlin--New York--Amsterdam 1985. XIII+607 lap.

A J. Fisiaktól szerkesztett kötet annak az 1984-ben, Lengyelországban rendezett nemzetközi konferenciának az előadásait adja közre, amelynek témája a történeti jelentésán és a történeti szóalkotás volt. Mivel a konferencia tematikája semmiféle tekintetben sem volt megszorítva, azaz sem az elméleti megközelítéseket, sem a módszereket, sem a vizsgált nyelveket illetően, joggal remélheti az olvasó, hogy a könyv révén egyfajta képet nyerhet arról, miként is „álltak a dolgok” a nyolcvanas évek első felében a történetiség mondott, nem éppen szűk területein. A recenzens pedig — remélhetően — akkor jár el helyesen, ha a tanulmányok felsorolásszerű ismertetése helyett megkísérli felmutatni azokat a tendenciákat, amelyekkel e területek jellemezhetőek.

Előbb azonban még néhány adat: az előszót (V—VI) és a tartalomjegyzéket (VII—IX) követi a konferencia résztvevőinek a névsora (XI—XII); a harminc előadás-szöveget a bennük említett-hivatkozott szerzők nevének (597—603) és a hivatkozott-vizsgált nyelveknek a mutatója (605—607) követi. (A több mint kétszáz nyelv, nyelvjárás között ott szerepel a magyar is, a lista a zürjénnel zárul.)

A cikkeken áttekintvén mindenekelőtt a megközelítések sokfélesége, s az angolnak mint tárgynyelvnek (az előadások egyharmada vizsgálta az angolt) a gyakorisága állapítható meg. E megközelítések legtöbbször a közelmúlt (vagy majdnem közelmúlt) valamely szinkrón elméletének, illetőleg elméleti igényű áramlatának az adaptációját vagy alkalmazását jelenti, amiből pedig legalábbis két, újnak éppen nem mondható következtetés adódik: a nyelvtörténet nem rendelkezik egyetlen olyan koherens elmélettel sem, amelynek keretén belül például a szóalkotás, realizálódjék bár a legkülönbözőbb módokon, a maga fonológiai-morfológiai-szintaktikai viszonylataiban kimerítően leírható lenne; ilyen elmélet (vagy elméletek) egyértelműen hiányként

jelentkeznek a mai nyelvtörténeti kutatásokban, ellenkező esetben ugyanis nem lehetnének tanúi — a jelen kötet bizonyossága szerint is — ama sokféle próbálkozásnak, amely a szinkroniából hív segítséget a maga megoldatlan, vagy hagyományos módszerekkel csak részben megoldható problémái számára. Némileg túlzó kifejezéssel elve azt is mondhatnánk, hogy a tanulmányokra általában az „útkeresés” a jellemző, amit egyfelől az bizonyít, hogy a kötet javarészt esettanulmányok sorozata (azaz egy-egy szűkebb területen demonstrálódnak a választott módszerek alkalmazási lehetőségei), másfelől pedig az, hogy a maga megoldását általában egyetlen szerző sem tekinti végérvényes igazságnak. Azt gondolom, hogy az eddig felhozott általános jellemzők együttesen már bizvást tekinthetők egyfajta tendenciának. Mindennek nem mond ellene az a tény, hogy a könyvben szerepel egy olyan dolgozat, amelyik elméleti — igaz, csak elő-elméleti — igényrel, mégpedig a nyelvi változás okainak magyarázatát célzó elmélet igényével lép fel: H. Lüdtke (Diachronic irreversibility in word-formation and semantics 355—366) — már első mondata is szívdobogtató: „The causes of language change (if the word "cause" is appropriate) are no longer unknown...” — abból indul ki, hogy ha a nyelvi változást egy eladdig nem létező nyelvi elem létrejöttéként vagy egy eladdig meg nem történt folyamat lejátszódásaként fogjuk fel, akkor nyelvi változásról mint olyanról nem is beszélhetünk, ilyen előzmény-nélküliség ugyanis, a kölcsönzéseket leszámítva, nem létezik. A nyelvi változás, széles értelemben véve, nem más, mint a nyelvi variáció diakrón aspektusból tekintve. Később utalok arra, hogy még hol, s miként jelentkezik e felfogás, annyit azonban már itt érdemes megmondani, hogy ha van valami, amire egy diakrónia-elmélet felépíthető, akkor az kétségtelenül a változatnak-változásnak ilyen, jóllehet nem egészen új, értelmezése. Az már természetesen más, s a jelen ismertetéstől messzire vezető kérdés lenne, hogy vajon Lüdtkének mennyire sikerül a maga választotta kereteken belül kimerítő magyarázatot adni a nyelvi változásokra.

Lássuk most már a dolgozatokat, és kezdjük a szemantika-val!

A hatvanas években a transzformációs grammatika hatására hallatlan gyorsasággal elterjedő komponens-elemzés (azaz a szemantikai megkülönböztető jegyekkel való jelentés-leírás) némi késéssel és sporadikusan a történeti szempontú jelentés-elemzésekben is jelentkezett, ám a módszert általánosan illető kritikák hatására annyira visszaszorult, hogy mindaz, ami belőle megtartható lett volna, sem tudott sok hasznot hozni a történetiségben (vö. még Lüdi 1985). A kötetben E.-J. Baek cikke arra példa, hogy hol lehet — ti. (jelen esetben a koreai) méltóságnevek jelentésváltozásának leírásában — haszonnal alkalmazni (Semantic shifts in Korean honorifications 23—31). Elemzésében a Lipkától (Lipka 1979) javasolt jegy-típusokra épít, amelyek általában két nagy csoportra oszthatók, nevezetesen a kötelező és a nem-kötelező (*inferential*) jegyekre. Ez utóbbiaknak a jelentésváltozásokban való alkalmazhatóságát példázza maga L. Lipka is a kötetben (Inferential features in historical semantics 339—354), kizárólag olyan eseteken, amelyeket a történeti jelentéstani elemzésekből javarészt „klasszikusként” már ismerünk. Nem vagyok biztos benne (bár illet a

szerző sem állít), hogy e megközelítés egészen mentes lenne mindazoktól a problémáktól, amelyeket annak idején a kritikák felvetettek.

Noha más aspektusból és más igénnyel indulva, mégis a jegyekkel való elemzést is alkalmazott módszere körébe vonva B. Lewandowska-Tomaszczyk a szemantikai változásoknak egy olyan modelljét kísérli megalkotni, amelyben a változás folyamata összeépül mindazoknak a társadalmi-történelmi, kognitív és emocionális folyamatoknak a modelljével, amelyek a jelentésváltozásokat kívülről alakítják (On semantic change in a dynamic model of language 297—343), s ezzel egyszersmind képviseli azt a kétségtelenül igaz álláspontot, miszerint a jelentésváltozások okai és mechanizmusa pusztán a nyelvből önmagából nem érthetők meg.

Míg a komponens-elemzés a hetvenes évek első felében utólag kapott megtámogatást a pszicholingvisztikától (vö. pl. Miller—Johnson—Laird 1976), addig az évtized második felében jelentkező újabb szemantika-elmélet már eleve pszicholingvisztikai indíttatású, így hát miként annak idején a komponens-elemzésnek, úgy napjainkban a pszicholingvisztikán alapuló prototípus-szemantikának (vö. pl. Rosch 1977, 1978) figyelhetők meg alkalmazási kísérletei a történetiségben. K. Aijmer azt igazolja, hogy az ún. természetes osztályokon (pl. gyümölcsök, madarak) kívül a prototípus-elmélet megállapításai a segédigékre is érvényesíthetők (The semantic development of *will* 11—21), D. Geeraerts egy holland főnév kapcsán próbál meg általánosításokhoz jutni (Cognitive restrictions on the structure of semantic change 127—153), J. Strauss pedig a szemantikai mezők és a prototípusok összefüggését keresi a diakrónia szempontjából (The lexicological analysis of older stages of languages 573—582). Itt jegyzem meg, hogy jelen van a könyvben a klasszikus mező-elmélet jeles képviselője, A. Lehrer is, aki a metaforák vizsgálatának szolgálatába állítja a szemantikai mezőt (The influence of semantic fields on semantic change 283—296).

A pszicholingvisztikát nem csupán a jelentésváltozások magyarázatához hívják segítségül a tanulmányok: a produktivitás tekintetében vizsgálja az angol melléknevek prefixummal alkotott tagadóformájának a kialakulását Ph. Baldi—V. Broderick és D. S. Palemo (Prefixal negation of English adjectives: psycholinguistic dimensions of productivity 33—57); az ún. angol dativuszi alternációt a nyelvelsajátítás, illetőleg a nyelvi érettség szakaszain belül, a különböző grammatikaelméletek tükrében W. C. Ritchie (Word-formation, learned vocabulary and linguistic maturation 463—482).

Szemantikai elemzések szükségképpen helyet kapnak a kötet etimológiai tárgyú tanulmányaiban is. Közös jellemzőjük, hogy — egy-egy konkrét eset kapcsán — elvi-metodológiai alapon próbálnak túllépni a hagyományos történeti-összehasonlító módszeren annak érdekében, hogy okát tudják adni a változásoknak. Onomasziológiai-szemasziológiai módszerrel dolgozik F. Marcos—Marin (Etymology and semantics: apropos Spanish *mañero*, *mañeria* 377—395); holt nyelvek összetett elemzésének lehetőségeit példázza a tokhár A-n és B-én W. Winter ('Left' or 'right'? 583—595), Th. Fraser és C. Guimier pedig a Guillaume-féle — és eredetileg szintén nem a nyelvi változások menetének magyaráza-

tára létrejött (vö. pl. Guillaume 1973) — ún. nyelvi pszichomechanizmus-elméletre alapozza fejtegetéseit (Etymology and the lexical semantics of the Old English preverb *be-* 113—126; On the origin of the suffix *-ly* [ti. az angolban] 155—170).

Ha a kötet szemantikai részéről azt lehetett mondani, hogy abban az általános nyelvészetet hívja segítségül a diakrónia, akkor a morfoszemantikai, morfológiai dolgozatokról az lehet a benyomás, hogy azokban az általános nyelvészet próbálja ki önmagát a diakróniában. Az elvi alapot mindkét esetben a — például Lewandowská-nál (297) vagy H. Pilch-nél (The synchrony—diachrony division in word-formation 407—433., különösen 407. l.) expliciten is megfogalmazott, s Lüdtkénél (vö. 357) elméleti alapvetésként jelentkező — változatnak és változásnak az az összefüggése szolgálhatja, ami a szinkrónia és a diakrónia egymáshoz való viszonyában mint előzmény és következmény fogható meg, azaz a diakrónia változásainak előzményét a szinkrónia változataiban jelöli meg. Mindez elsőként áll az univerzálé-kutatásra és a tipológiára. Az előbbire A. Ahlqvistnak az ír nominális összetételek sorrendjéről írott cikkét hozom fel példaként (The ordering of nominal compounds in Irish 1—21), amelyben következtetéseit implikációs univerzáléakra, illetőleg Givónnak arra a jól ismert megállapítására építi, mely szerint „a ma morfológiája a tegnapi szintaxisa” (Givón 1971. 413). Az utóbbira J. L. Bybee és W. Pagliuca ötven, genetikusan és areálisan össze nem tartozó nyelv aspektualitását és modalitását egybevető, s új univerzálét megfogalmazó cikkét (Cross-linguistic comparison and the development of grammatical meaning 59—83); B Comrie-nak a csukcs igei paradigma grammatikai és szemantikai változásáról írt dolgozatát (Derivation, inflection, and semantic change in the development of the Chukchi verb paradigm 85—95), vagy C. Silva-Corvalán-nak a modalitásnak és a szemantikai változásnak a spanyolban megfigyelhető összefüggéseiről szóló cikkét (Modality and semantic change 547—572) említem. Ugyancsak tipológiai keretben tárgyalja H. Herbert a nyelvtani nem alakulását a bantuban (Gender systems and semanticity: two case histories from Bantu 171—197).

Egy meghatározott univerzálé-elmélet (ti. a morfológiai jelöltség elvét kimondó) és egy meghatározott tipológia-elmélet (vö. Skalička 1979) (is) alkotóeleme annak a természetes morfológia-modellnek, amelyet W. U. Dressler állított fel, s aki Szuppletivizmus a szóalkotásban (Suppletion in word-formation 97—112) címmel azt bizonyítja, hogy a szuppletivizmus miért periferikus módja a szóalkotásnak, hogy a szuppletív formák kialakulását miért irányítják kevésbé fontos szemiotikai elvek, hogy miért fordul elő gyakrabban flektáló nyelvekben, s hogy teljes megértésükhöz miért elengedhetetlen a diakrón vizsgálat. W. Manczak is foglalkozik a szuppletivizmussal, s a nyelvi kölcsönzések szemantikai változásainak kapcsán (Semantic development of borrowings 367—375) az írásképből, a fonetikából, a szóalkotásból (pl. a szuppletivizmus köréből) stb. felhozott példákkal azt a már 1966-ban megfogalmazott törvényét szándékozik igazolni, miszerint a gyakrabban használt nyelvi elemek grammatikailag vagy jelentéseiket tekintve differenciáltabbak, mint a kevésbé

gyakran használatosak. Úgy véli továbbá, mindezzel bizonyítható (az olvasó számára nem feltétlenül meggyőzően) a természetes morfológiának mint elméletnek a hibás volta.

A szegmentális fonológiát használja fel R. Hickey akkor, amikor két ír szuffixum funkciójának, jelentésének a kialakulásában a szinkópának és a rövidülésnek a szerepét elemzi (Segmental phonology and word-formation: agency and abstraction in the history of Irish 199–219).

Nem szólhattam még csak név vagy cím szerint sem valamennyi tanulmányról, s csak jelzésként említtem azt a korántsem mellékes tényt, hogy a modern grammatika elméletek (különös tekintettel a generatív grammatikára) hatása milyen mértékben van jelen a könyvben. Summázként elmondható, hogy igen tanulságos, s sok tekintetben hazai nyelvtörténeti kutatásaink számára is megszívlelendő próbálkozásokat-eredményeket fölmutató kötetet kap kézbe az olvasó, amelynek áttanulmányozása után aligha osztja majd Lightfootnak (1987. 151) azt az egyébként nem alaptalan véleményét, miszerint „Scratch a historical linguist and you are likely to find a belief that languages are moving inexorably toward or away from a state of paradise.”

Sz. Bakró-Nagy Marianne

IRODALOM

- GIVÓN, T. (1971), Historical syntax and synchronic morphology: an archeologist's field trip. In: Papers from the 7th Regional Meeting. Chicago. 394–415.
- GUILLAUME, G. (1973), Principes de Linguistique Théorique. Québec–Paris.
- LIGHTFOOT, D. (1987), S. J. Keyser–W. O'Neil, Rule generalization and optionality in language. *Ismertetés. Language* 63: 151.
- LIPKA, L. (1979), Semantic components of English nouns and verbs and their justification. *Angol Filológiai Tanulmányok* 12: 187–202.
- LÜDI, G. (1985), Zur Zerlegbarkeit von Wortbedeutungen. In: Ch. Schwarze — D. Wunderlich (szerk.), *Handbuch der Lexikologie*. Athenäum. 64–102.
- MILLER, G. A. — JOHNSON-LAIRD, Ph. N. (1976), *Language and Perception*. Cambridge–London–Melbourne.
- ROSCH, E. (1977), Human categorization. In: N. Warren (szerk.), *Studies in Cross-cultural Psychology*. New York. 1–49.
- ROSCH, E. (1978), Principles of categorization. In: E. Rosch–B. B. Lloyd (szerk.), *Cognition and Categorization*. Hillsdale. 27–48.
- SKALICKA, V. (1979), *Typologische Studien*. Braunschweig.

Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archeologie der Akademie der Wissenschaften der DDR. Band 14. Akademie-Verlag, Berlin 1985. 629 lap + táblák

„A két mai német állam és Ausztria tág területein több mint hét évszázadon át szláv nyelveken és dialektusokon folytatott beszéd volt hallható. Szláv törzsek és népcsoportok jutottak el abban az időben, amikor az összeomlott Római Birodalom hagyatéka egyre újabb népeket vonzott magához, nemcsak a görögök Olümposzához, Jugoszláviába és Karintiába, hanem messze nyugatra is, az Elbáig és a Saaléig, részben még azokon is túl egészen a Majnáig és a Regnitz völgyéig.

Míg délen a szláv vándorcsoportok mindenütt római tartományi hagyományra és az ókori lakosság, műveltség és civilizáció maradványaira találtak, addig északon és nyugaton úttalan mocsarakon, széles folyókon és áthatolhatatlan erdőkön kellett úrrá lenniük. Ebben az időben az Odera és az Elba közötti vidék csak gyéren volt betelepülve. Azok a germán törzsek, amelyek több mint fél évezredig itt laktak, benyomultak a felbomló Római Birodalomba, vagy annak egykori határain telepedtek meg.

A szláv bevándorlók első ténykedése kulturális tett volt: széles térségeken erdőt irtottak és földet műveltek, falvakat építettek, majd várakat is, és végezetül megalapították az első korai városokat. Új utak kezdték behálózni az úttalan földet, hidak és gátak nyúltak át a folyókon és mocsarakon, s lehetővé tették az átkelést. A tájak nevet kaptak, a települések úgyszintén. Lausitz és Lommatzsch, Barnim és Balsamerland, Teltow, Lebus, Rügen és Pommern elnevezése erre az időre megy vissza, éppen úgy, mint száz mai helységnevünk közül ötven — az egyik vidéken több, a másikon kevesebb. Az első évezred második felében olyan kulturális fejlődés indult meg, amelynek hagyományvonalai, ha sokféle gyökeres társadalmi átalakulás és kulturális változás által módosítva is, a mai napig nyomon követhetők.

Magyar fordításban a fenti módon adható vissza az ismertető kézükönyv (a továbbiakban: SLD) törzsszövegét bevezető előzetes megjegyzések (Vorbemerkungen) első három bekezdése (SLD 1). A bennük szóba hozott nyugati szláv törzsek és népcsoportok a 8. századdal kezdődően összeütkezésbe kerültek a terjeszkedő frank birodalommal, amelynek keleti határai akkorra már elérték az Elba és Saale vonalát. Az attól keletre eső területek meghódítása évszázadokon át folytatódott azt követően is, hogy a 10. században a keleti frank birodalom helyén létrejött a német állam. A 12. században lezáruló német hódítás nyomán nagyszámú német paraszt és városlakó telepedett meg az Elbától és Saalétól keletre, s megindult a helyi szláv lakosság tömeges elnémetesedése. Csupán az Alsó- és Felső-Lausitzban, Cottbus és Bautzen környékén lakó szorbok maradtak fenn, megőrizve nyelvüket.

Az 1970 óta három, változatlan kiadásban közzétett és 1985-ben átdolgozott, tökéletesített tartalommal megjelentetett SLD tizenkilenc tagú szerzői gárdája arra törekedett, hogy a

rendelkezésre álló okleveles és elbeszélő forrásokra, a régészeti leletekre és az ásatási eredményekre, valamint a névtudomány felismeréseire támaszkodva felvázolja a valóságos történelmi eseményeket és azok okait. A vizsgálatokat különféle tudományágak kutatói végezték komplex módszerrel. A szerzők között képviselve vannak az NDK régészetének, történettudományának, szorabisztikájának jeles képviselőin kívül nyelvészek, névkutatók (H. H. Bielfeldt, E. Eichler, G. Schlimpert, H. Walther, T. Witkowski) is.

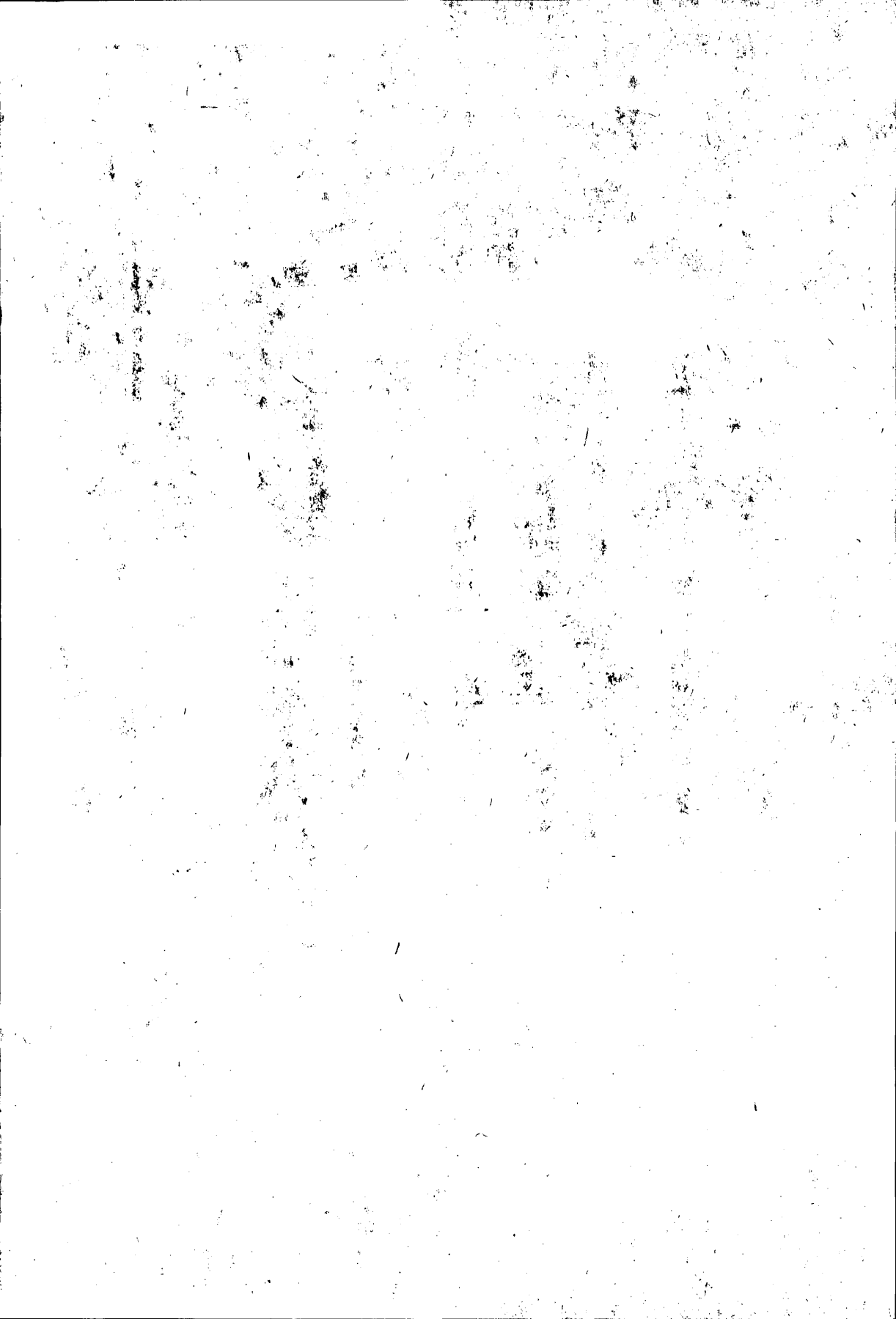
A SID a következő tizenkét fejezetből tevődik össze: A szláv törzsek bevándorlása és lakóhelye Közép-Európában (7—65); Gazdaság és gazdasági fejlődés (66—152); Falusi települések, várak és korai városok (153—251); Társadalmi és politikai szerkezet (252—277); Anyagi és szellemi műveltség (278—325); Frank hódító politika, feudális német keleti terjeszkedés és a szláv törzsek függetlenségi harca a 11. századig (326—376); A feudális német keleti terjeszkedés és a teljesen kifejlett feudális társadalom kialakulása az Elba és az Odera között (377—442); A szláv törzsi társadalom rétegei és osztályai a német feudális államban és a német nép etnogenezisében. Kitekintés (443—483); Függelék: 1. Szláv és német fejedelmek genealógiai rendje a 12. és 13. században. 2. Az Oderától nyugatra levő egykori szláv szállásterület német nyelvjárásaiban található szláv reliktumszavak (484—498); Jegyzetek (494—573); Kimutatások, jegyzékek (574—594); Regiszter (595—629).

Nyelvészeti szempontból különös figyelmet érdemelnek a SID fejezeteiben megtárgyalt ószorb és ópoláb törzsnevek, tájnevek, helynevek, istennevek, valamint a német nyelvjárások szláv reliktumszavai. Szláv reliktum- vagy maradványszavaknak (Relikt-wörter, Restwörter) nevezte el H. H. Bielfeldt azokat a szláv jövevényszavakat, amelyek egykori szláv népcsoportoknak a németiségbe való beolvadása útján kerültek be a német nyelvjárásokba, azaz nyelvet váltott népcsoportok korábbi nyelvéből maradtak vissza az újonnan elsajátított nyelvben. Bielfeldt a jövevényszavak sajátos csoportjaként tartja nyilván a reliktum- vagy maradványszavakat, szembeállítva őket a közvetlen érintkezésen alapuló szókölcsonnzással éppúgy, mint a távolból való szóátvétel eseteivel. Nyelvet váltott szorb lakosság hozhatta magával a németbe a következő reliktumszavakat: *Kretscham* 'vendéglő', *Kretschmar* 'vendéglős', *Plauze* 'pájsli, bendő, száj, hát stb.', *Nusche* 'rossz kés', *Lusche* 'tőcsa, pocsolya', *Moch* 'moha', *Tobel* 'kenyértáska', *Jäse* 'jászkeszeg', *Drauschke* 'nyoszolyólány', *Bäbe*, *Bäbe* 'kuglóf', *Graupe* 'kása, dara', *Quark* 'túró', *Plinse* 'palacsinta', *Kren* 'torma', *Reizker* 'rizikegomba', *Preiselbeere* 'vörös áfonya', *Jauche* 'trágyalé', *Peitsche* 'ostor, korbács', *Kummet* 'hámiga', *Nerz* 'nyérc', *Ukelei* 'szel-hajtó küsz', *Dolmetscher* 'tolmács' stb. A középkorban a szorb és a poláb közötti határ Berlintől délre húzódott. Az ettől a határtól északra beszélt német nyelvjárásokba nyelvet váltott poláb lakosság hozhatta magával a következő reliktumszavakat: *Reglitz* 'ekevas', *Lietze* 'szárcsa', *Pätsche* 'halászcsonn evezője', *Maräse* 'halászháló', *Bardénicker* 'erdei élőfás méhészl', *Mure* 'kísértet', *Ziest* 'tisztosfű' stb. A pomorán és a tőle nyugatra beszélt pláb közötti határ nem ismeretes. Földrajzi elterjedésük alapján mégis pomorán reliktumszavaknak gyanítha-

tók a következők: Zeese 'vontatóháló', Zappe 'szárcsa', Goonken 'halászháló', Jonicke 'háló' stb.

A gazdag tartalmú, magas tudományos színvonalú kézikönyvet méltó külső alakban jelentette meg a berlini Akademie-Verlag.

Kiss Lajos

TARTALOM

É. KISS KATALIN: Még egyszer a magyar mondat intonációjáról és hangsúlyozásáról [Once more on the intonation and stressing of the Hungarian sentence]	1
VARGA LÁSZLÓ: Hozzászólás egy hangsúlytanulmányhoz [Remarks about a paper on stressing]	53
PAJZS JÚLIA: Számítógépes szótárak [Machine readable dictionaries]	67

A BUDENZ-EMLEKÜLÉS ELŐADÁSAI

HAJDÚ PÉTER: Bevezető	99
BENKŐ LORÁND: Megnyitó a Budenz-emlékülésen [Opening speech at the Budenz memorial meeting]	101
KORHONEN, MIKKO: Budenz József tudományos eredményei a mai nyelvészet szemszögéből [J. Budenz und die zeitgenössische Finnougristik von Standpunkt der gegenwertigen Sprachwissenschaft]	109
HAJDÚ PÉTER: Budenz-problémák [Controversial issues concerning Budenz]	125
TERVONEN, VILJO: Budenz József kapcsolatai — levelezése Arvid Genetzcel [J. Budenz's Finnish connections — his correspondence with A. Genetz]	167
HONTI LÁSZLÓ: Budenz József ob-ugrisztikai tevékenysége [J. Budenz's work in Ob-Ugristics]	191
BERECZKI GÁBOR: Budenz József mint a Volga vidéki finnugor és török nyelvek kutatója [И. Буденц как исследователь финно-угорских и тюркских языков поволжья]	205

SZEMLÉ—ISMERTETÉSEK

RÓNA-TAS ANDRÁS: Ligeti Lajos és a magyar nyelv török kapcsolatai	211
KISS LAJOS: Berrár Jolán—Károly Sándor (szerk.): Régi magyar glosszárium	219
RÉDEI KÁROLY: Mikko Korhonen: Johdatus lapin kielen historiaan	226
VARGA JUDIT: Elias Lönnrot: A Régi Kalevala előszava	242
KOVÁCS MAGDOLNA: A. Molnár Ferenc (szerk.): Régi Kalevala ..	244
KONTRA MIKLÓS: H. Stephanides Éva (szerk.): Contrasting English with Hungarian	245
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Jacek Fisiak (szerk.): Historical semantics — Historical word-formation	246
KISS LAJOS: Joachim Herrmann (szerk.): Die Slawen in Deutschland	251

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 18748

Felelős szerkesztő: Honti László

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 22,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0029-6791

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények jelen kötete nem a hagyományos nyomdatechnikával készült, amelynek következtében a szerkesztők kénytelenek voltak lemondani egy sor, a kézirat színvonalát szolgáló technikai megoldásról. A kényszer szülte átmeneti zavarokért, az Olvasó elnézését kérjük! Folyóiratunk következő számai már magas szintű, s minden tekintetben igényes technikai kivitelre képes, számítógépes eljárással készülnek, olyannal, amelyik megfelel folyóiratunk igényeinek.

A szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében kérjük szerzőinket, hogy eztán kézírataik elkészítésekor a következőket vegyék figyelembe:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapon legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — — — — — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), — — — — — ritkított (értelmi kiemelésre), — — — — — félkövér (alcímek betűtípusaként), — — — — — kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére csak az irodalomjegyzékben).

4. A szövegek közti irodalmi hivatkozásokat a szerzőnek, a hivatkozott mű megjelenési évszámának (s lapszámának) a feltüntetésével adják meg. Például (Kannisto 1938—39. 94)

5. A hivatkozott munkákat a kézírathoz csatolt irodalomjegyzéknek kell tartalmaznia, amely a szerzők nevének alfabetikus sorrendje szerint épül fel. A bibliográfiai tételeken belül első helyen a szerző családneve áll, majd személynevének rövidítése, zárójelben a mű megjelenésének évszáma, a mű címe. Folyóirat esetén annak címe, kötetszáma, s a lapszámok. Gyűjteményes kötet esetén a szerkesztő(k) neve (szerk.) megjelöléssel, a mű címe, kiadója, megjelenésének helye, s a lapszámuk. Monográfia esetén a címet a kiadó és a megjelenés helye követi. Például

KENESEI, I. (1984), Word order in Hungarian complex sentences. *Linguistic Inquiry* 15: 328—342.

FILLMORE, CH. (1968), The case for case. In: E. Bach—R. T. Hammons (szerk.), *Universals in Linguistic Theory*. Holt, New York. 000—000.

PAPP F. (1975), *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 000—000.

6. A jegyzeteket, sorszámmal ellátva, külön egységként ugyancsak a kézírathoz kell csatolni. A lábjegetektől kérünk eltekinteni.

7. A kézirat felépítése a következő: cím, a dolgozat szövege, a szerző neve, jegyzetek, irodalom, idegen nyelvű összefoglaló.

8. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy a korrektúrában az eredeti kéziratától eltérő szövegmódosításra nincs lehetőség, ilyen kérést nem tudunk teljesíteni.

9. Mágneslemezen beküldött szöveg esetén szerkesztetlen anyagot kérünk.

A szerk.

Ára: 90 Ft

Előfizetési ára egy évre: 90 Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST